

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (21)

BAKİ-2013

BAŞ REDAKTOR:
İlham MƏMMƏDZADƏ, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNLƏRİ:
Bəhram ZAHİDOV, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
Roida RZAYEVA, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏSUL KATİBLƏR:
Həbib HÜSEYNOV, fəlsəfə doktoru
Zeynəddin ŞABANOV, fəlsəfə doktoru
Rəşad İLYASOV, fəlsəfə doktoru

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

<u>FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Səlahəddin XƏLİLOV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Sevda MƏMMƏDƏLİYEVA, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Adil ƏSƏDOV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Əli ABASOV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Lalə MÖVSÜMOVA, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Füzuli QURBANOV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Arzu HACIYEVA, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru <u>SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Əbülhəsən ABBASOV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəna MİRZƏZADƏ, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rəfiqə ƏZİMOVA, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Hüseyn QARAŞOV, sosiologiya üzrə elmlər doktoru Rafael HƏSƏNOV, sosiologiya üzrə elmlər doktoru <u>SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ</u> Əlikram TAGIYEV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Həsən ƏLİBƏYLİ, tarix üzrə elmlər doktoru Ramiz SEVDİMALIYEV, siyasət üzrə elmlər doktoru Azər MUSTAFAYEV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru <u>İLƏHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Sakit HÜSEYNOV, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Aydın ƏLİZADƏ, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Elsevər SƏMƏDOV, fəlsəfə doktoru <u>PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Bəxtiyar ƏLİYEV, psixologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Kamilə ƏLİYEVA, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor Svetlana MƏCİDOVA, psixologiya üzrə elmlər doktoru	<u>HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> İsaxan VƏLİYEV, hüquq üzrə elmlər doktoru Mirəğa CƏFƏRQULİYEV, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Habil QURBANOV, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Əli RZAYEV, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Aqşin QULİYEV, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Rauf QARAYEV, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Mirafərim SEYİDOV, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru <u>BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ</u> Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Eduard QİRUSOV (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Oleq BAKSANSKİ (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Valentina FEDOTOVA (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Tom ROKMOR (ABŞ) Professor Fuat KEYMAN (Türkiyə) Professor, fəlsəfə doktoru Doğan ÖZLƏM (Türkiyə) Professor, fəlsəfə doktoru Taxir MAHAMATOV (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Yuriy POPKOV (Rusiya) fəlsəfə elmləri doktoru, professor Mahmud Erol KILIÇ (Türkiyə) Professor, fəlsəfə doktoru Şaban Teoman DURALI (Türkiyə) Professor, fəlsəfə doktoru Cafer Sadıq YARAN (Türkiyə) Professor, fəlsəfə doktoru Ömer Mahir ALPER (Türkiyə), professor, fəlsəfə doktoru Paul BALLANFAT (Fransa) fəlsəfə doktoru
---	---

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IV mərtəbə.
Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol № 11, 04.12.2013)
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY, SOCIOLOGY
AND LAW OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

*The International Scientific and
Theoretical Journal*

№ 2 (21)

BAKU-2013

EDITOR-IN-CHIEF:

Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*

DEPUTIES EDITOR-IN-CHIEF:

Bahram ZAHIDOV, *doctor of curidical sciences, professor*

Roida RZAYEVA, *doctor of philosophy, assoc.prof.*

EXECUTIVE SECRETARIES:

Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*

Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy*

Rashad ILYASOV, *doctor of philosophy*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES

Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*

Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*

Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*

Ali ABASOV, *doctor of philosophical sciences*

Lala MOVSUMOVA, *doctor of philosophical sciences*

Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*

Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGICAL SCIENCES

Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*

Rena MIRZAZADEH, *doctor of philosophical sciences*

Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*

Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*

Rafael HASANOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES

Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*

Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*

Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of policy*

Azer MUSTAFAYEV, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES

Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*

Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*

Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*

Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*

Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*

ON CURIDICAL SCIENCES

Isahan VELIYEV, *doctor of curidical sciences*

Miragha JAFARGULIYEV, *doctor of curidical sciences, professor*

Habil GURBANOV, *doctor of curidical sciences, professor*

Ali RZAYEV, *doctor of philosophy in law*

Agshin GULIYEV, *doctor of philosophy in law*

Rauf GARAYEV, *doctor of philosophy in law*

Miraferim SEYIDOV, *doctor of philosophy in law*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Alexander CHUMAKOV

Doctor of philosophical sciences, professor

Eduard GIRUSOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Oleg BAKSANSKY (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Valentina FEDOTOVA (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Nizami MAMMADOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Tom ROCKMORE (USA) Professor

Fuat KEYMAN (Turkey), *professor, Ph.D*

Doghan OZLEM (Turkey), *professor, Ph.D*

Takhir MAKHAMMATOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Juriy POPKOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Mahmud Erol KILICH (Turkey),

Professor, Ph.D

Shaban Teoman DURALY (Turkey),

Professor, Ph.D

Cafer Sadik YARAN (Turkey),

Professor, Ph.D

Omer Mahir ALPER (Turkey), *professor, Ph.D*

Paul BALLANFAT (France) *Ph.D*

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:

Azerbaicani Rep., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IV floor.

Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

Published by Resolution of Scientific Council of the Institute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS (proceedings № 11, 04.12.2013)

The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.

By the decision of SSC of the Azerbaicani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.

MÜNDƏRİCAT

MÜNDƏRİCAT	5
------------------	---

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Elmira ZAMANOVA

Azərbaycanın romantik şairi Məhəmməd Hədinin fəlsəfi-estetik görüşləri	9
--	---

Əliyar ORUCOV

Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı tarixində Heydər Hüseynovun rolu	21
---	----

Yasəmən MAHMUDOVA (QARAQOYUNLU)

Sosiomədəni sistemlərin inkişaf və dəyişmə proseslərində insan	28
--	----

Чинара ДАШДАМИРОВА

Диалектика самоорганизации и регуляции элементарных биологических процессов.....	39
---	----

Bəhrüz QULİYEV

Mürəkkəb sosial funksiyalar sistemində yeniləşən və modernləşən kütləvi informasiya vasitələrinin müqayisəli təhlili	47
---	----

Sahibə ƏLİYEVƏ

Mentalitet və azərbaycançılıq ideologiyası	53
--	----

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

Гали ГАЛИЕВ

Роль социального аудита в оптимизации социально-трудовых отношений	61
--	----

Евгений ТЮГАШЕВ

Гуманизм в парадигмальном поле социальной философии	66
---	----

Ольга ДОБРОДУМ

Сакральная география в киберпространстве (на примере индуизма)	75
--	----

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

Məhəmmədli SƏBUHİ-TƏSUCİ

Ailə və qadın problemi dünyəvi və İslami dəyərlər kontekstində: müqayisəli sosial-fəlsəfi təhlil (Azərbaycan və İran materialları əsasında)	81
--	----

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

Sevda MANSUROVA

Bədii yaradıcılıq fəaliyyətində operativ hafizənin rolu	88
---	----

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Кенан МУСТАФАЕВ

Вестфальский суверенитет в условиях глобализации 93

Emin KƏRİMOV

İran İslam Respublikasının siyasi sisteminin formalaşma mərhələləri..... 98

Айтекин ГУСЕЙНОВА

Культура как фактор, воздействующий на формирование внешней политики государства..... 107

Elçin ADIGÖZƏLOV

2008-ci il Gürcüstan-Rusiya müharibəsindən sonrakı dövrdə Abxaziya münaqişəsi 112

Əli XUDADUST

İran İslam Respublikasının qonşu ölkələrlə əlaqələri və qaçaqmalçılıq əleyhinə mübarizəsi..... 120

HÜQUQ BÖLMƏSİ

Xanlar VƏLİYEV

Bəzi xarici dövlətlərin cinayət prosesində prokurorluq orqanlarının yeri və dövlət ittihamının mahiyyəti 126

Fikrət NƏBİYEV

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin bəzi nəzəri məsələləri..... 139

Samir NAGİYEV

Milli təhlükəsizlik sistemi və Konstitusiya quruluşunun əsas prinsipləri 144

Эльмир ЭМИНОВ

Место и значение соглашения о партнерстве и сотрудничестве в системе правового регулирования экономических связей между ЕС и Азербайджаном..... 152

Теймур ЭЙБАТОВ

Преступления против интересов службы в банках..... 159

Rövzət ƏHMƏDOV

Azərbaycan Respublikasında əməyin mühafizəsinə dair qanunvericiliyin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi problemləri 165

Ramin XƏLİLOV

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma cinayətlərinin vəziyyəti, təzahürləri, dinamikası və inkişaf meyilləri 172

Yubileylər..... 183

Oxucu rəyi..... 188

Elmi həyat..... 190

Yeni nəşrlər 196

C O N T E N T S

C O N T E N T S	5
-----------------------	---

PHILOSOPHY SECTION

Elmira ZAMANOVA

Philosophical-aesthetical views of Azerbaijani poet-romanticist Mohammad Hadi	9
---	---

Aliyar ORUJOV

The role of Heydar Huseynov in the historical development of the social and philosophical ideas in Azerbaijan	21
---	----

Yasaman MAHMUDOVA (GARAQOYUNLU)

Human in the process of changing and development of cultural systems	28
--	----

Chinara DASHDAMIROVA

Dialectics of self-organization and regulation of elementary biological processes.....	39
--	----

Bahrüz GULIYEV

Comparative analysis of the renewing and modernizing mass media in the system of the complicated social systems.....	47
--	----

Sahiba ALIYEVA

Mentality and ideology of Azerbaijanism	53
---	----

FROM FOREIGN RESEARCHES

Gali GALIYEV

The role of social audit in optimization of socio-labor relations.....	61
--	----

Eugene TYUGASHEV

Humanism in paradigmatic field of social philosophy	66
---	----

Olga DOBRODUM

Sacral Geography in Cyberspace (on case of Hinduism).....	75
---	----

SOCIOLOGY SECTION

Muhammedali SABUHI-TASUJI

A family and woman problem in a context of world and Islamic values: the comparative philosophical analysis (On the basis of materials of Azerbaijan and Iran)	81
--	----

PSYCHOLOGY SECTION

Sevda MANSUROVA

The role of the operational memory in the creative activity.....	88
--	----

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

Kanan MUSTAFAYEV

Westphalian sovereignty in conditions of globalization 93

Emin KERIMOV

Towards issue of the formation of the political system of the Islamic Republic of Iran 98

Aytekin HUSEYNOVA

Culture as a factor influencing on the formation of state's foreign policy 107

Elchin ADIGEZALOV

Abkhasian conflict in the period following Georgia-Russian war of 2008 112

Ali HUDADUST

Relations of Iran with neighboring countries and the struggle against smuggling 120

LAW SECTION

Khanlar VELIYEV

Place of bodies of prosecutor's office and essence of state charge in criminal procedure of some foreign states 126

Fikret NABIEV

On the problems of legislation improvement 139

Samir NAGIYEV

National security system and foundations of the Constitutional Order 144

Elmir EMINOV

The place and importance of the partnership and cooperation agreement in the system of legal regulation of economic relations between the EU and Azerbaijan 152

Teymur HEYBATOV

Crimes against the service interests of banks 159

Rovzat AHMADOV

Problems of application and improvement of labor legislation in the field of labor protection in the Republic of Azerbaijan 165

Ramin KHALILOV

The tendencies of development, dynamics, manifestations and state of the crimes connected with violation of the legislation on operative – investigation activities 172

Yubilees 183

Reader's opinion 188

Scientific life 190

New editions 196

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

UOT 1(09)

Elmira ZAMANOVA

fəlsəfə ü.e.d., baş e.i., AMEA FSHİ

AZƏRBAYCANIN ROMANTİK ŞAİRİ MƏHƏMMƏD HADİNİN FƏLSƏFİ-ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ*

Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Hadi milli mədəniyyət tariximizdə silinməz iz qoymuş böyük sənətkar və mütəfəkkirdir. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda onun yaradıcılığına münasibət birmənalı olmamışdır. Bəziləri onu Azərbaycan ədəbiyyatının və bütövlükdə bədii mədəniyyətinin görkəmli siması kimi qiymətləndirmiş, digərləri isə onun böyük poetik istedadının və dühasının, yüksək bəşəri ideyalarla zəngin bədii irsinin* üstündən susub keçərək, diqqəti şairin dünyagörüşündə aşkar etdikləri «məhdudluqlara» yönəltməyə çalışmışlar.

Məsələn, o dövrün tanınmış tənqidçisi Əli Nazim M.Hadini pantürkizm və panislamizm ideyalarını tərənnüm edən bir şair kimi səciyyələndirmiş və ömrünün sonuna qədər şairə bu ədalətsiz münasibətini dəyişməmişdir (1, s.54).

M.Hadinin yaradıcılığına, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yerinə verilən bu qeyri-obyektiv və ədalətsiz qiymətə görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğun öz münasibətini bildirərək demişdir: «Biz şairin bütün zəif cəhətlərini göstərməliyik, lakin onu tamamilə inkar etməməliyik». O, Hadini «öz xalqı tərəfindən sevilən şair» adlandırmışdır (2, s.4-5).

M.Hadinin yaradıcılığının və ədəbi görüşlərinin tanınmış tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas – alim Ə.Mirəhmədov şairi XX əsr Azərbaycan romantizminin banisi adlandırmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şairin yaradıcılığına verilən bu fərqli qiymətləri o, bir tərəfdən romantizmə o dövr üçün səciyyəvi olan vulqar-sosioloji yanaşma təmayülləri ilə, digər tərəfdən isə dünya bədii mədəniyyətinin müəyyən inkişaf mərhələsi olan romantizm cərəyanı haqqında ölkəmizdə kifayət qədər biliyin olmaması, bu biliyin zəifliyi ilə izah edir (2, s.4-5).

Şübhəsiz, M.Hadinin yaradıcılığına Sovet hakimiyyəti dövründə verilən ədalətsiz, qeyri-obyektiv qiymət yuxarıda göstərilən amillərlə bərabər, o dövrdə hakim olan siyasi ideologiyanın sənət və bədii yaradıcılıq sahəsində doğurduğu təmayüllərin ifadəsi idi. Məlumdur ki,

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Zümrüd Quluzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

* M.Hadinin yaradıcılıq irsi 300-dən artıq poetik əsərlərdən, 70 məqalədən, bir hekayə və oçerkdən ibarətdir. Onlardan şairin, «Teatr nədir? – Ayineyi həyatdır», «Xürafat içində həqiqət», «Əsrə təcəddüt və iki qüvvə», «İctimai səhifələr yaxud müsəlmanların düşünməsi lazım gələn həqiqətlər» adlı məqalələri, «Aləmi müsavətdən məktublar» poeması, «Budda kimdir?» mövzusunda oçerki diqqəti xüsusilə cəlb edir.

M.Hadi yalnız şair və publisist olmamışdır. O həm də külli miqdarda dərin məzmunlu rəylərin, qəzet və dərgi icmallarının, tənqidi qeydlərin müəllifi olmuşdur. M.Hadi ədəbiyyat və sənət məsələləri ətrafında aparılan müzakirə və mübahisələrdə fəal iştirak etmiş və bu məsələlər haqqında öz fikirlərini çoxsaylı məqalələrində ifadə etmişdir. M.Hadi məqalələrində yalnız ədəbiyyat məsələlərinə deyil, bir çox fəlsəfi, dini, pedaqoji, əxlaqi, sosioloji və digər məsələlərə də toxunmuşdur. Məqalələrində həm də o Avropa və Şərq tarixlərinə aid bir çox məsələləri işıqlandırmışdır. O, Azərbaycanda tərcümə işinin inkişafına çalışmış, ərəb və fars dillərindən Şərq poeziyasının klassikləri – Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi, Xəyyam kimi dünya şöhrətli şairlərin əsərlərini azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri. Cild I, s.XV. Bakı, 1978. Ə.Mirəhmədovun ön sözü).

o zaman sovet ədəbiyyatşünaslığında romantizmə mənfi münasibət mövcud idi. Ədəbiyyatşünas alimlər və sənət tənqidçiləri romantizmi realizmə qarşı qoyaraq onu anti-realist sənət metodu kimi qiymətləndirirdilər. Onlar romantikləri inqilabçı və «irticaçı» qruplara bölür, romantizmdə «aktiv» və «passiv» qanadların mövcud olduğunu sübuta çalışırdılar. Bu təmayül bir çox tanınmış alimlərin – M.C.Cəfərovun, Ə.Mirəhmədovun, K.Talıbzadənin və b. əsərlərində müşahidə edilir.

Sevindirici haldır ki, siyasi və ideoloji təmayüllərdən doğan romantizmə bu münasibət sonrakı dövr Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında tədricən aradan götürülür və romantizm ədəbi-bədii cərəyan kimi dünya romantizmi kontekstində öyrənilir, onun başqa ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metodları, xüsusilə realizm və maarifçiliklə əlaqə və münasibətləri tədqiq edilir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müşahidə edilən bu yeni təmayül M.Əlioğlunun «Cavidin romantizmi» (1975), Ə.İsmayılovun «Dünya romantizm ənənələri və H.Cavid», K.Əliyevin «XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri» kitablarında xüsusilə nəzərə cəpır.

Şübhəsiz, romantizmə münasibətdə müşahidə edilən bu yeni dəyişikliklərin işığında Azərbaycan romantizminin, onun görkəmli nümayəndələrinin ədəbi-estetik görüşlərinin tədqiqini başa çatmış hesab etmək olmaz. Bu mövzu hələ uzun zaman Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb edəcək və XX əsr Azərbaycan romantizmi yalnız milli deyil, həm də dünya bədii mədəniyyətinin bir hadisəsi olaraq bir çox yeni uğurlu elmi tədqiqatların mövzusu olacaqdır.

Romantizm - ümumi ideya və prinsipləri olan, dünyamiqyaslı fəlsəfi və bədii-estetik cərəyan kimi müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində, müxtəlif dövrlərdə, dünyanın müxtəlif region və ölkələrində - həm Qərbdə, həm də Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir.

Azərbaycan romantizmi ədəbi-bədii və mədəni hadisə olaraq milli ədəbiyyatımızın və bədii mədəniyyətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və bədii-estetik fikir tarixində romantizm cərəyanının əsasını Azərbaycanın ilk romantik şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Hadi qoymuşdur. Təsədüfi deyil ki, «XX əsr Azərbaycan tənqidi» kitabının müəllifi K.Talıbzadə M.Hadini «XX əsr Azərbaycan romantizminin prinsipial əsaslarını hazırlamış, Azərbaycanda bu istiqamətin görkəmli təmsilçisi adlandırmışdır» (3, s.5).

M.Hadinin romantik dünyagörüşünün, xüsusilə ədəbi-estetik görüşlərinin formalaşmasına Avropa ədəbi romantizminin, dünyaşöhrətli Avropa romantiklərinin böyük təsiri olmuşdur. Bunu Hadi şeirlərinin birində özü də etiraf edir, Avropa romantikləri – Şiller, Höte, Hüqo, Volter, Russo, Myusse, Şekspir və başqaları ilə tanış olduğunu bildirir və onları dünyaşöhrətli dahilər adlandırır (4, s.142-144).

Təbii ki, M.Hadi Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfi fikri ilə də yaxından tanış idi və bu sahədə dərin biliyə malik idi. O, Şərq poeziyasının klassikləri – Nizami, Xaqani, Füzuli, Rumi, Hafiz, Səadi, Xəyyam və başqalarının yaradıcılıqlarını dərinləndirən öyrənmiş, onları Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

M.Hadinin dünyagörüşünün və romantik sənət prinsiplərinin formalaşmasında XX əsr türk romantik poeziyasının, türk romantiklərinin xüsusi rolu olmuşdur. Görkəmli türk romantikləri – Namik Kemal, Əbdülhaq Hamidi və xüsusilə Təvfik Fikrəti M.Hadi öz müəllimləri sayırdı. Şairin türk romantiklərinin əsərlərindən əxz etdiyi əsas ideya azadlıq, azadfikirlilik ideyası idi. T.Fikrəti M.Hadi «azadfikirli şair», «azad vicdan şairi» adlandıırırdı. O, dünyada hökm sürən ədalətsizliklərə, zülmə öz etirazını bildirərkən tez-tez Namik Kemalın və Təvfik Fikrətin poeziyasına müraciət edir, onlardan iqtibaslar gətirərdi. M.Hadiyə T.Fikrətin

təsiri xüsusilə güclü idi. T.Fikrətin mübariz və üsyankar ruhu, azadlıq və humanizm ideyalarını tərənnüm edən poeziyası M.Hadiyə çox yaxın idi və bu təsadüfi deyildi. Tanınmış türk yazıçısı və jurnalisti Səbiha Sertelin yazdığı kimi, «insaniyyətçi Fikrət ölkəsində qabaqcıl fikrin, azad və bərabər insanlıq istəyinin ilk carçısı olmuşdur» (5, s.115). T.Fikrət öz humanist baxışlarını «Halukun dəftəri» şeirində belə ifadə etmişdir:

«Torpaq vətənim, nevi bəşər millətim... İnsan,
İnsan olur ancaq, buna izanla inandım.
Şeytan da bizim, cin də, nə şeytan, nə mələk var,
Dünya dönəcək cənnətə insanla inandım.
Ebna-yi bəşər bir-birinin qardaşı – Xülya!
Olsun, mən bu xülyaya min canla inandım» (5).

«Torpaq vətənim», «insan millətim» deyən Fikrət bütün insanların və millətlərin istismardan və istiladan xilas üçün azad və ədalətli insan cəmiyyətinin qurulmasını zəruri sayırdı. Onun bütün insanların azad və bərabər yaşayacağı bir dünyanın qurulması haqqında arzu və çağırışları vətənsizlik və millətsizlik deyil, çox yüksək, humanist bir idealın ifadəsi idi» (5, s.137-138). Bir humanist kimi T.Fikrət yaşadığı cəmiyyətin xilas ilə bərabər, bütün cəmiyyətlərin və millətlərin zülm və istismardan xilas olmasını arzu edirdi (5, s.142-144).

Böyük türk şairi T.Fikrətin bu humanist fikirləri Məhəmməd Hadinin yaradıcılığına, dünyagörüşünə, ideyalar sisteminin formalaşmasına təsir etməyə bilməzdi. Bu təsir M.Hadinin yaradıcılığında, onun romantik poeziyasında aydın şəkildə təzahür edir. Bu cəhətdən şairin «Nasıl yüksəlməli?» şeiri xüsusilə səciyyəvidir. Təsadüfi deyil ki, şeirlərinin birini şair xüsusi olaraq T.Fikrətə həsr etmişdir. «Fikrət» adlanan bu şeirdə M.Hadi Fikrəti «inqilab şairi» adlandırır, şeirin ilk sətirini «Ey, inqilab şairi» sözləri ilə başlayır.

M.Hadinin bədii-estetik ideyalar sistemində, sənətdə idealın rolu, həqiqət və ideal münasibətləri haqqında fikirləri böyük maraq doğurur. Şair bədii yaradıcılıqda sənətkarın arzu və xəyallarının roluna xüsusi diqqət yetirir, lakin bu məsələnin həllinə birmənalı yanaşmır. Bir tərəfdən o, xəyal və arzular dünyasında yaşayan sənətkarın nə cəmiyyətə, nə də xalqına xeyir verə bilməyəcəyini düşünürdü və onun vəzifəsini həqiqət axtarışında, həqiqətə xidmətdə görürdü, həqiqəti «poeziyanın duzu» adlandırırdı, digər tərəfdən isə xəyalın, arzuların poeziyada mühüm rol oynadığını bildirir və hətta şairin xəyallar dünyasını, arzularını reallıqdan üstün sayırdı. M.Hadi xəyallar ilə gerçəklik arasında, xəyallar dünyası ilə gerçək həyat arasında uçurumun olduğunu görürdü və düşünürdü ki, əgər real həyatda həqiqət yoxdursa, şair xəyallarının məhsulu olan ideal həqiqətdən, idealdan imtina etməməlidir, ondan üz çevirməməlidir. «Biz həqiqəti arzu şəklində görürük» deyən Hadi, şairləri öz arzu və ideallarına sadıq olmağa çağırırdı. Bununla bərabər o, şairin ilhamının, xəyal və arzularının əsas mənbəinin onun yaşadığı torpaq, cəmiyyət olduğunu vurğulayırdı. M.Hadi haqlı olaraq düşünürdü ki, həyatla, real gerçəkliklə əlaqəsi olmayan xəyal əsl sənətə yaddır və belə sənət və sənətkar xalqına xeyir gətirə bilməz. Beləliklə, xəyalın, fantaziyanın sənətdə mühüm rolunu etiraf edən şair həqiqətin ikili xarakter daşdığını bildirirdi, yəni o, həqiqəti həm reallıq, həm də ideal kimi təsəvvür edirdi. Şairin və romantik poeziyanın vəzifəsini o həm real, həm də ideal həqiqəti əks etdirməkdə görürdü. M.Hadiyə görə yüksək məqsədi və vəzifəsi olmayan sənət və sənətkar yoxdur. Sənətin vəzifəsini o, mövcud olmayanı, lakin olması arzu ediləni, yəni ideali təsvir etməkdə görürdü. Beləliklə, şair bir tərəfdən sənətkarı həqiqəti, gerçəyi əks etdirməyə çağırır, digər tərəfdən isə idealın təsvirini romantik sənətin əsas vəzifəsi sayırdı. Əslində romantik sənətdə ideal sənətkarın arzu etdiyi gələcək cəmiyyət modelinin təsviri kimi anlaşılır.

Bu isə gerçəklik, real varlıq ilə həqiqət arasında olan uyğunsuzluğun dərkindən doğan bir arzu və istəkdir. Məhz arzu edilənin reallıqda olmaması romantik sənətkarın ideal axtarışının, bu məqsədlə keçmişə və ya gələcəyə müraciət etməsinin əsas səbəbidir. Məlumdur ki, mövcud cəmiyyətə qarşı etiraz, onun inkarı M.Hadinin romantik poeziyasının ana xəttini təşkil etmişdir. Bu etiraz şairin sosial və əxlaqi idealına uyğun olmayan real gerçəkliyin doğurduğu narazılığın ifadəsi idi.

M.Hadinin fəlsəfi-estetik ideyalar sistemində azadlıq, azad cəmiyyət və azad yaradıcılıq ideyaları xüsusi yer tuturdu. Ədəbiyyatşünas-alim M.Əlioğlu Hadi yaradıcılığının bu xüsusiyyətini vurğulayaraq yazır: «M.Hadi azadlığa vurğun idi. Onun romantizminin ideya-fəlsəfi əsası bütün qəhrəmanlarının əsas həyat idealı olan azadlıq idi» (6, s.68). Şeirlərinin birində şair həmvətlərinə müraciət edərək yazırdı:

«Ayıl ey xəbə dalmış,
Ölmə istibdad altında
Ölürsən öl, yenə bir şanlı
Ali ad altında» (4, s.128).

Xalqını azad və xoşbəxt görmək istəyən şair bu şeirində onu istibdad əleyhinə fəal mübarizəyə çağırır. M.Hadini bir sənətkar olaraq yaradıcılıq azadlığı məsələsi xüsusi maraqlandırır. Bu məsələyə o, cəmiyyət və şəxsiyyət azadlığı kontekstində yanaşırdı. Yaradıcı şəxsiyyət olan sənətkar ilə cəmiyyət arasında dərin ziddiyyətin olduğunu qeyd edən şair, mövcud cəmiyyətdə azad yaradıcılıq üçün zəruri şərtlərin olmamasından gileylənirdi və bildirirdi ki, «öz fikir və düşüncələrini azad, açıq şəkildə ifadə etmək istəyən sənətkarlar müxtəlif təqiblərə məruz qalırlar. Belə şəraitdə o müasir şair və yazıçıları həqiqəti üstüörtülü şəkildə, simvollarla ifadə etməyə çağırırdı (4, s.128). M.Hadi etiraf edirdi ki, yaradıcılıq azadlığı üçün əlverişli şəraitin olmadığı cəmiyyətdə öz fikirlərini açıq şəkildə ifadə etmək istəyən sənətkardan yalnız bilik yox, həm də böyük mərdlik və fədakarlıq tələb olunur.

M.Hadinin diqqət mərkəzində duran digər mühüm məsələ insan, onun aqibəti məsələsi idi. Şairin dünyagörüşünü tədqiq edən R.Zəka bu məsələyə toxunaraq yazır: «Şairin fəlsəfi görüşlərinin əsasını insanın bütün qüvvələrdən yüksək olduğu fikri təşkil edir. O, insanı varlığın əsasını təşkil edən yaradıcı qüvvə sayırdı» (7, s.61).

Doğrudan da, M.Hadi insanı ilahiləşdirirdi, onu göylərə qaldırırdı, Allaha qədər ucaldırırdı. Lakin insan deyəndə o, konkret insanı deyil, ümumiyyətlə insanı nəzərdə tuturdu. Onu bir romantik olaraq insan ideyası, insan azadlığı və bu azadlığı təmin edəcək şərtlər, insan təbiətində xeyirlə şərin mübarizəsi ideyası, bir sözlə, insan ilə bağlı olan qlobal problemlər – insanın daxilində, insanlar arasında, insanla onu əhatə edən dünya, insanla Kainat arasında olan ziddiyyətlər maraqlandırır. Bu məsələlərin qoyuluşu isə yalnız Hadi üçün deyil, bütün dünya romantizmi üçün səciyyəvi idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Hadinin insan haqqında fikirləri birmənalı deyildi. Bir tərəfdən o, insanı ən ali varlıq, təbiətin ən baş əsəri kimi səciyyələndirirdi, onu əsrlərlə bütün qüvvəsini təbiətlə mübarizəyə sərf etmiş və bu mübarizədə inandırıcı qələbələr qazanmış ən ali məxluq adlandırır, digər tərəfdən isə bu ağıllı, zəhmətkeş, nəhəng, güclü, yaradıcı insanın nə qədər şərəfli olsa da, zəif və miskin bir məxluq olduğunu söyləyirdi. M.Hadi bəzən insanı Kainatın ən miskin və bədbəxt məxluqu adlandırır və qeyd edirdi ki, «şər onun qanıdadır», «vəhşi təbiətindədir». Buna görə də o, «bir əli ilə yaradır, ixtiralar edir, dünyanı bəzəyir, o biri əli ilə bütün yaratdıqlarını məhv edir, uçurur». Fikrini təsdiq etmək üçün şair bəşər tarixinə müraciət edir və bu tarixi «qanla yazılmış tarix» adlandırır» (8, s.362-365). Beləliklə, əvvəllər

insan haqqında məhəbbətlə danışan, onunla fəxr edən, onu yüksəklərə qaldıran şair, sonralar insanın ittihamçısına çevrilir. «İnsanların tarixi faciələri yaxud əlvahi-intibah» poemasında Hadi insanlar arasında birliyin olmadığından, hər yerdə xoşbəxtliyi bədbəxtlik, sevinci – qəm, qüssə, məhəbbəti - nifrət, azadlığı – itaət əvəz etdiyini bildirir. Şair keçmişdə heç bir işıqlı şey görmür, gələcəyə şübhə və ümitsizliklə baxır:

«Bu maziyyəyə baxdım, həpsini tamdə gördüm mən,

Bu haliyyəyə baxdım, ağlayırlar, qəmdə gördüm mən.

Bu atiyəyə baxdım, örtülü aləmdə gördüm mən» (8, s.376).

Ə.Mirəhmədov M.Hadini «dünyanın dərini çəkən, bayronik təbiətli şair» adlandırır (2, s.418). Doğrudan da Hadi bir çox şeirlərində və xüsusilə adını çəkdiyimiz poemasında, insənliğin aqibəti, onun qanlı, faciəli tarixi haqqında özünün sosial-fəlsəfi fikir və düşüncələrini ifadə edir. İnsanlıq tarixini o, «daimi qəm, qüssə, qanlı sərgüzəştlər və müharibələr tarixi adlandırır, insan aqibətinin faciəli, sevincsiz olduğundan, insan həyatında xoşbəxtliyin olmadığından şikayətlənir.

Şairə görə, «həqiqət ondadır ki, insanlıq qəm çəkir, ağlayır, nə Torat, nə Quran «insanı xoşbəxt etmir, ona sevinc gətirmirlər; insanlar arasında məhəbbət yoxdur, bir-birinə qardaş olan insanlar kin və qəzəb alovunda yanırırlar» (8, s.381). Şairin bu fikirləri onun insan cəmiyyətində zülmün, qəddarlığın aradan götürülməsində, xeyrin və ədalətin bərqərar olmasında, bir sözlə, insanlığın global problemlərinin həllində mövcud dünyəvi dinlərə, o cümlədən İslam dininə o qədər də ümid bəsləmədiyini göstərir.

Həyat və ölüm haqqında düşüncələrində M.Hadi bu məsələlər ilə bağlı məlum dini ehkamları şübhə altına alır. «Bu kainatı-həyatın kim olmuş ustadı?» adlı şeirində şair dünyanın Allah tərəfindən yaradılması ideyasını şübhə altına alır, həyat hadisələri, yaradılışın sirrləri haqqında dini təəvvürləri, ölümdən sonra həyat haqqında, axirət dünyasındakı «keyflər» haqqında dini-mistik izahları rədd edirdi.

M.Hadinin dünyanın əmələ gəlməsi, onun heç kim tərəfindən yaradılmaması və əbədiyyəti haqqında fikirləri onun bu məsələlərlə bağlı dini baxışa tənqidi münasibətini göstərir.

Bəzi alimlər Məhəmməd Hadinin bu məsələdə sufi-panteist mövqedə durduğunu, panteist ideyaların tərəfdarı olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, Z.Quluzadə şairin əsərlərindən bir sıra iqtibaslar gətirərək onları sufi-panteizm ruhunda şərh edir və XX əsr Azərbaycan romantizmini tədqiq edən alimləri əsərlərində sufizmin Azərbaycan romantiklərinə təsirini sübut etməyə çağırır. Bu baxımdan alim M.C.Cəfərovun «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» kitabında ciddi çatışmamazlığın olduğunu qeyd edir. Z.Quluzadə bu məsələdə Ə.Mirəhmədovun «Məhəmməd Hadi» monoqrafiyasında da müəyyən nöqsanın olduğunu qeyd edir. O yazır: «Dünya romantizmi üçün mistikaya, irrasional olana müraciət qanunauyğundur... buna görə də Azərbaycan romantizmi bu kontekstdə tədqiq edilməlidir» (9, s.217-218).

Lakin alimin XX əsr Azərbaycan romantiklərinin, o cümlədən Hadinin dünyagörüşündə və yaradıcılığında sufi-panteist ideyaların təsirini axtarmaq cəhdləri inandırıcı görünmür. Şübhəsiz, klassik Şərq poeziyasını, onun dünyaşöhrətli nümayəndələrinin əsərlərini dərinlən bilən M.Hadi Şərqin sufi-panteist təlimləri ilə tanış olmaya bilməzdi. Lakin bu təlimlər şairin dünyagörüşünün xarakterini, onun mahiyyətini dəyişdirə bilməmişdir. M.Hadinin əsərləri belə bir nəticəyə gəlmək üçün kifayət qədər əsas verir. Şairin cəmiyyətdə dini fanatizmin və mövhumatın yayılmasına səbəb olan islami dünyagörüşü tənqid və rədd etməsini sufi-panteist ideyaların təsiri ilə izah etmək, zənnimizcə, doğru olmazdı. Burada daha çox XIX-XX əsr Azərbaycan maarifçiləri – M.Ş.Vəzəh, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və

başqalarının təsirindən söz gedə bilər. Çünki bu görkəmli Azərbaycan maarifçilərinin ideya irsinin XX əsr Azərbaycan romantiklərinə, o cümlədən M.Hadiyə təsiri şübhəsizdir. Bunu şairin maarifçilik ideyalarını ardıcıl olaraq müdafiə etməsi, insanları elmə, biliyə, mədəniyyətə yiyələnməyə çağırışları açıq-aydın sübut edir.

İnsanın azadlığa və xoşbəxtliyə çatmasının mühüm şərtini onun mənəvi azadlığında görən M.Hadi «Əsri intibah və iki qüvvə» adlı məqaləsində azadlığın, xoşbəxtliyin əsas düşməninin fiziki və mənəvi zülm və asılılıq olduğunu bildirir və qeyd edir ki, yalnız öz aqlının gücünə və biliyinə arxalanan kəs, onlara çatmaq yolundakı bütün maneələri aradan qaldıra bilər (10). «Elmi abdan» adlı məqaləsində şair bu fikrini davam etdirərək xalqın elmi dəyərlərə, biliyə yiyələnməyinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir və göstərir ki, yalnız bu yol ilə bütün azadlıqların əsası olan mənəvi azadlığa çatmaq olar. Azadlıq və ona çatmağın şərtləri haqqında fikirlərini şair «Xalqın nidası» şeirində ifadə edərək onlara (azadlığa və xoşbəxtliyə) çatmağın yalnız «ədalətli qanunlar», vicdan azadlığı, mətbuat haqqında qanun və bu qanunun daşıyıcısı olan konstitusiyanın mövcud olduğu şəraitdə mümkün olduğunu bildirir.

M.Hadi yazır:

«Hürriyyət ilə millət edər kəsbi-məali,
Hürriyyət ilə mümkün olur qiyməti-ali,
Avropalı hürriyyət ilə tapdı kəməli,
Əlbəttə əsarətlə olur məhv əhali
Hürriyyəti sərbəstlik imranı-vətəndir
Azadə gərək şəxs, süxən, fikrlə xamə,
Hər kəs gələ hürriyyət ilə şövqə, xüramə,
Ta kim, ola insan qədəməndaz məram» (8, s.26).

Azadlıq ideyası, xalqına və vətəninə məhəbbət Hadi yaradıcılığının əsas məzmununu təşkil edirdi. Əslində onun bütün poeziyası bu üç böyük mövzu ətrafında birləşmişdi. «Bir əməlim» şeirində o bu haqda yazır:

«İstərəm bəxtiyar millətimi,
Qəlbə bəslənən bu bir niyyətdir» (8, s.26).

M.Hadi başa düşürdü ki, azadlıq olmayan yerdə nə azad vətən, nə də azad xalq ola bilər. Ölkəsində «zülm və haqsızlığın hökm sürdüyündən», «azadlıqdan əsər - əlamətin olmadığından» şikayətlənən şair «Faciyyəi-həyatımızdan bir pərdə» adlı şeirində yazır: «Baxmayaraq insanlar əsir deyildilər və azad yaranmışlar, onlar bütün haqq və azadlıqlardan məhrum edilmişlər» (8, s.50). Cəmiyyətdə hökm sürən bu vəziyyət Hadini təmin etmirdi və o buna son qoymağın zəruri olduğunu bildirirdi. Lakin hansı yol və vasitə ilə? Millətin xilasını nədədir? Şair bu suallara cavab axtarırdı və müxtəlif dövrlərdə onlara müxtəlif cavablar verirdi. O, əsasən maarifçilik ideyalarına yaxın fikirlər irəli sürürdü, xalqı və cəmiyyəti tərəqqiyə aparan yolu elmin və maarifin inkişafında, xalqın mədəni dəyərlərə yiyələnməsində görürdü. Demək olar ki, M.Hadi xalqın maariflənməsinin ardıcıl tərəfdarı idi. O, milləti azadlığa və tərəqqiyə aparan yeganə yolun - maarif olduğunu düşünürdü.

M.Hadinin ideyalar sistemində sevgi və gözəllik idealları azadlıq ideyası qədər mühüm yer tutmur. O, gözəlliyi sənətin məqsədi, sənətkar idealının təcəssümü sayırdı. Bununla yanaşı, o, gözəlliyi hər şeydən əvvəl qadın gözəlliyi ilə eyniləşdirirdi, və düşünürdü ki, poeziyada gözəllik yalnız gözəl qadın obrazında təcəssüm edilə bilər. Hadi üçün gözəlliyin meyarı həqiqət idi. O, Avropa romantikləri kimi gözəlliyi həqiqətlə eyniləşdirirdi, həqiqətin ən yüksək, mütləq təzahürünü isə azadlıqda görürdü. Təsadüfi deyil ki, gözəllikdən və sevgidən söz açdığı

əsərlərində belə, şair daha çox azadlıq mövzusunə yer verirdi, çünki azadlığı gözəlliyyənin təcəssümü sayırdı.

M.Hadinin yaradıcılığına romantizm üçün səciyyəvi olan bütün xüsusiyyətlər və cəhətlər xas idi. Bir çox romantiklər kimi, o da müasir problemlərin həlli ilə bağlı öz ideyalarını, fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün tarixi şəxslərə müraciət edir, tarixi mövzu və süjetlərdən istifadə edirdi. Məlumdur ki, Avropa romantikləri Şərqə, onun tarixinə və mədəniyyətinə, ümumiyyətlə mənəvi irsinə xüsusi maraq göstərirdilər. Bu cəhət dünya romantizminin görkəmli nümayəndələri – Göte, Bayron, Şelli, Delakrua, Türkiyədə A.Hamid, N.Kemal, T.Fikrət, Azərbaycanda M.Hadi, A.Səhhət, H.Cavid üçün xüsusilə səciyyəvi idi.

Şərq, onun yüksək mənəvi mədəniyyəti, elmi, fəlsəfi irsi M.Hadinin də diqqət mərkəzində idi. O, bir çox əsərlərində, o cümlədən «Təbriki-eydi-əzha» adlı şeirində Şərq elmi-fəlsəfi fikrinin görkəmli şəxsiyyətləri – fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, fizika sahələrində çoxsaylı əsərləri ilə məşhur olan İbn-Sinaya, müsəlman qanunçuluğu, dinşünaslıq, ədəbiyyat, riyaziyyat, tibb sahəsində 85 cildlik əsərlərin müəllifi Fəxrəddin Raziyyə, sufizmin banisi Əl-Qəzaliyyə, mövləviyyənin əsasını qoyan C.Rumiyyə, çoxsaylı əsərlərin müəllifləri Qəznəviyyə, Sənəviyyə və başqalarına müraciət etmişdir. Şairi yalnız müsəlman Şərqinin dünyaşöhrətli mütəfəkkirləri deyil, qeyri-müsəlman Şərqinin görkəmli simaları da maraqlandırır. Budda, onun şəxsiyyəti, dini-fəlsəfi təlimi də M.Hadinin maraq dairəsində idi. Təsədüfi deyil ki, o, Buddaya və buddizmə təliminə xüsusi əsər həsr etmişdir. Buddanın təlimi, xüsusilə onun əxlaq fəlsəfəsi M.Hadinin dünya anlamına çox yaxın idi. «Budda kimdir?» adlı əsərində o diqqəti Buddanın insan haqqında, insan aqibətinin əzəli faciəvililiyi haqqında fikirlərinə yönəldir və qeyd edir ki, «baxmayaraq ki, Kainatda heç bir mövcudat iz qoymadan yox olmur, xaricən onun varlığı sona yetməlidir. İnsan fiziki varlıq olduğu üçün, təbii ki, varlığını bitirərkən əziyyət çəkir. Lakin varlığını davam etdirdiyi müddətdə də o, əzab və əziyyətdən xilas ola bilmir, çünki ölüm qorxusu altında həyat, çox böyük əzabdır». Belə olduqda insanın xilas nədədir? Bu suala Budda belə cavab verir: pis əməllərdən əl çəkmək, nəfsin tələblərindən, ehtiras və istəklərindən imtina etməkdə (11).

Budda öz tərəfdarına bir çox müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılayırdı: əqidəli insan olmaq, yəni əqidədə möhkəm olmaq, heç kəsin həyatına qəsd etməmək, oğurluq və talançılıqla məşğul olmamaq, zəhmətə qiymət vermək və ona görə mükafatlandırmaq, böhtan və yalan sözlərdən uzaq olmaq və s. (11). M.Hadinin «Budda kimdir?» əsərində Buddaya və buddizmə aid etdiyi bu sözlər göstərir ki, şair buddizmin əxlaq fəlsəfəsini, onun ideya və prinsiplərini tam bölüşürdü. Bu heç də M.Hadinin tərki dünyalıq, aqibətə itaət və fəaliyyətsizlik ideyalarını yaydığını və bu ideyaların tərəfdarı olduğunu göstərmir. Şairin Buddanın təliminə müraciəti onun dindarlığı ilə də bağlı deyildi. Bu ancaq onun bu təlimdə irəli sürülən fikir və ideyalara və bütövlükdə buddizmin əxlaq fəlsəfəsinə diqqəti yönəltmək istəyini göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox tanınmış mütəfəkkirləri öz əxlaqi ideya və prinsiplərini əsaslandırmaq üçün Buddanın təliminə müraciət etmişlər. Bəziləri bu təlimdə özlərinin tərki dünyalıq fəlsəfəsinin təsdiqini tapmış (A.Şopenhauer), digərləri isə bu təlimin ideyalarında insanın öz həqiqi, insani mahiyyətini gerçəkləşdirməsinin mühüm şərtlərini görmüşlər (E.Fromm).*

* Amerika filosofu, XX əsrin görkəmli mütəfəkkiri E.Fromm Buddanın təlimini izah edərək bildirir ki, Budda insanları şeyə, mala sahib olmağın, onları külli miqdarda əldə etməyin guya insana xoşbəxtlik gətirəcəyi haqqında xəyal və təsəvvürlərdən, illyuzalardan xilas olmağa çağırırdı. O, buddizmin tamahkarlığı, simicliyi, öz «Mən»inə hədsiz bağlılığı, insan izzatlarının əsas səbəbi saydığını xüsusi

«Budda kimdir?» oçerkindən göründüyü kimi, Buddanın təlimi, xüsusilə onun əxlaq fəlsəfəsi, M.Hadiyə çox yaxın idi. Budda kimi Hadini də insanlığın aqibəti, insan və ölüm, insan aqibətinin əzəli faciəviliyi, dünyada şərin əbədiyyəti və qarşısızlımazlığı kimi bütün bəşəriyyəti düşündürən global bəşəri problemlər düşündürürdü. Şair bu haqda romantizm üçün səciyyəvi olan və həyatının son illərində xüsusilə güclü səslənən fikirlərini «Dünya saheyiqəmdir» şeirində yüksək sənətkarlıqla ifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Hadinin romantik poeziyasının ən güclü tərəflərindən biri həyatın mənası, həyat və ölüm, insanlığın aqibəti haqqında dərin düşüncələr və ümumiləşdirmələrlə nəticələnən varlığın poetik dərkidir. Şair bu məsələlərlə bağlı fikirlərini romantizmə xas yüksək poetik şəkildə «Qəm tərənələri» (8, s.371) şeirində ifadə etmişdir:

«Cahanə gəlmədə məqsəd nədir insanə bilməm ki?

Həqiqət mi bu xilqət, yoxsa bir əfsanə bilməm ki?

Ürək al qanə dönmüş Hadiya, hüznü ümumidən,

Bu hüznü bəxş edən kim dili vicdanə bilməmki?» (8, s.18-19).

M.Hadi cəmiyyətdə olan bütün şəxslər və ədalətsizlikləri, ictimai qarşıdurmaları şərin əzəli təbiətiylə izah edir, onu qarşısızlımaz, tarixüstü bir qüvvə sayır, onun insan təbiətindən ayrılmaz olduğunu bildirirdi. «İnsanların tarixi faciələri yaxud əlvahi-intibah» adlı məqaləsində o bu mövzuya bir daha toxunaraq yazır: «Dünyada əzəldən şəxslər hakimdir, burada ədalət olmamış və yoxdur». Şeirlərinin birində bu fikrini şair belə ifadə edir:

«Bu torpaqda olan gündən övladi-adəm həm,

Əkiz qardaşdır Adəm oğlu ilə yövmi-matəm həm.

Gözü bir qəm bulağı, ayrı olmaz çeşmədən nəm həm» (8, s.371).

«Dünyəvi hüzn» mövzusu M.Hadi poeziyasının və ümumiyyətlə yaradıcılığının əsas ideya-psixoloji xəttini təşkil edirdi və bu mövzu, qeyd etdiyimiz kimi, şairin həyatının son dövrünə aid əsərlərində, fikir və düşüncələrində çox geniş yer tuturdu və onda həyat, cəmiyyət hadisələri, dünyanın sirrləri və s. haqqında suallar doğururdu. Şair «həyat nədir?» Cəmiyyətdə baş verən savaqlar və qarşıdurmalar nə üçündür? Göy cisimləri öz işığını haradan alır, hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin, Kainatda baş verən hadisələrin mənası varmı? və s. kimi suallara cavab axtarırdı. Dinin bu suallara verdiyi cavablar onu təmin etmirdi, şair onları şübhə altına alırdı və yalnız elmin, biliyin inkişafının bu suallara aydınlıq gətirəcəyinə inanırdı.

M.Hadi insanın ağılı, əməyi, məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində dünyanın dəyişdiriləcəyinə, azad, ədalətli, kamil bir cəmiyyətin qurulacağına ümid edirdi və xalqını gələcək ləyaqətli həyat naminə fəal əməyə, elmə, biliyə yiyələnməyə çağırırdı. Lakin o, keçmiş də unut-mamağı, orada ləyaqətli və ləyaqətsiz nə olmuşsa öyrənməyi, keçmişin uğurlarından və uğursuzluqlarından gələcək xoşbəxt cəmiyyət naminə nəticələr çıxarmağı zəruri sayırdı. O, bu böyük məqsədə çatmaq yolunda maneələr törədən nə varsa, onları kəskin tənqid edirdi.

Ə.Mirəhmədovun dediyi kimi, «güclü romantik həyəcanla rədd etdiyi real gerçəkliyin acı həqiqətlərinə qarşı özünün həmin həyəcanla təsvir və tərənnüm etdiyi şirin arzularını, romantik utopiyasını qoyurdu» (2, s.79).

vurğulayır və qeyd edir ki, Quran surəsi də sahib olma, sərvət toplama ehtirasının əleyhinə olmuşdur (Quran, surə 2, ayə 73). E.Fromma görə, bu məsələdə «Buddanın, Ekxartın, Marksın və Şveytserin ideyaları arasında valehedici bənzərlik var. Onların hamısını sahib olma yolundan qəti imtina etmək tələbi birləşdirir» (Э.Фромм. «Иметь или быть». М.,1986, с.185). Şübhəsiz, E.Fromm yuxarıda adları çəkilən mütəfəkkirlər kimi bu məsələdə buddizmin mövqeyini dəstəkləyirdi və hərislikdən, sahib olma ehtirasından imtina etməyi insanın öz daxili azadlığını, insani mahiyyətini reallaşdırmasının mühüm şərti sayırdı.

Bu yolda M.Hadi maarifin, elmin, biliyin mühüm roluna dərindən inanırdı. «Millətin tərəqqisi nədən asılıdır?» məqaləsində o, millətin mədəni inkişafında və cəmiyyətin tərəqqisində bütün ümidlərin maariflə bağlı olduğunu bildirirdi. Bu fikir qırmızı xətlə şairin bütün yaradıcılığından keçir, onun romantik poeziyasının ana xəttini təşkil edir. Şeirlərinin birində şair yazır:

«Vətən övladı! Ha qeyrət qılın təhsili – ürfanı

Maariflə olur nail bəşər hər dürlü amalə.

Maarif bir həqiqətdir, silər mirati-idraki

Maarif bir ziyadır kim, qılar tənvir vicdani

Maarif bir səadətdir, edər məsud insani» (12).

İdeal cəmiyyət arzusu bütün dünya romantizmi üçün səciyyəvidir. Lakin romantikləri bir-birindən ayıran bu mövcud olmayan, lakin olması arzu edilən ideal cəmiyyət haqqında təsəvvürləridir. Mövcud cəmiyyətin inkarı, ona qarşı etiraz M.Hadiyə də xas idi. Lakin şairin mövcud cəmiyyətə qarşı etirazı, onun «xoşbəxt gələcək» haqqında romantik arzuları nifrət etdiyi gerçəklikdən xilas olmaq haqqında humanist fikirləri ilə müşayiət edilirdi.

İnsanlığın xilasını əsasən insanlar arasında ümumi məhəbbətdə görən H.Caviddən fərqli olaraq M.Hadi hər şeydən əvvəl ağıla, biliyə, maarifə və tərbiyəyə böyük ümidlər bəsləyirdi.

M.Hadinin azad və ədalətli cəmiyyət haqqında romantik arzuları onun «Aləmi müsavətdən məktublar» poemasında ifadə olunmuşdur. Beş məktubdan ibarət olan bu poemada şair zülm və ədalətsizlikdən azad, xoşbəxt bir cəmiyyət haqqında, ləyaqətli həyat yaşayan kamil insan və onun xoşbəxtliyi haqqında öz romantik arzularını ifadə etmişdir. Bu poemada Hadi mövcud cəmiyyəti rədd edir, ona öz etirazını bildirir və diqqəti arzu etdiyi, ümid bəslədiyi «ideal dünyaya» - «Günəş şəhəri»nə yönəldir. Onu təsvir edir. Bu ideal cəmiyyəti şair, «torpağı məzlumların qanına batmamış, təmiz havası mənfur insanların iyrənc nəfəsi ilə iylənməmiş, vicdansız və zülmkar müstəbidlərin alqı-satqı yerinə çevrilməmiş bir şəhər» kimi təsvir edir, onu «azadlığın və ədalətin, insan haqlarının, bərabərliyin kağızda yox, real olaraq mövcud olduğu və həyatda fəal şəkildə gerçəkləşdirildiyi bir cəmiyyət kimi səciyyələndirir. «Günəş şəhəri» adlandırdığı sosial utopiyasında M.Hadi özünün sosial və əxlaqi ideallarını, azadlıq və bərabərliyin, insan xoşbəxtliyinin bərqərar olduğu bir cəmiyyət haqqında öz arzu və təsəvvürlərini təcəssüm etdirmiş, bütün azadlıqların və əsasən söz və vicdan azadlığının mövcud olduğu «İdeal dünya» obrazını yaratmışdır. Bu ideal dünyanı şair belə təsvir edir:

«İzzətli bəradər, sənə bu iş ola məlum

Yox burda hökumət, nə də hakim, nə də məhkum

Bu üç sözü məhz eyləmişiz cümlə lüğətdən

Azadəsəriz indi bu üç danə sifətdən

Biz bilmiyoruz hakimi məhkumi hökumət,

İlqa edilibdir bu məmalikdə imarət

Hürriyyəti – şəxsiyyəvü azadiyi – vicdan

Çoxdan qılınıbdır bu gözəl şəhrdə elan

Hürriyyəti-cəmiyyəvü sərbəsteyi-əfkar

Aşıqlərinə eylədi ruxsarını izhar

İcra edilir qaideyi-ədlü-müsavət

Olmuş dilimiz dəftəri-ayati-muxavat

«İnsanə məhəbbət» sözü var məzhəbimizdə

Həp sureyi-insan oxunur məktəbimizdə

«Aləmi müsavətdən məktublar» poemasının bu sətirlərində M.Hadi «ideal şəhərin» siyasi və sosial səciyyəsinə verir, kamil, ideal cəmiyyət haqqında öz təsəvvürlərini təsvir edir, bu şəhərdə nə hakim, nə də məhkumların, nə qulların, nə zülmkarların, nə də məzlumların olmadığı, heç kəsin heç kim üzərində hakimiyyət etmədiyini, burada şəxsiyyət azadlığının və fikir azadlığının, vicdan azadlığının elan edildiyini, ədalət, bərabərlik və qardaşlıq qanunlarının tətbiq edildiyini bildirir. Diqqəti çəkən məqam odur ki, bu utopik şəhərdə Hadi dinə, dini müəssisələrə, din xadimlərinə yer ayırmır. Bu məqama M.Hadinin fəlsəfi görüşlərini tədqiq edən M.Ağamirov da diqqət yetirmişdir. Şairin fəlsəfəsinə həsr edilmiş kitabında Ağamirov yazır: «Şair öz ideal cəmiyyətində elm və maarifin, məktəblərin geniş yayılmasından bəhs edərkən, eyni zamanda məbəd və məscidləri dağıdılmış elan edir... cəmiyyətdə dinin mövcud olmasından əsla bəhs etmir» (13, s.185). Şair bu haqda yazır:

«Məbədləri, məscidləri təxrib edərək, həp
Təmir edilib yerlərinə məktəb, məktəb» (8, s.355-356).

M.Hadinin ideal şəhərində milli düşmənçilikdən, qərəzçilikdən də heç bir iz yoxdur. Burada əsas yerlərdən birini şair əməyə ayırır: «Bu ölkədə hər kəs işləyir ... və öz əməyi ilə xalqın rifahının artmasına ... kömək edir, cəmiyyətin qazandığı gəlirdən bərabər pay alır» (8, s.100, 102, 104).

Beləliklə, «Aləmi müsavətdən məktublar»-nda M.Hadi ideal, əsl azad, kamil cəmiyyət, siyasət, əxlaq və mədəniyyət haqqında, onların necə olmaları, nəyə xidmət etmələri haqqında öz fikir və təsəvvürlərini şərh edir.

Bu poemada Hadinin pessimizmi yerini onun gələcəyə böyük ümidinə verir, şairin gələcəkdə əsl azad və xoşbəxt insanların bütün maddi və mənəvi tələbatlarını təmin edə biləcək bir cəmiyyətin qurulacağına inanıf ifadə edilir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, M.Hadi çox mürəkkəb və çətin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Lakin bu yol nə qədər mürəkkəb olsa da, şair öz romantik ideallarına sona qədər sadıq qalmış, onları ölməz əsərlərində, fəlsəfi, sosial, əxlaqi, etik və estetik ideyalarında ifadə etmişdir.

Sırf fəlsəfi, yəni ontoloji və qnoseoloji məsələlərin həllində M.Hadi ziddiyyətli mövqelərdən çıxış etmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində o İslam dünyagörüşü mövqeyində durmuş və dünyanın Allah tərəfindən yarandığına inanmış, insan zəkasının dünyanın sirrlərini dərk etməyə qadir olmadığı fikrini qəbul etmişdir. Lakin tədricən təkamül prosesində onun dünyagörüşü dəyişikliklərə uğramış və o əvvəlki fikirlərindən uzaqlaşaraq dünyaya dini baxışın, dini dünyagörüşün ardıcıl tənqidçisinə çevrilmiş, İslam dininin yalnız öz xalqının deyil, Şərqin bütün müsəlman xalqlarının mədəni geriliyinə səbəb olduğunu bildirmişdir.

Estetika və sənət məsələlərinin həllində M.Hadi «sənət cəmiyyət üçündür» prinsipindən çıxış etmiş, sənətin cəmiyyət həyatında, insanların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində və bütövlükdə, cəmiyyətin tərəqqisində mühüm rolunu etiraf etmiş və bu fikri ardıcıl olaraq müdafiə etmişdir. Demək olar ki, M.Hadinin sənətin sosial vəzifəsi və məqsədi haqqında fikirləri, maarifçilik estetikası onun realist sənət prinsiplərinə çox yaxın idi. Lakin o bir romantik olaraq sənətin bu sosial məqsəd və vəzifələrini realistlər kimi «tipik şəraitdə tipik xarakterlər» və obrazlar yaratmaq yolu ilə deyil, universal, ümumbəşəri həqiqətlərin daşıyıcısı olan sənətkarın gözəlliyin təcəssümü saydığı sosial, fəlsəfi əxlaqi ideallarını ifadə edən ümumiləşdirilmiş, simvolik obrazlar yaratmaq vasitəsilə gerçəkləşdirə biləcəyinə inanırdı və öz yaradıcılığında bu romantik sənət prinsipinə ardıcıl riayət edirdi.

Açar sözlər: romantizm, romantik poeziya, insan ali varlıq kimi, həyat və ölüm haqqında, sufi-panteist ideyalar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əli Nazim. Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin). Bakı, 1936.
2. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadi. Bakı, 1985.
3. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, 1979.
4. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1957.
5. Sabiha Sertel. Təvfik Fikrət, iləriçilik və geriçilik kavqasında. Sofya, «Narodna prosveta», 1965.
6. Əlioğlu M. Fəciəli istedad, “Ulduz”, №8, 1972.
7. Zəka R. Məhəmməd Hadinin fəlsəfi və bədii idrak prinsipləri. S.M.Kirov adına ADU-nun «Elmi əsərləri» (tarix, fəlsəfə seriyası). Bakı, 1967.
8. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Cild I. Bakı, 1978.
9. Кули-заде З. Из истории азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку, 1992.
10. «Tərəqqi qəzeti», №170, iyul, 1908.
11. «Təzə həyat» qəzeti, №106, 6 may, 1908.
12. Hadi M. Xuratat içində həqiqət. «Səda» qəzeti, №10, 13 yanvar, 1910.
13. Ağamirov M. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı, 1987.

Эльмира ЗАМАНОВА

ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА-РОМАНТИКА МУХАММЕДА ХАДИ

Резюме

В статье автор освещает сложный и противоречивый творческий путь азербайджанского поэта М.Хади, его идейные искания, отмечает, что каким бы сложным ни был этот путь, он до конца сохранил верность романтическим идеалам, которые воплотил в своих гениальных творениях, философских, социальных, нравственно-этических и эстетических идеях и взглядах. Кроме того, автор утверждает, что в системе идей М.Хади, приоритетное место занимают идеи свободы, социальной справедливости и равенства, нравственной чистоты и духовного совершенства человека, проблема добра и зла в человеке и человеческом сообществе.

В сфере эстетики М.Хади придерживался принципа «искусства для общества». В обобщенных, символических образах – носителях универсальных, общечеловеческих истин выражены социальные, философские, этические и эстетические идеи и взгляды художника.

Ключевые слова: романтизм, романтическая поэзия, человек как высшее существо, о жизни и смерти, суфийско-пантеистические идеи.

**PHILOSOPHICAL-AETHETICAL VIEWS OF AZERBAIJANI
POET-ROMANTICIST MOHAMMAD HADI**

Summary

In the article the author highlights the complicated and contradictory way of the creative development of the Azerbaijani poet M.Hadi, his ideal searchings, she notes that whatever hard way it was, the poet preserved faithfulness to romantic ideals which he incarnated in his works of genius, the philosophical, social, moral-ethic and aesthetical ideas and views. Moreover, the author affirms that in Hadi's system of ideas, priority is given to the ideas of freedom, social justice and equality, moral purity and spiritual perfection of a man, problem of good and evil in man and human community.

In the sphere of aesthetics M.Hadi followed the principle «art for a society». In generalized symbolic images-bearers of the universal truth common to all mankind, the social, philosophical, ethical and aesthetical ideas and views of an artist are reflected.

Keywords: romanticism, romantic poetry, man as a high being, on life and death, mystic-panteistic ideas.

Əliyar ORUCOV

*fəlsəfə ü.f.d., baş leytenant,
FHN Akademiyası, kurs rəhbəri*

AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ VƏ FƏLSƏFİ FİKRİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏ HEYDƏR HÜSEYNOVUN ROLU*

Akademik Heydər Hüseynov - XX əsr Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük simalardan biri, istedadlı filosof, publisist və ictimai xadimdir. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalılarının ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri olan Heydər Hüseynovun həyat yolu və elmi fəlsəfi fəaliyyəti daim xalq ilə bağlı olmuşdur.

Heydər Hacı Nəcəf oğlu Hüseynov 1908-ci il aprel ayının 3-də İrəvanın Tələbəşi məhəlləsində anadan olmuş və 1918-ci ilə qədər ailəsi ilə birlikdə İrəvan şəhərində yaşamışdır.

Sonralar Bakıya köçən H.Hüseynov ali məktəbi və aspiranturanı bitirdikdən sonra Sənaye və Ticarət İnstitutunda fəlsəfə fənnindən dərs demişdir. Onun pedaqoji fəaliyyəti elmi-tədqiqat işi ilə sıx əlaqədar idi. Müxtəlif sahələrdə və vəzifələrdə çalışan alim 1938-ci ildə Ensiklopediya və lüğətlər İnstitutunun direktoru təyin olunmuş, 1939-1940-cı illərdə onun rəhbərliyi altında bir neçə lüğət ("Rusca-azərbaycanca məktəb lüğəti", "Azərbaycanca – rusca izahlı lüğət") hazırlanmışdır. 1939-cu ildə Heydər Hüseynov namizədlik dissertasiyası kimi yazdığı "M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri" adlı əsərini Tbilisi Universitetinin elmi Şurasında müdafiə edərək fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır (1, s.6).

Onun Azərbaycanda fəlsəfə elminin inkişafı sahəsində çox mühüm xidməti olmuşdur. O, respublikanın ali məktəblərində fəlsəfənin tədrisinə, fəlsəfə sahəsində elmi tədqiqatların genişlənməsinə, Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Heydər Hüseynov Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin mühüm məsələlərini işlədiyinə görə ona 1944-cü ildə fəlsəfə elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir. Görkəmli alim keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında, 1945-ci ildən isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. Onun bu dövrdə "Dialektik materializm", "Dialektika və metafizika", "Rusca-azərbaycanca lüğət" adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Heydər Hüseynovun bu illərdə "M.F.Axundovun fəlsəfi baxışları" (1942), "Vətənpərvər şair Səməd Vurğun" (1944), "Ədəbi qeydlər" (1945) və digər kitabları nəşr edilmişdir. Eyni zamanda o, "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı" tarixinin (I-II cild, 1943-1944) redaktorlarından biri idi. Bu dövrdə Heydər Hüseynovun M.Mirbabayev və Ə.O.Orucovla birlikdə tərtib etdiyi 4 cildlik "Rusca-azərbaycanca tam lüğət" (1940-1946) kitabını onun elmi yaradıcılığının zirvəsi hesab etmək olar. 1948-ci ildə "Rusca-azərbaycanca lüğət" in müəllifləri akademik Heydər Hüseynov, Akademiyanın Dil İnstitutunun direktoru M.Mirbabayev, həmin institutun lüğət və terminologiya şöbəsinin müdiri Ə.Orucov Stalin mükafatına layiq görülür. 1946-cı ildə görkəmli filosofun "Nizaminin ictimai görüşləri", 1950-ci ildə "Görkəmli Azərbaycan alimi A.Bakıxanov" və nəhayət həmin ildə Stalin mükafatına layiq görülən başı bəlalı "XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" adlı kitabları nəşr olunur. Ancaq çox çəkmir ki, Respublika KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun "qəzəbi"

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

nəticəsində mükafat geri alınır. Totalitar rejim xalqımızın yüzlərlə görkəmli ziyalisını məhv etdiyi kimi, görkəmli filosofu da elmi-fəlsəfi yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir vaxtında faciəli şəkildə məhv etmişdir.

Heydər Hüseynov Şərq fəlsəfəsinin, o cümlədən onun bir hissəsi olan Azərbaycan fəlsəfəsinin tədqiq edilməmiş xəzinəsini araşdırmışdır. Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixinə həsr etdiyi əsərlərində Heydər Hüseynov bu və ya başqa mütəfəkkirlərin dünyagörüşündəki səciyyəvi cəhətləri açmağa, onların Azərbaycan xalqının mədəni həyatında oynadığı rolu göstərməyə çalışmışdır. Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundovdan sonra o öz tədqiqatlarını Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər demokrati Həsən bəy Zərdəbiyə, alim və tarixçi Abbasqulu Ağa Bakıxanova, XI əsrin məşhur filosofu Bəhmənyara, Azərbaycan xalqının böyük mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin fəlsəfi və ictimai fikirlərinin öyrənilməsinə və Azərbaycan mədəniyyətinin başqa nümayəndələrinə həsr etmişdir. Heydər Hüseynova görə Nizami Gəncəvinin əsərləri yalnız poeziya incisi deyil, habelə fəlsəfi fikirlər xəzinəsidir. Bu əsərlərdə fəlsəfə, etika, estetika və pedaqoji məsələlər mütəfəkkir şairimiz tərəfindən irəli sürülür. Məhz buna görə də akademik Heydər Hüseynovun Nizami haqqındakı ilk tədqiqatları: “Nizaminin ictimai görüşləri” və “Nizaminin sufizmə münasibəti” adlı əsərlərindən ibarət olmuşdur. Eyni zamanda Heydər Hüseynov Nizami Gəncəvinin elm və incəsənət haqqında fikirlərini də tədqiq etmişdir. Demək olar ki, XX əsrin 30-40-cı illərində sırf fəlsəfi məzmunu ilə seçilən orijinal əsərlərimiz yox idi. Çünki həmin dövrdə əsasən Azərbaycanın bir çox görkəmli simaları kommunist rejiminin diktəsi altında marksist-leninçi fəlsəfəsinin təhlili və təbliği ilə məşğul olmuşlar. Bu yolda ilk sanballı əsərlər yaradan da məhz Heydər Hüseynov olmuşdur. Görkəmli filosof öz elmi tədqiqatlarında Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixini böyük klassiklərimizin əsərləri ilə üzvü vəhdətdə araşdırırdı. Məhz bu da ... Onun elmi fəaliyyətini ümumbəşər fəlsəfə xəzinəsini öyrənilərək tədqiq etmək kimi geniş yola gətirib çıxartmışdır (2). Heydər Hüseynov bədii ədəbiyyata xüsusi məhəbbət bəsləyirdi. O, eyni zamanda Yazıçılar İttifaqının üzvü idi. Onun ədəbiyyata və mədəniyyətə aid məqalələri müntəzəm olaraq dövrü mətbuatda nəşr olunurdu. Akademik Heydər Hüseynov 1943-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin müqəddiməsində Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl xüsusiyyətlərini saymaqla, özünün də bu ədəbiyyata məftun olması səbəblərini göstərmişdir. O, bu barədə yazırdı: “Ədəbiyyat öz səhifələrində xalqımızın bütün tarixi boyu yaratdığı yüksək bəşəri ideyaları, fəlsəfi fikirləri, elmi prinsipləri hifz etmiş, qərinələrdən-qərinələrə, nəsillərdən-nəsillərə ən böyük bir hədiyyə olaraq təqdim etmişdir. Buna görə də ədəbiyyatımız xalqımızın fəxridir” (1, s.8).

Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində olan nailiyyətlər Heydər Hüseynovu daha çox sevin-dirirdi. Buna misal onun Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun və başqa yazıçıların yaradıcılığı haqqında yazdığı məqalələri idi. Belə ki, Səməd Vurğunun yaradıcılığı ilə maraqlanan akademik Heydər Hüseynov onun dram əsərini yüksək qiymətləndirmiş, şair haqqında 1942-ci ildə “Vətənpərvər şair Səməd Vurğun” adlı bir kitab çap etdirmişdir. Eyni zamanda 1940-1946-cı illərdə onun çap etdirdiyi ədəbi – tənqidi məqalələri içərisində “Ədəbiyyatımız xalqımızın fəxridir”, “Antifaşist şair”, “Xanlar haqqında” və s. məqalələri vardır.

Heydər Hüseynov ədəbiyyatşünas alim kimi nəzəriyyəni təcrübədən ayırmır, əksinə ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini işıqlandırmağa çalışırdı. O, bədii əsərin dəyərini onun xalqa, xalqın mənlilik şüuruna və özünüdərkinə olan xidməti ilə ölçürdü. Onun maraq dairəsi çox geniş idi. Eyni zamanda o, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini ta qədimlərdən müasiri olduğu zamana qədər öyrənir, araşdırır və bu barədə ümumən elmi, ədəbi fikrimizə istiqamət verən

müləhizələr söyləyir, məqalələr çap etdirirdi. Akademik Heydər Hüseynovun həmin axtarışlar, araşdırmalar yolunda gəldiyi nəticələr bu gün də səciyyəvi, aktual və maraqlıdır. Mütəfəkkir filosofun Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixi üzərində uzun müddət gərgin əməyinin məhsulu kimi yazdığı “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı əsərini göstərə bilərik. Heydər Hüseynovun bu əsəri nəinki Azərbaycanda hətta keçmiş SSRİ-nin bütün yerlərində müsbət qarşılanmışdır. Keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarından görkəmli alimin ünvanına bu əsərə görə məktublar və təbriklər gəlirdi. F.e.d., professor Şükufə Mirzəyeva bu barədə yazırdı: “Belə bir əsərin meydana çıxması bütün sovet ictimaiyyətinin nəzər-diqqətini özünə cəlb etdi. Əsərin müəllifinə göndərilən çoxlu təbrik məktub və teleqramlar oxucuların Azərbaycan xalqının mədəni irsinə qızgın maraq göstərdiklərinə və bu əsərə yüksək qiymət vermələrinə şahiddir” (3, s.16). Xalqımızın XIX əsr mədəniyyət, ictimai və fəlsəfi fikir tarixini qədim və orta əsr mədəni, ictimai və fəlsəfi fikir tarixi ilə əlaqələndirmək məqsədilə akademik Heydər Hüseynov bu kitabın müqəddiməsində yazır: “Müəllifin bu halda məqsədi, təfsilata varmadan, oxucuları Azərbaycan mədəniyyətinin qədim və orta əsr tarixinə aid olan əsas cəhətlərlə ümumi şəkildə tanış etməkdən ibarətdir, zira bunsuz XIX əsr mədəniyyəti xalqımızın keçmişi ilə əlaqəsiz olardı, həm də XIX əsrin Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının inkişafında yeni bir mərhələ təşkil etdiyini başa düşmək mümkün olmazdı” (4, s.8).

Mütəfəkkir kitabında Azərbaycan xalqının qədim dövrünü araşdırmış və xalqımızın antik maddi və mənəvi mədəniyyətə malik olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda müəllif kitabında VII-IX əsrlərdə orta əsr mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycan xalqının xüsusi rol oynadığını qeyd etmişdir. Heydər Hüseynov öz tədqiqatında XII əsrə xüsusi önəm və diqqət yetirmişdir. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan xalqının ədəbiyyat, elm və incəsənəti yüksək tərəqqiyə malik olmuşdur. Həmin dövrün ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi cərəyanlarına toxunan Heydər Hüseynov bu barədə yazırdı: “Nizaminin yaşayıb və yaratdığı XII əsrdə Azərbaycanda sufizm adlanan dini-fəlsəfi cərəyan geniş yayılmışdır” (4, s.21). Heydər Hüseynov burada sufi cərəyanını təhlil etməklə bərabər Mahmud Şəbüstərinin, İmaməddin Nəsiminin, Mahmud Əbubəkröğlunun və başqalarının, o cümlədən digər Şərq mütəfəkkirlərinin fəlsəfi fikirlərini şərh etmiş, kitabları haqqında məlumat vermişdir. Şah İsmayıl Xətəinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında oynadığı əvəzsiz rolu yüksək qiymətləndirən mütəfəkkir bu barədə yazırdı: “Xətai öz dövlətinin paytaxtı Təbrizdə qiymətli əlyazmalardan ibarət zəngin kitabxana yaratmışdır. Onun hamiliyi altında məşhur Təbriz miniatur məktəbinin banisi rəssam Bəhzad, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “Kəlilə və Dimnə” kitabına nümayişlər çəkmiş Əvəz Əli və digər alimlər, rəssamlar, şairlər olmuşlar” (4, s.24). Heydər Hüseynov kitabında Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığına toxunmuş, onun etika, estetika və ictimai görüşlərini tədqiq etmişdir. Mütəfəkkir XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixinin izahını, Azərbaycanın məşhur maarifçisi və alimi olan Abbasqulu Ağa Bakıxanovun dünyagörüşünü təhlil etməklə başlayır. Onun fikrincə A.A.Bakıxanov yalnız görkəmli tarixçi deyil, həm də fəlsəfə, coğrafiya, astronomiya, arxeologiya və pedaqoji sahələrlə də məşğul olan hərtərəfli bir alimdir. Ona görə A.A.Bakıxanov məşhur alim olmaqla bərabər, eyni zamanda “Qüdsi” təxəllüslü istedadlı bir şair kimi də tanınır.

A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı əsərini yüksək qiymətləndirən mütəfəkkirə görə onun bu əsərində ictimai məsələlərin izahı idealist baxışdan izah edilmişdir. Eyni zamanda mütəfəkkir A.A.Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsini təhlil etmək məqsədi ilə onun “Təhzübul Əxlaq” (Əxlaqın saflaşdırılması) adlı əsərini də tədqiq etmişdir. Heydər Hüseynov kitabında

Mirzə Şəfi Vazehi xalqın maariflənməsi uğrunda mübarizə edən azad fikirli bir şəxsiyyət kimi göstərmişdir. Mütəfəkkir şairin ictimai-siyasi baxışları üzərində dayanır və qeyd edir ki, Mirzə Şəfi Vazeh öz şerlərində xalqın milli özünüdərkinə və özünüdərkdən gələn azadlığını tərənnüm edir. O, öz kitabında bu barədə yazır: “Mirzə Şəfi Vazehin poeziyası xalqla sıx bağlıdır. Onun əzablarını, istəklərini və arzularını əks etdirir”(5, s.181).

Heydər Hüseynov kitabında geniş yer verdiyi Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri də Mirzə Kazımbəydir. Onun fikrincə, Mirzə Kazımbəy alim və mütəfəkkir kimi istər qərb, istərsə də şərq ədəbi qaynaqlarından istifadə edərək, XIX əsr ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin inkişafında özünəməxsus yer tutur. O, yazırdı: “Mirzə Kazımbəyin elmi fəaliyyətində Şamilin başçılığı altında dağlıların xalq azadlıq hərəkatına həsr etmiş olduğu tədqiqatları az yer tutmur” (5,s.230). Məhz Heydər Hüseynovun öz kitabında Mirzə Kazımbəyin “Şamil və müridizm” adlı əsərinin adını çəkməsi onun Mircəfər Bağirovun qəzəbinə düşər olması səbəblərindən biri idi. Akademik Heydər Hüseynovun bu kitabına müsbət rəy vermiş Mirzə İbrahimov, M.A.Dadaşzadə, Mehdi Hüseyn də Mircəfər Bağirovun məruzəsində diqqətdən yayınmadılar. Halbuki Heydər Hüseynov kitabında Şeyx Şamilə, müridizmə cəmi iki səhifə yarım yer vermişdir, digər tərəfdən də mütəfəkkir filosof... Şeyx Şamil və müridizm haqqında Sovet tarixi ədəbiyyatında deyilənlərdən kənara çıxmamışdır (6). Əlbəttə, bu gözlənilməz və dəhşət doğuran hadisə Heydər Hüseynovu sarsıtmaya bilməzdi. Onun həyatının ən ağır dövrü başlamışdır. Bu dövr təkcə akademik Heydər Hüseynov üçün deyil, eyni zamanda hamı üçün ağır və gözlənilməz faciələr dövrü idi. Çünki bu dövrdə şəxsiyyətə pərəstişin amansız dalğaları gah yatır, gah da tüğyan edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq Heydər Hüseynov Mirzə Kazımbəyi ilk dəfə olaraq böyük bir alim, mütəfəkkir və vətənpərvər ziyalı kimi öz əsərində tərənnüm edirdi. ...Heydər Hüseynovun əsərində ilk dəfə olaraq Azərbaycanın XIX əsr ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin görkəmli nümayəndəsi, rus şərqşünaslığının banisi Mirzə Kazımbəyin tədqiqatları təhlil olunub (7).

Heydər Hüseynov kitabında Azərbaycan xalqının filosofu və maarifçisi M.F.Axundovun da fəlsəfi və ictimai görüşləri haqqında məlumat vermişdir. Akademikə görə bütün Şərqdə dramaturgiyanın banisi hesab edilən M.F.Axundovun bilik dairəsi çox geniş olmuşdur. M.F.Axundov yazdığı bir sıra komediya, hekayə və şeirlərindən başqa, eyni zamanda fəlsəfə, əxlaq, siyasət, estetika, pedaqoji və ədəbi tənqid məsələlərinə dair xüsusi əsər və məqalələrin də müəllifidir. H.Hüseynovun fikrincə, “Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində parlaq bir səhifə açmışdır”(5, s.268). Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrin inkişafı tarixində M.F.Axundovun rolundan bəhs edən H.Hüseynov yazırdı: “Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində müəyyən mənada bir dönüş əmələ gətirmişdir, onun fəlsəfi əsərləri Azərbaycanın qabaqcıl adamlarının fikir və arzularını məşğul edən bütün əsas məsələləri özündə əks etdirmişdir”(3, s.24). Heydər Hüseynova görə M.F.Axundovun dünyagörüşünün formalaşmasında Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Mirzə Şəfi Vazehin fəlsəfi fikirləri böyük təsiredici rol oynamışdır. M.F.Axundovun ictimai görüşlərini Heydər Hüseynov ədib və filosofun yaşadığı dövrünün ictimai, iqtisadi və siyasi şəraiti ilə əlaqədar şəkildə tədqiq etmişdir. Akademikə görə, insanın hüquq bərabərliyi məsələsində Mirzə Fətəli Axundov qadınların hüquq bərabərliyi məsələsinə daha çox diqqət yetirmişdir. H.Hüseynova görə Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan xalqının maariflənməsini ən vacib məsələ hesab etmişdir. M.F.Axundovun Həsən bəy Zərdəbiyə yazdığı məktub da buna əyani sübutdur. Heydər Hüseynov kitabında Mirzə Fətəli Axundova həsr etdiyi fəslə bu sözlərlə bitirir: “Mirzə Fətəli Axundov xalqı bütün ürəyi ilə sevirdi, o, həm də qızgın bir vətənpərvər

idi. Azərbaycan xalqının bu görkəmli oğlu öz zamanəsinin mütərəqqi ideyalarını öz əsərlərində təcəssüm etdirərək, həmin əsərlərlə Azərbaycanın ictimai və fəlsəfi fikir tarixində tam bir dövr açmışdır”(5, s.392).

Heydər Hüseynov “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı kitabında Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixində görkəmli simalardan olan, maarifpərvər – demokrat, təbiətşünas alim, “Əkinçi” adlı ilk Azərbaycan qəzetinin banisi və redaktoru, Azərbaycan teatrının əsasını qoyan, görkəmli ictimai xadim Həsən bəy Məlikov – Zərdabiyə də geniş yer vermişdir. Heydər Hüseynov kitabında yazırdı: “Zərdabi Azərbaycan teatrının yaradılması haqqında çox fikirləşdi. O, tez-tez deyirdi: “Teatr xalqın inkişafı üçün güclü təkandır”(5, s.404). H.B.Zərdabiyə görə hər bir xalq üçün, onun inkişafı və maariflənməsi üçün qəzet zəruridir, elə bir qəzet ki, hətta kəndli də onu oxuya bilsin. Qəzet güzgüdür, burada xalq onun ətrafında və onunla nə baş verdiyi dəqiq görsün. Qeyd edək ki, Zərdabi Azərbaycan dilində qəzetin nəşr edilməsi üçün uzun illər sərf etmiş və bütün çətinliklərə baxmayaraq 1875-ci ilin 22 iyulunda “Əkinçi” qəzetinin birinci sayını çapdan çıxartmışdır. Heydər Hüseynov kitabında bu barədə yazırdı: “Əkinçi” qəzetinin nəşr edilməsinin bütün müsəlman Şərqi üçün böyük əhəmiyyəti olmuşdur, qəzet Rusiyada yaşayan bütün müsəlmanları hərəkətə gətirdi. O, sanki elektrik cərəyanı kimi bütün müsəlman aləmindən keçdi”(5, s.412).

Heydər Hüseynov kitabında Həsən bəy Zərdabinin pedaqoji və ədəbi görüşləri üzərində xüsusi olaraq dayanmışdır. Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafında Həsən bəy Zərdabinin roluna xüsusi qiymət verən Heydər Hüseynov kitabında yazırdı: “O, birinci Azərbaycan qəzetinin yaradıcısı, Azərbaycan teatrının banisi, maarifpərvər-demokrat alim və görkəmli ictimai xadim olduğundan Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir”(5, s.377). Qeyd edək ki, Həsən bəyi əhatə edən ziyalılar içərisində Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri yetişmişdir. Onların əsərləri Azərbaycan dramaturgiyası, teatr və musiqi tarixində parlaq bir səhifə açmışdır. Akademik Heydər Hüseynov Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, maarifpərvər demokratları və ictimai xadimləri içərisində “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı və redaktoru olan Cəlil Məmməd-quluzadənin də Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafında böyük rolu olduğunu qeyd edir.

Beləliklə, Heydər Hüseynovun bu əsəri təkcə XIX əsri deyil, xalqımızın ən qədim tarixindən başlamış XIX əsrin axırınadək olan böyük bir dövrü əhatə etmişdir. Heydər Hüseynovun tələbələrindən olan f.ü.f.d. Sabir Əsədov bu kitab haqqında yazırdı: “Bu fəsiləri diqqətlə oxuduqdan sonra belə qənaətə gəldim ki, bu kitab təkcə Azərbaycanın fəlsəfi və ictimai fikir tarixindən deyil, ümumiyyətlə, xalqın tarixindən, onun mədəniyyətindən bəhs edən sanballı bir əsərdir. Bunu mən beş doktorluq dissertasiyasına bərabər sayıram”(8,s.26).

1950-ci ilin 22 mart tarixli “Literaturnaya qazeta” qəzetində dərc olunmuş “Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri” adlı məqaləsində tanınmış rus alimi L.Klimoviç Heydər Hüseynovun kitabı haqqında yazırdı: “Heydər Hüseynovun əsərində Azərbaycan xalqının mədəniyyət abidələrini yaratdığını, ictimai və fəlsəfi fikir tarixinə görkəmli nümayəndələr bəxş etdiyi haqqında qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır”(7).

Göründüyü kimi, akademik Heydər Hüseynov Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamış və o, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin təbliğində geniş səy göstərmişdir. Xalqın özünüdərk ideyalarından bəhrələnən Heydər Hüseynov geniş elmi-fəlsəfi yaradıcılığı ilə 1944-cü ildə keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında fəlsəfə bölməsinin yaradılmasında və 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Fəlsəfə İnstitutunun

açılmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda fəlsəfi fikrin sonrakı inkişafına təkan verən əsas amillər idi.

Beləliklə, Heydər Hüseynovun milli özünüdərk ideyalarından qidalanan və Azərbaycan xalqının fəlsəfi fikir tarixinə, dil və mədəniyyətinə, ədəbiyyat və incəsənətinə aid qiymətli əsərləri Azərbaycan elm xəzinəsinə həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb edən və aktual olan dəyərli bir hədiyyə kimi daxil olmuşdur.

Açar sözlər: ictimai fikir, milli özünüdərk, milli mədəniyyət, milli ədəbiyyat, dövrü mətbuat, milli şüur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mahmudov H.Z. Heydər Hüseynov 1908-1950. Biblioqrafiya. Bakı: Az.SSR EA, 1965, 46 s.
2. İbrahimov M. Xalqdan qidalanan fəlsəfi təfəkkür. Kommunist qəzeti, 12 avqust 1989-cu il.
3. Mirzəyeva Ş. Heydər Hüseynov. Bakı: Qızıl Şərq, 1957, 38 s.
4. Hüseynov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Zəkioglu, 2006, 544 s.
5. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку: Азернешр, 1958, 430 с.
6. Mirhadiyev M. Alimin şöhrəti və faciəsi. Kommunist qəzeti, 22 sentyabr 1988-ci il.
7. Климович Л. Замечательные мыслители Азербайджана. Литературная газета, 22 марта 1950 г.
8. Əsədov S. Heydər Hüseynov. Bakı: Azərnəşr, 1998, 96 s.

Алияр ОРУДЖЕВ

РОЛЬ ГЕЙДАРА ГУСЕЙНОВА В ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВЕННОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследовано наследие ученого, философа, публициста, общественного деятеля и выдающейся личности азербайджанской культуры XX века академика Гейдара Гусейнова. Он является основателем истории философии и общественной мысли Азербайджана. В научно-философских трудах Гейдара Гусейнова, пронизанных идеями национального самосознания, философской мысли азербайджанского народа, дается высокая оценка его (народа) языка, культуры, литературы и искусства.

Ключевые слова: общественная мысль, национальное самопознание, национальная культура, национальная литература, периодическая печать, национальное сознание.

Aliyar ORUJOV

THE ROLE OF HEYDAR HUSEYNOV IN THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE SOCIAL AND PHILOSOPHICAL IDEAS IN AZERBAIJAN

Summary

In the article there was investigated and analysed the role of the great scientist, philosopher, public figure and personality of the Azerbaijan culture in the XXth century academician Heydar Huseynov in the historical development of the social and philosophical thought. The scientist is the founder of philosophy history of Azerbaijan. In the scientific-philosophical works of Heydar Huseynov permeated with the ideas of national self-consciousness, philosophical thought of the Azerbaijani people, there is given a high appraisal of their (people) language, culture, literature and art.

Keywords: public thought, national self-cognition, national culture, national literature, periodical press, national consciousness.

Yasəmən MAHMUDOVA (QARAQOYUNLU)

e.i., AMEA FSHİ

SOSİOMƏDƏNİ SİSTEMLƏRİN İNKİŞAF VƏ DƏYİŞMƏ PROSESLƏRİNDƏ İNSAN*

İnsan xarakteri mürəkkəb olub kosmik, bioloji, psixi, sosial və mədəni aspektlərə malikdir. Bir varlıq kimi təbii və sosial çərçivədə yaşayan İnsan təcəssüm olunmuş ruha və bədənə malik zəkali, mənəvi-maddi mövcudat olub əməyin, sosial münasibətlərin və nitqin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətin subyektidir. İnsan bioloji psixi və sosial səviyyələrin bütöv vəhdətidir. İnsanın davranışı və fəaliyyətinin əsas cəhətləri yalnız sosial varislik yolu ilə sosial proqramın mənimsənilməsi (təbiyə və təhsil vasitəsilə) prosesində əldə edilir.

Fəlsəfi antropologiya bütün dövrlərdə insanın mahiyyəti, mövcudluğu və gələcəyi ilə bağlı fikir və ideyalar irəli sürmüşdür. Qədim Şumer, Elam, Azərbaycan, Akkad, Assur, Babil mədəniyyətlərinin daxil olduğu Ön Asiya mədəniyyət dairəsində “İnsanın ölümsüzlüyünə nail olmaq axtarışları və fəaliyyətləri (əbədi dirilik ağacının və çiçəyinin axtarışı) epik təfəkkürün (Bilqamis haqqında dastan)” başlıca ideyası olmuşdur. Hind fəlsəfi təlimlərində, Vedalarda və Upanişadlarda insanın obyektlər və ehtiraslardan azad olmaqla fərdi ruhunun (atmanın) dünya ruhuna, universal prinsipə (brahmana) qovuşması ilə “insanın strukturu ilə kainatın strukturunun eyniləşəcəyi”, bununla da insanın həqiqi mahiyyətinin təsdiq edilə biləcəyi fikri, Çin fəlsəfi təlimləri olan konfutsiçilik və daosizmdə isə insanın əxlaqi davranışının təkmilləşməsi ilə cəmiyyət, təbiət və Kainatla harmonik inkişaf prinsipləri əsasında bütünləşəcəyi fikirləri irəli sürülmüşdür. Qədim Azərbaycan fəlsəfəsinin təmsilçiləri olan Maqların təlimləri əsasında yaranmış İran abidəsi Avestada “yaxşı fikir, yaxşı söz, yaxşı əməl” prinsiplərini əsas tutan “fövqəl insan” konsepsiyası müdafiə edilmişdir. Antik yunan filosofları (Anaksaqor, Platon, Aristotel) insanın canlı təbiətin digər obyektlərində olmayan İlahi fəallığa malik olması, bu fəallıqla əldə edilmiş loqosla (qüvvə) xaosu kosmosa çevirməsi ideyasını irəli sürmüş, insanı ali başlanğıca, taleyə tabe olan mikrokosmos kimi xarakterizə etmişlər. Orta əsrlər fəlsəfəsi insanı teosentrizm və naturalizm baxışları əsasında təhlil edir. Xristian dini inancında insan “Allahın obrazı və bənzəri”, “Allahın insanda təzahürü”, “dünyanın mərkəzi və ali məqsəd, təkrar olunmaz varlıq” kimi dəyərləndirilir. İslam dini dünyagörüşündə “fərdin iç dünyasından, təbiət və xarakterindən qaynaqlanan neqativ nəfs və istəklərin aradan qaldırılması, insanın kamilləşməsi yönündəki bütün əngəllərin dəf edilməsi məqsədilə mənəvi və əxlaqi fəaliyyət göstərərək, cəmiyyətini, zamanını, tarixini dəyişdirərək kamilliyin zirvəsinə çata biləcəyi» ideyası başlıca xətt təşkil edir. Bəhmənyar, Ə.Sührəvərdi, N.Gəncəvi yaradıcılığında “xilqətdən şərəfli yaranmış, zəngin mənəviyyatlı, böyük amallar yolçusu” olan insan klassik alman fəlsəfəsində “təbii və əxlaqi mövcudat” (Kant), “mütləq ruh”, “mənəvi fəaliyyətdə olan subyekt” (Hegel), “öz şəxsi mahiyyətini obyektləri öyrənməklə dərk edən”, “azad və məhdudiyyətsiz, universal varlıq”, “düşünən, iradəyə malik olan, sevməyi bacaran mükəmməl varlıq” (Feyerbax) hesab edilmişdir. Yeni çağ fəlsəfəsi insanı fəlsəfənin yeganə, universal və ali predmetinə çevirir, antropologiyayı və fiziologiyayı universal elm elan edir. Müasir dövrümüzdə “bütün biliklərin antropolojişdirilməsi meyli baş verməkdədir... Bu

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Aydın Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

meyil onda ifadə olunur ki, fəlsəfi məsələlərin özü də getdikcə antropoloji əsaslar üzərində qurulmaqdadır(3, s.314).

İnsanın mahiyyəti haqqında ən dərin və ətraflı təsəvvürü real tarix verir, bu prosesdə insan öz mahiyyətini elm, sənət və din vasitəsi ilə, bütün rəngarəngliyi və zənginliyi ilə ifadə edə bilər. İnsanın bütün mənəvi dünyası onun ictimai həyatının inikasıdır. Hər bir insanın obyektiv, subyektiv və mütləq gerçəklik haqqındakı təsəvvürləri bəşəriyyətin tarixən qararlaşmış olan ictimai praktikasının təzahürüdür.

Hər bir dövr insanda özünəməxsus iz buraxır, “yeni insan” tələbi ilə meydana çıxır, bu zaman insan öz ilkin mahiyyətini yenisi ilə əvəz etməyə çalışır. Bu baxımdan insan bioloji varlıq kimi təbiət qanunlarına uymaq məcburiyyətində olmaqla bərabər, şüur və zəkası ilə bu təbiəti dəyişdirmək, öz subyektiv istəklərinə görə təbiət qanunlarını aşaraq, ona insanın istəklərini və damğasını vurmaqla təbiəti yenidən öz dünyagörüşünə uyğun şəkildə qurmaq fəaliyyəti göstərir. İnsanlıq tarixi əslində yaratdığı elm, sənət və din vasitəsilə təbiətdəki səbəb-nəticə əlaqələrini öz iradəsinə tabe etmək, təbiət qanunları ilə yaşamasına rəğmən, bu qanunlara dayanaraq təbiətin özünə hakim olmağa çalışmaq uğrunda çırpınışlardır. Tarix boyu insan fəaliyyətinin əsas stimulyatoru elmi yaratmaqla obyektiv gerçəkliyin mahiyyətini dərk etmək, mədəniyyət və incəsənəti yaratmaqla subyektiv idealını-gözəlliyi dərk etmək, dini təsəvvürlərlə isə Mütləq varlığı dərk etməklə “mütləqə”, “əbədi olana”, “sonsuzluğa” qovuşmaq ideali olmuşdur. Bu fəaliyyət aktı ilə insan öz daxili səsinin çağırışlarına cavab olaraq “azadlığa” və “universaliyə” çatmaq, determinizm qanunlarını aşaraq təbiəüstü bir fəvqəldünya qurmaqla ölümlü olan həyatı ölümsüzləşdirmək, əbədiləşdirmək qayəsi ilə həyatın monotonluğuna qalib gəlmək istəmişdir. Bu istəkləri insan fəaliyyətinin nəticəsi olan mifologiya, elm və din özündə əks etdirməkdədir. İnsan azad və universal təbii varlıq olaraq özündə keçmişdə qazanılan dəyər və təcrübələri, bu günün(indikinin) reallıqlarını,tələb və istəklərini və gələcəyin ideallarını əks etdirir. “İnsan ideyası- dövrün təsəvvür olunma üsulunun elementidir” (3, s.17). Bu baxımdan sivilisasiyanın və mədəniyyətin tarixi insanın heyvana yaxın bir vəziyyətdən nəcib cəmiyyətə, sənətlərin incəliyinə, mədəni dəyərlərin mənimsənilməsinə və aqlın sərbəst çalışmasına qədər yüksəlişinin tarixidir (10, s. 4).

İnsanın sosial həyatında təkamül daimi baş verən prosesdir. Antropoloq Təyyar de Şarden Kainatın təkamülünü anlamaqda “insan fenomeninə “ müraciət etməyi vacib hesab edir. O qeyd edir ki, gələcəyə yönəlmiş təkamül insanların şüurlu fəaliyyətindən keçərək baş verir. İnsan materiyanı dəyişdirmək yolu ilə təkamülün yaradıcılığı prosesinə qovuşur və bu təkamülün uğurlarına görə məsuliyyət daşıyır (14, s.77). Bu tarixi təkamülün ən yüksək mərhələsi – insan zəkasının bütün planetdə zəfər yürüşünün ən yüksək zirvəsi olan XX-XXI əsrlərdəki elmi-texniki tərəqqinin təkanverici qüvvəsi təkcə elmi kəşflər yox, həm də bərabərlik, ədalət və azadlıq ideyası olmuşdur.

İnsan bir tərəfdən sosial varlıq olub, digər tərəfdən isə eyni mənşədən olan insan qrupuna–etnosa daxildir. Şəxsi identifikasiya oriyentlərinin transformasiya prosesini yenidən düşünməyə cəhd göstərən hər bir insana özünün etnosun üzvü olmasını hiss etmək və etnikliyini gerçəkləşdirmək tələbatı xasdır. Dəyər, simvol, dil, mədəniyyət və həyat tərzinə görə insan etnik xarakteristikanın... atributudur. Ona görə də, hər bir homosapiens öz-özlüyündə etnobiososial bir vahiddir. İnsan sosiallaşma prosesində ”obyektiv etnikliyi” mənimsəyir və şüurlu olaraq etnik identikliyi - “subyektiv etnikliyini” gerçəkləşdirir. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, insan etnik yaddaşın (dəyərlər, simvollar, rəhbərlər, müqəddəslər, qəhrəmanlar, seçilmişlər, qələbə və məğlubiyyətlər, xatirələr, miflər və ənənələrin yığımı)

etnosimvolizmdir. Etnosimvolizm xalq ruhudur, xalq ruhu mədəniyyət yaradan fəaliyyət mənbəyidir. Mədəniyyətin yarandığı və yayıldığı region etnosun həyat məkanıdır. “Etnos müxtəlif fərdlərdə özünü təsdiq edən yeganə başlanğıc, yeganə amil və agentdir... Etnosun iradəsi - insan özüdür, ayrıca insanın iradəsi isə onun etnosunun iradəsindən fərqli deyil” (13, s. 421-422). Etnos eyni cür düşünən, fizioloji və bioloji baxımdan bir-birinə oxşayan insanların sabit birliyi. Etnos mənşə ümumiliyinə əsaslanan, müəyyən kökə və nəslə, ənənəyə malik kollektiv olub biosfera və sosiosferanın sərhədlərində olan bir birlikdir. Etnos antropoloji, fizioloji, biokimyəvi əlamətləri özündə birləşdirən sosial bir kateqoriyadır. Etnos ümumi bir dilə əsaslanan və eyni bir mədəniyyətə sahib olan insan birliyi. Hər bir etnosun mədəniyyətinin inkişafı məntiqi, onun anadangəlmə psixoloji xüsusiyyətləri ilə determin edilmişdir və onun dili ilə təzədən yaranır və inkişaf etdirilir. Dil də öz növbəsində mədəniyyətin əsas elementi kimi onun formalaşmasına, bərqərar olmasına fəal surətdə təsir edir. Etnosun əsas məsələsi - etnikliyin dərin antropogenetik xarakteristikasının təmsilçisi olan insan «mən»inin bioloji determinasiya dairəsinin həddləri kənarına kollektiv sıçrayışıdır. Bu diaxronik inkişaf nəticəsində etnos millətə çevrilir. Etnosdan fərqli olaraq millət tək-cə hissələrin deyil, həm də intellektin məhsuludur (1, s.87). Etnos yalnız tarixi informasiyanın xüsusi təhtəşüura əks transferi baş verdikdən sonra millətə çevrilir. Onda mif siyasi xarakter alır, insan isə əcdadlarının ruhunun daşıyıcısına çevrilir. Öz xalqı üçün ev-dövləti yaradır. Siyasi mif...sosial funksiya və dövlət haqqında təsəvvürlərdən məhrum olan etnos yox, millət malik olur. İnsan onda silinməz iz buraxan doğma dili, uşaqlıq və yeniyetməliyi, özünün doğuluş faktı ilə öz millətinə məxsusdur (15, s.345). İnsan üzvi olaraq öz qanı ilə irqinə, millətinə, şəcərəsinə, ailəsinə məxsusdur... İnsan şəxsiyyəti bu dəyərlər zəminində kristallaşır. İnsan, onun birliyinə etnik və milli xarakter verən, onun dilinin, davranışının, yaşayış formaları və həyat tərzinin, düşüncə və inanclarının, dəyərlərinin məcmusu kimi mədəniyyəti yaradır, mədəniyyət isə insanın və şəxsiyyətin yaradıcısı rolunda çıxış edir. İnsan toplumuna bioloji amillə yanaşı, həm də mədəniyyət eyni mənşə xarakteri verərək milli kimlik xüsusiyyəti qazandırır. Beləliklə, insan mütləq keyfiyyət seçiminin baş verdiyi fəvqəlxəss kompakt mühitə malik olduqda şəxsiyyətə çevrilir.

Mədəniyyət etnosla şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində və formalaşmasında böyük rol oynayır. Mədəniyyət öz-özlüyündə bitkin bir orqanizm olub etnik və milli kimliyə malikdir. Milli dövlətlərin təsbiti vasitəsilə öz mövcudluğunu təşkilatlanmış formada qoruyur və dinamik inkişafına əlverişli şərait yaradır. Mədəniyyət – etnosiyasətin əsasını təşkil edir. Etnosiyasət etnik maraqların ortalığa qoyulmasıdır. Bu maraqların ideyanəzəri əsasları öz əksini milli ideologiyalarda tapır. Milli ideologiyalar milli mədəniyyətin əsasında formalaşır. Mədəniyyət təbiətin inikasıdır. Ona spesifik xüsusiyyət verən coğrafi quruluş və landşaftdır. Mədəniyyət biosferin təmsilçisi və tərkib hissəsidir. Coğrafi quruluş və landşaftlar müxtəlif olduğu kimi, mədəniyyətlər də müxtəlif olur. Mədəniyyət də etnosla birgə yaşayır, qocalır, ölür. Şpenqlərə görə, mədəniyyət ayrıca götürülmüş insanın yaş dövrlərini, uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik və qocalıq dövrlərini keçir. Mədəniyyətin dinamikasına müxtəlif ictimai-tarix və coğrafi amillər böyük təsir göstərir. Mədəniyyətin formalaşmasında və özəl xüsusiyyət daşımada dil və din böyük rol oynayır. Din bəzən müxtəlif mədəniyyətli etnosların arasında körpü rolunu oynayaraq, yayılma arealına uyğun olaraq ümumi bir mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur. Bu halda mədəniyyət insanlara, etnik, siyasi təşəkkül formalarına ciddi təsir göstərir, etnosları bir araya gətirərək subetnoslara çevirir. Mədəniyyət subetnosları bir-birinə bağlayan ortaq dəyərlər, hədəflər və ideologiyalar rolunda çıxış edir.

Məsələn, hal-hazırda Avropa dövlətlərinin könüllü və bərabərhüquqlu birləşməsinə söykənən Avropa Dövlətləri birliyi adlı formalaşmaqda olan yeni siyasi təşəkkül öz ideoloji əsaslarını (avropasentrium) xristian dini inanc və ənənələrinə söykənən müasir Qərb mədəniyyətindən alır. Və ya istər Səlcuqilər, istərsə də Osmanlılar dövründə imperiya içərisində yaşayan etnos və toplumları bir-birinə, dövlətə və hakim super etnosa bağlayan dəyər İslam dini inancı əsasında formalaşmış ortaqlıq İslam mədəniyyəti olmuşdur. Zaman və məkan fərqlərini nəzərə almaqla bildirməliyik ki, müxtəlif subetnoslar zaman-zaman mitraizm, şamanizm, zərdüştcülük, xristianlıq, buddizm və İslam dini və mədəniyyətləri içərisində super etnoslara çevrilmişlər. Dini inanclara söykənən mədəniyyətlər Orta əsrlərdə əsasən imperiya dövlət təşəkkülü forması yaratmışdır. Dini mədəniyyət əsasən super etnosun qəbul etdirdiyi vahid əlifba və vahid rəsmi idarəedici dil vasitəsilə formalaşmağa başlamışdır. Lakin tarixin sonrakı mərhələsində (XVIII-XX) inkişaf etmiş etnoslar millətə çevrildilər və dini mədəniyyətlər həm də öz içərisində rəngarəng milli mədəniyyətlərlə əvəz olundular. Milli mədəniyyətlər mədəniyyətdə eyni xüsusiyyətlər və milli əlifba, dil və mentalitet əsasında milli dövlətlərin təşəkkülünə səbəb oldu. Milli problemlərlə məşğul olan alimlər millətin yaranmasının ilkin şərtlərini «kültür ünsürlərində» axtarır, milli ruh və milli xarakteri əsas müəyyənedici hesab edirlər.

Millət, insanların tarixən sabit birliyi olub dil, ərazi, iqtisadi həyat və mədəniyyət ünsürlərinin birliyinə əsaslanır. Mədəniyyət müxtəlif tarixi, sosial və coğrafi amillər səbəbindən dağılmağa səbəb olmuş etnosların, insan toplularının regenerasiya (yenidən təşkil olunma) qabiliyyətinin bərpa olunmasında əsas rol oynayır. Bu zaman o milli ruha çevrilərək passionar təbəqənin milli hədəf göstəricisinə, milli ideologiyaya çevrilir. Mədəniyyət həm də xalqın ruhunun xarici təzahürüdür. Mədəniyyətin millətlərdə yaratdığı ruh onun hər bir üzvünün, insanın psixikasının şüuraltı dərinliklərində yaşayır. Kulturologiya elmində ruh mentalıq və ya mentalitet adlanır. Mentalitet milli xarakterdir. İnsan isə mentallığın təhtəşüur vasitəsilə ötürücüsüdür. Mentalıq kollektiv və fərdi şüurun dərin səviyyələrini özündə əks etdirir və o sabitdir, mühafizəkardır, dəyişməzdir. Mentalitet hər bir insanın sosial mühiti, mədəniyyəti, ənənələri əsasında formalaşır. İnsan şəxsiyyəti isə milli mentalitet əsasında formalaşır. İnsan təbiət və fəvqəltəbiiyyətə, zaman və məkan anlayışına, əxlaqa, sərvətə, insan həyatına, varlıq və ölümə şüurda dərin iz buraxmış bu mentalitet əsasında münasibət bəsləyir.

Mədəniyyət insanın təbiətdən mühafizəsi, həmçinin təbiətlə əlaqələrinin qaydaya salınması və insanlararası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsidir. Mədəniyyət fərdin öz qruplarından aldığı sosial varislik mövcudluğunu davam etdirir. İnsan təbiətdən mühafizə olunmaq və öz yaşayışını yaxşılaşdırmaq məqsədilə maddi mədəniyyət ünsürlərini və cəmiyyət üzvlərinin mənəviyyətli davranış normalarının müəyyənləşməsi üçün mənəvi mədəniyyəti yaratmışdır. Mədəniyyətin hər iki- maddi və mənəvi ünsürü bir tam olaraq insanın təkmilləşərək dünya ilə, Kainatla, Tanrı ilə qovuşması, əbədiyyət və sonsuzluqla bütünləşməsi idealdır. Maddi və mənəvi mədəniyyət təbiət və insan fəaliyyətinin ümumiləşdirilməsidir, mədəniyyət insan xarakterinin və inkişafın ölçüsü olmaqla yanaşı, sosial təcrübənin ötürülməsi sistemidir. Hər bir mədəniyyət bütövdür, tamdır və qapalı orqanizmdir. Mədəniyyəti konkret bir etnos yaratdığından, o hər şeydən əvvəl milli, yayılma arealına görə regionaldır. Lakin hər bir mədəniyyətdə universalizm konsepsiyası olduğuna görə, mədəniyyətlər arasında əlaqələr mövcud olmuşdur. Mədəniyyət min illər hesabına formalaşır və tarixi mühitlə coğrafi əhatə dairəsinin vəhdəti mədəniyyəti bitkin, kamil bir orqanizmə çevirir. Mədəniyyət sırf sosial hadisə olub insanların həyat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Mədəniyyət prosesləri bütün ictimai

hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Mədəniyyət ideal, universal şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi, hərtərəfli təhsil, tərbiyə almağa, elm və incəsənətə təsir etməyə, dövlətin möhkəmləndirilməsinə kömək etməyə qadir bir qüvvədir (2, s. 97). Mədəni dəyərlər toplumun həyatında ənənəyə çevrilərək ənənəviləşmə yaradır, bu prosesdə toplumun, dövlətin, millətin mənafeyi fərdin mənafeyindən üstün tutulur. Ənənəvi toplum sabit olur, eyni din, eyni ənənələr, sabit mənəvi rahatlıq gətirən bir mühit yaradır. Ənənələrin və dəyərlərin, dini inancların güclü olduğu ənənəvi cəmiyyət sənaye öncəsi tarixi inkişaf pilləsində mövcud olmuşdur. Belə toplumlarda ailə toplumun əsas bünövrəsini təşkil etmişdir. Qərb sosioloqu Ernest Qelknerə görə, “ənənəvi, yəni sənaye öncəsi toplumlarda insanların kimliklərinin daha çox köklü bir təməli vardır. Bir insanın kim olduğu nisbətən sabit və güclü bir ailə və qohumluq bağları ilə müəyyənləşirdi. Lakin modern sənayeləşmiş toplumlarda bu ənənəvi sistem artıq keçərli olmur” (8, s. 18).

Sənaye toplumlarının ana təməli sürəkli dəyişmə və yeniləşmədir. Bu yeniləşmə nəticəsində mədəniyyət özünün sivilizasiya mərhələsinə qədəm qoyur və sivilizasiyalı modern toplum adlı yeni bir sosial vahidin formalaşmasına səbəb olur, yeni insan münasibətlərini müəyyənləşdirir (9, s. 27). Sosial inkişafda sivilizasiyanın tutduğu yer və oynadığı rol birmənalı şəkildə həll edilməmişdir. Fəlsəfə tarixində XIX-XX əsrlərdə cəmiyyətin mahiyyətinin izah edilməsində iki alternativ baxış mövcud olmuşdur. Bunlardan biri formasiya, digəri isə sivilizasiya nəzəriyyəsidir. Formasiya – Marks tərəfindən əsaslandırılmışdır. Formasiya nəzəriyyəsi cəmiyyəti son dərəcə mürəkkəb, öz inkişafına malik olan və iqtisadiyyat əsasında təşkil olunan sistem kimi nəzərdən keçirir. Ziddiyyətli dialektik vəhdətdən ibarət olan cəmiyyət öz məcmusunda bazisi təşkil edən maddi istehsal münasibətləri vasitəsilə müəyyən olunur. İctimai şüur ictimai varlığa deyil, əksinə, ictimai varlıq ictimai şüuru və cəmiyyətin mədəniyyətini müəyyən edir. Sivilizasiya nəzəriyyəsi isə mədəniyyət və sivilizasiyaların özünəməxsusluğu və özlüyündə dəyərli olması ideyasından çıxış edərək nə vaxtsa Yer kürəsində öz mahiyyətini aşkar edir. Belə olduqda tarixi proses öz müxtəliflik təzahürlərində meydana çıxır, sivilizasiyaların təkamül qanunauyğunluqları ilə sosial həyatın müxtəlif sahələrinin xüsusiyyətlərini tarixən bərqərar olan sivilizasiyaların xarakteri ilə izah etməyə imkan verir. Latın dilində *civilis-* vətəndaş, dövlət sözü kimi anlaşılan sivilizasiya anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilir. Lakin onun bir sıra ümumi cəhətləri vardır. Alman romantizmi sivilizasiyanı ənənəvi mədəniyyət fəlsəfəsi adlandıraraq mədəniyyətlə sivilizasiyanı eyniləşdirmir, mədəniyyətin məzmununu sivilizasiya texnisizminə qarşı qoyurdu (7, s. 94). Hal-hazırda sivilizasiyaya müstəqil inkişaf etmiş müxtəlif sivilizasiyaların plüralizmi, çoxluğu kimi yanaşılmaz başlanmış və müxtəlif tarixi tiplər olan ayrı-ayrı sivilizasiyaların eyni zamanda, eyni dövrdə bərabər və yanaşı inkişafına şərait yaratmaq məqsədilə beynəlxalq qanunlar hazırlanmışdır. Eyni dövrdə bərqərar olan ayrı-ayrı sivilizasiyalararası dialoq yaratmaqla universal bəşəri dəyərləri, normativləri və sərvətləri birləşdirmək, bu ümumi norma və dəyərlər əsasında dünyanın qloballaşmasına nail olmaq kimi ideyalar dövlətlərin siyasi məqsədlərinə çevrilmişdir. Məhz buna görə də hal-hazırda sivilizasiyanı dünya inkişafının bütövlüyə, ümumiliyə doğru hərəkəti kimi xarakterizə edirlər. Bu baxımdan sivilizasiya anlayışından bütün mədəniyyətlərin bütövlüyünün xarakteristikası, onların ümumbəşəri vəhdəti, dünya sivilizasiyası kimi istifadə edilir.

Müasir makro-tarixi tədqiqatlar sivilizasiya anlayışını nəhəng sosial-mədəni fenomenlərin bütövlüyü kimi öyrənir. Sivilizasiyanı N.Danilevski mədəni-tarixi tiplər, O. Şpenqler inkişaf etmiş mədəniyyətlər, A.Toynbi sivilizasiyalar, P.Sorokin isə metakulturlar

adlandırmışlar. Onların fikrincə, bu sosial və mədəniyyət supersistemləri nə millətlə, nə dövlətlə, nə də bu və ya digər sosial qruplarla eyniləşdirilə bilməzlər. Sivilizasiya dərin sosial sxem olmaqla bütün sadə-xırda sosial hadisələrin xarakterini müəyyən edir, sosial-mədəni fenomenlər okeanında əsil, həqiqi bütövlükdən ibarət olur (4, s. 118). İstənilən sivilizasiya daxilində təbiət və insan ehtiyatlarının əldə edilməsi, onun üzərində hökmranlıq etmək üçün gərgin mübarizə gedir (Müasir Şərq-Qərb qarşıdurmaları buna misaldır). Bu proses mədəniyyətin simvolik sahələrini də əhatə edir. Sivilizasiyalar daxilən dinamik inkişafa malikdirlər. Onların siması çoxəsrlik tarixi zəmin əsasında formalaşır. Müasir sivilizasiyalara qərbçilik, şərqçilik, torpaqşünaslıq, rəşionalizm, ənənəvilik kimi impulsar fərqli məzmun, ideal tip xarakteri verir. Sivilizasiya problemləri və şərh, İslam, pravoslavlıq, iudaizm və induizm tarixi, psixoloji, sosial-iqtisadi şərtlərin təsiri ilə müxtəlif forma və məzmunlarda təqdim edilir. Sivilizasiya faktiki surətdə müəyyən sosial genotipə malik olan, sosial stereotip kimi çıxış edən, dünya məkanında və dünyanın ümumi yerləşmək qanunauyğunluğunda sabit yer tutan insanların sosial-tarixi və mədəni ümumiliyinə deyilir (4, s. 118). Sivilizasiyalar onda sosiallıq və mənəvilik ənənələrinin tipoloji cəhətdən fərqlənməsilə, dünyanın coğrafi məkanında nisbətən qapalı və məhdudluğuna, ənənələrin öz daşıyıcıları olan etnosların və ya etnos qruplarının sosial və iqtisadi normativlərinə çevrilməsindən doğan dövlət quruculuğu forması və təbii geopolitik münasibətlərə əsaslanan üç əsas cəhətləri özündə ehtiva edərək zaman və məkan daxilində formalaşır. Buna görə də bəşəriyyətin inkişafında müəyyən tarixi pilləni ifadə edir. Həmçinin, tarixi prosesin vəhdət xarakteristikası kimi də nəzərdən keçirilir. Bu mənada o ictimai sərvətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tarixin müəyyən mərhələlərinin müqayisəli surətdə qiymətləndirilməsinin meyarı kimi çıxış edir. Belə halda cəmiyyətin inkişafı – «sivilizasiyanın aşağı pilləsi», «sivilizasiyanın səviyyəsi» və s. anlayışlar vasitəsi ilə xarakterizə olunur (3, s. 438). Sivilizasiya ayrı-ayrı fərdlər və sosial qrupların, cəmiyyətin iqtisadi, sosial-siyasi, mənəvi sistemlərdəki fəaliyyət və münasibətlərini tənzim edən normalar sistemində təsbit olunan sosial həyatın təkrar istehsalı üsuludur (4, s.121). Hər bir sivilizasiya sosial təcrübənin normalarda öz əksini tapan kodlaşdırma, saxlama və ötürülmədən ibarət xüsusi sistemə malikdir. Bu prosesdə şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dil əsas rol oynayır. Dövlət və onun hüquq normalarının çoxşəxəli sistemindən ibarət olan ali hakimiyyət sivilizasiyaların ən yüksək əlaqələndirici əsası kimi çıxış edir. Müxtəlif tipli sivilizasiyalar öz tipinə, mahiyyət və məzmununa uyğun - teokratik, hüquqi, seizm, demokratik siyasi forma olan dövlət tipləri yaratmışdır. Müasir sivilizasiyalar texniki-iqtisadi inkişaf dərəcəsinə görə, iqtisadi və sosial proseslərin sürəti, habelə onların mənbələri, hakim dini və dünyagörüşü xüsusiyyətlərinə, onların sosial-siyasi və mədəni proseslərdə tutduqları yerə görə informasiyaların kodlaşdırılması və gələcək nəsillərə ötürülməsinə görə bir-birindən fərqlənirlər (4, s.128). Sivilizasiya anlayışına solumun konkret – tarixi, sosial, coğrafi, etnik və digər əlamətlərlə fərqlənən, meydana çıxan və inkişaf edən cəmiyyətlərin yaratdıqları nə varsa, hamısı daxildir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən proseslərin koordinatları sivilizasiya və onun normaları ilə müəyyən olunur.

Mədəniyyət sivilizasiyanın özülünü təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq mədəniyyət sivilizasiya ilə, sivilizasiya da mədəniyyətlə eyni deyildir. Mədəniyyət sivilizasiyalar tərəfindən irəli sürülən normaların reallaşdırılmasıdır, bəşəriyyət tərəfindən yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin bütöv məcmusudur. Sivilizasiya isə mədəniyyət yaradıcılığının yalnız zəmini, ilkin şərtidir. Sivilizasiya geniş sosial məkana malik olan regionları və qitələri əhatə edən qlobalmiqyaslı hadisədir. Mədəniyyət isə fərdi və unikaldir, etnososial xarakter

daşıyır. Etnos və millətin həyat dövrü üç əsas fazadan ibarətdir. Mədəniyyətdən qabaq və ya etnoqrafik, mədəniyyət dövrü (“erkən”, “yetkin”), sivilizasiya fazası (qocalma, yaradıcı ruhi qüvvələrin süqutu) (3, s. 435). Mədəniyyət eyni bir sivilizasiyaya mənsub olan müxtəlif xalqlar arasındakı fərqləri şərtləndirir. Mədəniyyət müəyyən xalq, millət üçün spesifik olan, onun etnososial fərdiliyini təşkil edən dil, din, tarixi tale, digər xalqlarla, millətlərlə ünsiyyətini davranışlarda, adətlərdə əks etdirir. Eyni bir sivilizasiya çoxlu mədəniyyətlər yaradır. Müasir Avropa sivilizasiyası yunan, fransız, alman, ingilis, İtaliya mədəniyyətini, Şərq sivilizasiyası isə ərəb, fars, türk (İslam), Çin (Konfutsi), yapon (buddist), hind (induizm), yəhudi (iudaizm) mədəniyyətlərini özündə birləşdirir. Geniş məkan və zaman sabitliyinə malik olaraq sosial həyatın nəhəngmiqyaslı təşkil forması kimi sivilizasiyalar fərd və sosial qrupların malik olduqları ən ümumi əlaqələrinə istinad edərək həm maddi, həm də mənəvi ilkin şərtlər kimi çıxış edirlər. Sivilizasiyalar mədəniyyətlərin və sosial münasibətlərin ən ümumi formalarını yaradaraq sosial həyatın mühüm sistem təşkilini quran əsaslar funksiyasını yerinə yetirirlər.

Müasir sivilizasiya Avropa sivilizasiyası və Qeyri- Avropa sivilizasiyasına bölünür. Avropa sivilizasiyası XV-XVII əsrlərdə Avropada formalaşmağa başlamışdır. Antik yunan və Roma mədəniyyətini və Avropa xristian ənənələrini İntibah dövründə formalaşmış empirik sientizmlə sintez edərək elmin və texnikanın sürətli inkişafına nail olan Avropa texnogen sivilizasiyası insanlar arasındakı sosial əlaqələrin kökündən dəyişilməsini təmin etmişdir. Avropa sivilizasiyası liberal dəyərlər əsasında hüquqi dövlətin bərqərar olmasına, şəxsiyyətin təşəbbüs azadlığına, fərdi müstəqilliyinə nail olmuş, insanlararası ünsiyyət vasitəsi kimi kommunikasiya vasitələri yaratmış, insanların öz məqsədüuyğun fəaliyyətlərində təbiəti dəyişdirmək üçün istifadə etdikləri qanunların kəşf edilməsinə səbəb olmuşdur (6, s.70). Liberal Qərb sivilizasiyası mədəni plüralizm və cəmiyyətin əsas sərvəti olan hüquq sisteminin bərqərar olması ilə xarakterizə olunur. Avropa sivilizasiyası liberal tipli sivilizasiya növünə daxildir.

Qeyri-Avropa sivilizasiyası özündə xeyli qrupları birləşdirir. A.Toynbi onların sayının 21 olduğunu göstərmişdir. Qeyri-Avropa sivilizasiyası Avropa sivilizasiyasından çox əvvəl meydana gəlmişdir və ənənəvi sivilizasiyalar tipini təşkil edir, bu sivilizasiyalar mövcud həyat tərzini yüz, min illiklər ərzində qoruyub saxlayır, silsiləli şəkildə dövr edirlər, yəni dövlətin özünəxas norma və təminatları ilə birlikdə gah güclənməsi, gah da zəifləməsi ilə fərqlənirlər. «Ənənəvi sivilizasiyaların xarakterik əlamətləri mütləqiyyət hakimiyyəti, sosial təbəqələrin hüquqsuzluğu, icma strukturunun olması, şəxsiyyətin fərqlənə bilməməsi, hüquqi sistemin olmaması»ndan ibarətdir (5, s.43). Ənənəvi sivilizasiyada din və mifologiya üstünlük təşkil edir.

Hal-hazırda dünyada bir-birindən xeyli fərqlənən çoxlu sivilizasiyalar bərqərar olduğuna görə bir çox tədqiqatçılar Avropa və Qeyri-Avropa sivilizasiya bölgüsünü qəbul etmirlər. Arnold Toynbi hazırda Qərbi xristianlıq, pravoslav, İslam, indu, Uzaq Şərq sivilizasiyalarının mövcud olduğunu irəli sürmüşdür. Qərb alimləri Arnold Toynbi, A.Toffler, D.Bell və Kussi Peka sivilizasiya bölgüsünün əsasında məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin durduğuna istinad edərək, ictimai inkişafın dövrlərini xarakterizə edərək, sivilizasiyalardan əvvəlki ibtidai-icma cəmiyyəti, aqrar sənətkarlıq sivilizasiyası, sənaye sivilizasiyası, müasir postindustrial və informasiya sivilizasiyalarının, mövcud olduğunu irəli sürürlər (16). Siyasi ədəbiyyatda XX əsrdə inkişaf dövrü keçirmiş sənaye sivilizasiyasını və XXI əsrə xas olan müasir postindustrial informasiya sivilizasiyalarını iqtisadi və sosial-siyasi həyatın xarakterinə görə bir-birindən ayırmaq üçün birinci (ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa, Yaponiya, Cənubi Koreya və b.), ikinci

(Şərqi Avropa, Rusiya, MDB ölkələri, Baltika ölkələri), üçüncü (Asiya, Afrika, Latın Amerikasının bir sıra dövlətləri) dünya bölgələrindən istifadə olunur.

Bəs onda sivilizasiyaların məhvinin səbəbi nədir? Tədqiqatçılara görə, sivilizasiya normaları ziddiyyətlidir, normalar, qaydalar, qadağalar çoxluğunda həm qurucu, mütərəqqi, həm də müxtəlif səbəblərə görə destruktiv, pozucu rol oynayan normativlər mövcuddur. Sivilizasiya insan fəaliyyəti prosesinin bütün məcmu nəticələrini, mədəniyyəti və mədəniyyətsizliyi, sərvət və dəyərləri, eyni zamanda ona əks olanları, məsrəfləri və nailiyyətləri özündə birləşdirir. Eyni zamanda cəmiyyət inkişaf etdikcə sivilizasiyanın bütöv canlı bir orqanizm kimi meydana gəldiyi və inkişaf etdiyi normalar köhnəlir, mövcud solumun dəyişilmiş həyat şəraiti ilə ziddiyyətə girir, onların məhvi üçün birbaşa təhlükəyə çevrilir. Bu baxımdan bütün sivilizasiyalı nə varsa, heç də onların hamısı mədəniyyət deyildir. Məsələn, kütləvi qırğın vasitələri olan kimyəvi, bakterioloji, nüvə silahları XX əsr sivilizasiyasının nailiyyətidir. Lakin o mədəniyyət deyildir, mədəniyyətə qarşıdır, mədəniyyətin mövcudluğunu təhlükə altında qoyur. Ənənəvi sivilizasiyalar qeyri-ənənəvi sivilizasiya ilə əvəz olunduqda norma və sərvətlər, dəyərlər öz əvvəlki mahiyyətini itirir və solumun alışqanlıqı sınırlanır, inancları sarsılır və bu da yeni ziddiyyətlərin əsasını qoyur. Sivilizasiya, bir tərəfdən maddi rifah və rahatlıq yaradır, digər tərəfdən isə təbiəti sürətlə dəyişdirərək bəşəriyyəti məhvə təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Sivilizasiya - hər bir mədəniyyətin mövcudluğunun son mərhələsi kimi başa düşülür. Hər bir sivilizasiya əmələgəlmə, yüksəlmə, dağılma, məhvə mərhələlərini keçir. O.Şpenqler «Avropanın qurubunu» əsərində mədəniyyəti sosial sistemlərin təbii inkişafına nail olan sistem, sivilizasiyanı isə süni yaradılmış, mədəniyyəti məhv edən sistem hesab etdiyini yazır (17). O bildirir ki, sivilizasiya insanın qəhrəmanlıq əməllərindən mexaniki işə keçiddir və Avropanı qiyama, inqilaba sürükləməklə məhvə aparır. Mədəniyyət din, dəyər və ənənələrdən ibarət ənənəvi sabit bir həyat bəxş edir, sivilizasiya isə toplumda ruhsuz intellekt yetişdirir, nihilizm və katastrofizm toplumu daim təhdid edir. Sivilizasiya zamanı urbanizasiya prosesi güclənir. Böyük şəhərlərdə adamlar çoxaldıqca texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində incəsənət deqredasiyaya uğrayır, xalq simasız kütləyə çevrilir. Şpenqler sivilizasiyanı mənəvi tənəzzül hesab edirdi.

Müasir Qərbi sivilizasiyasına ilkin keçidin nəzəri, ictimai əsasları reform və Renessans kimi toplumsal hərəkətlər dövründə hazırlanmışdır. Reform hərəkəti və Protestant əxlaqı fərdin Tanrı qarşısında özgür - müstəqil olduğunu, renessans isə fərdin dildə, fikirdə azad və müstəqil olduğu ideyasını Avropaya gətirməklə katolik inkvizisiyasına son qoymuşdur. Həmçinin fikir və düşüncələrdəki bu yenilik hərəkəti Avropanı (reform) camaatçılıqdan cəmiyyətçiliyə, renessans isə cəmiyyətçilikdən fərdçiliyə götürmüşdür. Son nəticədə fərdin mənafeyi toplumun mənafeyindən üstün götürülmüş, siyasi idarəçilikdə liberal demokratiya ilə paralel olaraq texnoloji inkişafın yüksəlişi Avropa sivilizasiyasının formalaşmasında başlıca əsas olmuşdur. Reform və Renessansın fərdi azadlığı tanıması demokratiyanın əsasını qoymuşdur. Beləliklə, fərd toplumun formalaşdığı ənənəvi toplumdan - modern topluma keçmişdir.

Qeyd edək ki, modern toplumun ana fəlsəfəsi Sekulyarlaşma (dünyəviləşmə) olmuşdur. Amerika sosioloqu Daniel Bell bu proseslə bağlı olaraq bildirmişdir ki, «Sekulyarlaşma dini savaqları izləyən tarixdən sonra Qərbdə formalaşmağa başlamışdır. Bu da kilsə rəhbərlərinin avtoritetlərinin ləğv edilməsi ilə siyasi həyatdan, estetik bilimlərdən ayrılmasına səbəb olmuş, təbiətin isə artıq əxlaqi dəyərlərə yönələn bir rolunun qalmadığı dünyagörüşünü ortaya qoymuşdur» (12, s.39-49). Maks Veber bu Sekulyarlaşma prosesi haqqında «Protestant əxlaqı və kapitalizmin ruhu» adlı əsərində belə yazırdı: «Bir insanın çalışaraq əldə edəcəyi ibtidai başarının dini bir kimlik qazanması təməl hərəkət nöqtəsini yaradır, belə ki, qaynağını dindən alıb din tərəfindən insanlarda oyandırılmış olan duyğu və düşüncə sistemi getdikcə müs-

təqilləşmiş, bunun nəticəsində dini kimlik şüuru duyğu və düşüncələrimizdən çıxmış, uzaqlaşmışdır» (9, s. 28). Maks Veber Sekulyarlaşmanı əxlaqi və inanc sisteminin getdikcə çökməsi kimi dəyərləndirmişdir. Modern cəmiyyətin ana fəlsəfəsi «insanı» ən mükəmməl varlıq olaraq qəbul edir. Artıq Tanrıya ehtiyac olmadığını irəli sürür. İnsanı və onun aqlını ucaldan, başqa bir gerçəyi varlıq hesab etməyən bu məntiqçi pozitivist düşüncə Qərbdə dini yaşantını iqtisadiyyat dünyasından, elm, əxlaq və sənət sahəsindən xaric etmişdir. Nəticədə, Maks Veberin irəli sürdüyü kimi, texnologiya və elmin irəliləyişi ilə insan ruh və mənəvi güclərə inanmağı buraxmış, bütün dəyərlər barədə qutsal inancını itirmişdir. Daniel Bell bu prosesi belə qiymətləndirmişdir: «İnanclarımızdakı yığılma, hər şeydən öncə texnoloji inkişaf, irəliləmə və rəşional planlama ilə əlaqəli olaraq meydana çıxan aşırı Sekulyarlaşma (dünyəviləşmə) nəticəsində gerçəkləşmişdir. T.Bottlomer modern cəmiyyətdəki sosio-kültürəl dəyişmələrin ən önəmli cəhəti kimi əxlaqla dinin bir-birindən ayrılmasını göstərmişdir» (9, s.28). Qərbin modern cəmiyyəti fərdi mənafeyə əsaslanan Sekulyarlaşma prinsiplərindən olan plüuralizm (çoxfikirlilik) və tolerantlıq (xoşgörü), konsolidasiya (uzlaşma) kimi dəyərlər yaradaraq inancsız toplumu sosial-siyasi katastroflardan qorumaq məqsədini ortalığa qoysa belə, Bellə görə üç önəmli sosial problemi gündəmə gətirmişdir. İqtisadi dövlət yonətimini və ya radikal fərdiyyətçilik; dindən sapmalar; cənnət və cəhənnəmə olan inancların yığılması və o biri dünyaya aid boşluq və heçlik qorxusu nəticəsində kütlələrdə nihilizm düşüncəsinin ortaya çıxması (18). Bu üç ünsür Qərbdə modernləşmə prosesinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Ernest Qelkner Qərbin Sekulyarlaşması nəticəsində yaranmış plüralist kultürün modern insanlar üçün sabahın qeyri-müəyyənliyi, boşluq, köksüzlük hissini yaratdıqlarını qeyd etmişdir. Birləşməlik (kollektivçilik) yerinə fərdiləşmə insanı insan qələbəliklərində yalnız qoymuşdur (6, s.408-410). Daniel Lerner və Ernest Qelkner kimi Qərb sosioloqları texnoloji yüksəliş, sürətli sənayeləşmə və modernləşməni sosial gərginliklərə və bütün dəyərlərin alt-üst olduğuna səbəb olduğu qənaətindədirlər. Qərbin reform, renessans və maarifçilik nəzəriyyələrinin sintezi olan sosial-siyasi ideyalar və dəyərlər toplusu XXI əsrin super dövləti olan ABŞ-ın siyasi fəlsəfəsinə çevrilmişdir. Lakin son dövrlərdə texnogen xarakterli sivilizasiyanın simvolu olan ABŞ-da sürətli inkişafın doğurduğu kütləvi mədəniyyətə əsaslanan «Mondializm» adlı heç bir dəyər və inanclara deyil, insanın vəhşi qansoranlara çevrilməsini təbliğ edən, insanda qan hərisliyi, manyaklıq psixologiyası yaradan kinofilmlərin, rok, pop adlı musiqi növlərinin, kompüter oyunlarının meydana gəlməsi nəticəsində yaranmış, insanı əxlaqi deyil, daha çox şəhvani-instinktlik hisslərlə təhdid edən xüsusi sosio-kültür növü çağdaş Avropa birliyini qorxutmaqdadır. Bu kultür ailə bağlarının qırılmasına səbəb olmaqla, insanların valideynlərini tərək etməsinə, boşanma hallarının çoxalmasına gətirib çıxarmaqdadır. Sosial institut olan ailə strukturu dağılmaqdadır. Qərb mediası həyəcan təbili çalmaqda, ABŞ-ın «Mondializm» adlı beyin yıxayan mədəniyyət siyasətinə qarşı Avropanın yeni mədəniyyət siyasətinin qoyulması zəruriliyi barədə çağırışlar edilməkdədir. Dini ibadət yerlərindən uzaqlaşmaq, ailə, valideyn kulturunun ölməsi, müqəddəs dəyərlərin yoxluğu, yaşamda gələcəyə yönəlik idealist hədəflərin yoxluğu, əvəzində gündəmdə yaşamaq və realist yanaşmaq Qərb gəncliyində nihilist düşüncələri formalaşdırmışdır. Maddi rifah halı yüksək olan ölkələrdə, xüsusilə İsveçrədə gənclik arasında intihar halları artmışdır. Eşq, məhəbbət adlı ulvi hisslər ölməkdə, qadın, kişi funksiyaları dəyişməkdədir. Qərb öz içində bütün bu hallara qarşı mübarizə aparmaq əzmində deyil və bu problemləri Avropa birliyinə üzv olmağa cəhd edən Üçüncü Dünya ölkələrinə, xüsusilə Qərb sivilizasiyasından fərqlənən Şərq sivilizasiyasına da ötürmək siyasəti götürmüş, bu mənəvi böhranları qloballaşma adı ilə bu ölkələrdə qanuni, hüquqi don geydirməklə təbliğ etməyə başlamışdır. Fikrimcə, Qərb-Şərq mədəniyyətinin sintezi olan Azərbaycan mədəniyyəti bu vəhşi mədəniyyətdən qorunmalı, bu məqsədlə yeni mədəniyyət konsepsiyası siyasəti hazırlanmalıdır.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz kimi, sənayeləşmə və sürətli texnoloji inkişaf çağdaş Qərb toplumunda böyük sosio-kültürəl çalxantılar və ziddiyyətli inkişaf tendensiyaları yaratmaqdadır. Həmçinin qeyd etməliyik ki, texnoloji inkişaf və sənayeləşmə nəticəsində insan Yer kürəsinin üst qabığına və ozon təbəqəsinə dağıdıcı təsir göstərmiş, bunun nəticəsində biosfer gələcək tarixi təhlükəyə məruz qalmışdır. Məhz buna görə də XXI əsr Avropasında antisientik və antitexnoloji düşüncələr müasir antropoloji fəlsəfənin əsas qayəsinə çevrilmişdir. Müasir sivilizasiya dünyadakı içməli su ehtiyatının üçdə iki hissəsinin toplandığı Baykal gölünü zəhərləmiş, meşələrin doqranması nəticəsində ona tökülən 150 çayın və bulaqların qurumasına səbəb olmuşdur. Aralıq gölü məhv olmuş, Xəzər dənizi aşıb-daşmış, çoxlu çürümüş, ölüyə çevrilmiş süni dənizlər yaranmış, Urmiyə gölü qurumuşdur. Son nəticədə, mədəniyyətin məhv olmasına gətirib çıxaran təbiətlə cəmiyyət arasında nəhəng miqyaslı münaqişə yaranmışdır. Ekoloji problem əsasən sivilizasiyaların inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Texnoloji inkişafa əsaslanan sivilizasiyaları Z.Bzejnski, R.Aron və digər tədqiqatçılar industrial qədər, industrial, postindustrial kimi xarakterizə edirlər.

Çağdaş filosof və sosioloqlar insan cəmiyyətinin yeni, bütün xalqlar üçün ümumi olan vahid postindustrial (informasiyalı, texnotronlu) sivilizasiyaya daxil olduğunu elan edirlər. Çağdaş texniki sivilizasiya nəticəsində artıq sosial sistemlər arasında (cəmiyyət-cəmiyyət), sosial sistemlər və ətraf mühit arasında (cəmiyyət-təbiət), fərd və ətraf mühit arasında (şəxsiyyət-cəmiyyət-təbiət) qlobal problemlər adlandırılan ziddiyyətlər yaranmışdır. Bütün bu ziddiyyətlərin, qlobal və ekoloji problemlərin, bəşəriyyəti təhdid edən qlobal-ekoloji katastrofların və böhranların qarşısını sağlam təfəkkür və ağıllı siyasət nəticəsində necə almaq olar?. Bu suala XXI əsr fəlsəfəsi cavab axtarır, insanda ekoloji bilik və ekoloji mədəniyyət təfəkkürü yaratmaq, fərd-təbiət-cəmiyyət münasibətlərində harmoniya prinsipini qorumaq, təbiətə qalib gəlmək iddiasında olan sientik mədəniyyətdən imtina etmək, dinlərin və uzaq Şərq fəlsəfəsinin çağırışlarına səs vermək kimi çoxsaylı təklif və ideyalar fəlsəfi düşüncəni məşğul etməkdədir. İnsan ideyası, dayanıqlı inkişaf və tərəqqi paradigmlərinə söykənən sosio-kültürəl sistemlərdə özünün ali məqsədinə çatır. Dayanıqlı inkişaf və tərəqqi isə yalnız milli azadlığını və istiqlaliliyyətini əldə etmiş toplumlarda siyasi strategiyanın prioritetini təşkil edə bilər. Özünü təsdiq tələbatını reallaşdırmaq istəyi ilə çırpınan insan daim, bütün ömrü boyu, bütün tarixi sürəc və sistemlərdə azadlıq axtarışındadır. İnsanın yaradılış missiyası onun azadlıq aktında təsdiq olunur.

Açar sözlər: insan, millət, mədəniyyət, sivilizasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sükürov A. Etnos, millət və millətçilik. Bakı, 2008.
2. Şükürov A. Kulturologiya. Bakı: Elm, 1988.
3. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı: Ayna-Mətbu evi, 2001.
4. Paşayev V. Mədəniyyət fəlsəfəsi. Bakı, 1999.
5. Batur E. Doğu və Batı Kültüründə Düşsəl Yaratıklar. Ulusal Kültür dergisi. TC Kültür Bakanlığı, Ocak, 1979.
6. Canan İ. Hangı medeniyet kültür dünya. İstanbul: Yeni Asya yayınları, 1996.
7. Meric C. Umrandan uygarlığa. İstanbul: İletişim yayınları, 1998.
8. Türkdöğən O. Xaostan-Kosmosa. Türk dünyası Tarix dergisi. Haziran 1997, №126.
9. Türkdöğən O. Batıda Türk toplumunda yeni dini herekatlar. Türk Dünyası Tarix dergisi. Ocak 1997, №121.
10. Gombreix E.H. In Search of Cultural History. Oxford, 1969.

11. Соммэр Д.С. Мораль XXI века. София, 2004.
12. Любитин К.Н., Саранчин Ю.К. История западноевропейской философии. М.: АП, 2002.
13. Лосев А.Ф. Родина. Русская идея. М.: Республика, 1992.
14. Шарден Т. Феномен человека. М., 1987. Мир философии, ч. 2, М., 1991.
15. Хюбнер К. Нация. М, 1999.
16. http://kultyres.ru/stati2/osobennosti_kontseptsii_toyubi.html /Особенности концепции Тойнби.
17. <http://www.countries.ru/library/culturologists/shpengler.htm>/Современный кризис европейской культуры (По Шпенглеру). 27.22.0.
18. http://financepro.ru/economy/7849-d.-bell.-grja_dushhee-postindustrialnoe-obshhestvo.html Д. Белл. Грядущее постиндустриальное общество (PDF) 31.24.0

Ясемин МАХМУДОВА (КАРАГОЮНЛУ)

ЧЕЛОВЕК В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ И ИЗМЕНЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ СИСТЕМ

Резюме

В статье исследованы проблемы социальной институционализации и человеческих судеб, социальной эволюции в этом процессе, анализированы социальные и личные отношения на стадии развития цивилизации, этноса, нации, культуры. Отмечается, что современная техногенная цивилизация приводит к коренным изменениям общественных отношений между людьми. В результате, современной технической цивилизации появились противоречия, так называемые глобальные проблемы между социальными системами (общество-общество), а также социальной системой и окружающей средой (общество-природа), а также между людьми, социальной системой и окружающей средой (общество-природа-человек).

Ключевые слова: человек, нация, культура, цивилизация.

Yasaman MAHMUDOVA (GARAQOYUNLU)

HUMAN IN THE PROCESS OF CHANGING AND DEVELOPMENT OF CULTURAL SYSTEMS

Summary

In the article the problems of social instituzaliation and human destinies, social evolution have been investigated in this process, the social and personal relations in a stage of developing civilization, ethnos, nation, culture have been analyzed. It is noted that the modern technological civilization leads to the change of social relations between people. As a consequence the contradictions, so-called global problems between social systems (society-society), between social systems and environment (society-nature), between individuals, social system and environment (society-nature-person), have already appeared.

Keywords: human, nation, culture, civilization.

УДК 1.001; 001.8

Чинара ДАШДАМИРОВА

Докторант, БГУ

ДИАЛЕКТИКА САМООРГАНИЗАЦИИ И РЕГУЛЯЦИИ ЭЛЕМЕНТАРНЫХ БИОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ*

В статье рассматриваются условия формирования материальных носителей жизни из молекул неживой природы. Выявляются структурные особенности биосистем, рассматривается предэволюционный переход от хаоса к жизнедеятельным системам. Методологически обосновывается, что упорядоченный переход от крохотных комочков материи к сложным живым организациям совершается в результате процесса самоорганизации, основу которого составляют информативно-регулятивные перемены системы. Автор приходит к выводу, что главные атрибуты живого - способность к аккумуляции приобретенной извне энергии и стремление системы к изменению, к новому (мутационные свойства).

Во все времена, кто задумывался над тайнами природы постоянно волновал, а порой и отпугивал своей неопределенностью и недоступностью важнейший вопрос познания действительности - познание атрибутов жизни. Суть его состоит, прежде всего, в огромном углублении и расширении сведений об элементарных основах тех привычных механизмов, которые обеспечивают порядок важнейших процессов жизнедеятельности клетки. Мы имеем в виду свойства живого, которые относятся к важнейшим атрибутам жизни – это способность к самоорганизации, явление наследственности, организованность, обмен веществ, движение-развитие, аккумуляция и трансформация энергии, информативность, регулятивность и др.

Этот ряд важнейших биологических процессов свойствен только живой природе и не обнаруживается в неживой. Поэтому одна из важнейших задач философского познания установить, каковы в биологии предельно простые совокупности процессов, наличие которых дает нам основание отнести анализируемый объект к категории биосистем. Осознание этих элементарных биологических событий, актов и дает возможность представить особенности и специфику жизнедеятельности клетки.

Как особая форма существования движущейся материи клетка обладает двумя характерными особенностями (признаки): первая – процесс самовоспроизводства, вторая – процесс регулирования обмена веществ с окружающей средой. Всякого рода научные гипотезы, свидетельствующие о происхождении жизни и попытки ее смоделировать исходят из этих особенностей уникальной реальности, так как именно процессы саморегуляции и самовоспроизводства, обеспеченные нуклеиновыми кислотами, способствуют преемственности признаков и свойств клетки.

Биологическая клетка выступает в качестве первичной элементарной единицы живого. Жизнедеятельная система - это сложноорганизованная системная структурность, имеющая способность к метаболизму и воспроизводству существующего подобия. В результате эволюции в первичных биологических структурах развились органеллы, обеспечивающие координирование и регулирование всякого рода жизненно

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Əziz Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

необходимых реакционных процессов. Выделяются следующие клеточные органеллы: ядро, митохондрия, эндоплазматический ретикулум, рибосома, лизосома, микротельца и др. Такая своеобразность клеточно-биологических структур для своей характеристики требует иных принципов и нормативов знания. На этом уровне познания многие параметры и положения, связанные с неорганическими процессами, теряют всякий смысл. Все принципы положения биоклеточного уровня знания базируются не на объектно-дикретном, а на непрерывных, информативно-регулятивных особенностях системы. Жизнедеятельность клеточной системы связана с ее информативностью и регулятивностью, всякое нарушение которых способствует приведению биосистемы в новое положение. Сложно-биологические события, процессы, явления, отношения не сводятся к простым молекулярным, атомным процессам, они сводятся к более элементарным, если составной процесс также имеет биологическую суть (11, с.490). Такая особенность элементарных биологических процессов является основополагающим фактором теоретического процесса биологического познания.

Основные характеризующие факторы биологических клеток – это прежде всего, обмен веществ, явление биосинтеза, распад всякого рода органических соединений, а также рост, размножение, возбудимость ее, происходящие мутации, изменение генотипического состава. Перечисленным особенностям существования клеточного механизма способствуют как определенные структуры, так и постоянство физико-химических характеристик, представляющие клеточную систему как единое целое.

Признание постоянства и изменчивости указанных процессов в своей элементарной основе, определяющие главные принципы жизнедеятельности вообще – основной принцип биологического познания.

В дальнейшем в свете этих соображений и необходимо анализировать всякого рода изменения и становления всех процессов клеточного уровня знания. На основе сказанного, в методологическом плане необходимо подчеркнуть важность принципа постоянства информативно-регулятивных процессов клеточной деятельности как особого принципа жизнедеятельности клетки. Отметим, что зависимость и взаимосвязь всех элементарных событий в клетке определяют постоянство информативно-регулятивных факторов и тем самым обеспечивают развитие и функционирование клеточной системы как основы биологических структур. $YR = \text{const}$. Y - информативные свойства системы, R – регулятивные особенности системы.

Важность этого положения состоит в том, что оно разъясняет: биологические структуры не являются изолированными системами, а непосредственно связаны с действительностью, которая ее окружает, многообразна в своем проявлении. При этом любое увеличение кодирования информации связано с возникновением определенных порядков – регулярностей внутри клетки. Определяющей основой всякого рода клеточных развитий, как мы уже сказали, являются элементарные события, лежащие в основе целостного и упорядоченной биологической системы, характеризующейся постоянством информации регуляции и стабильностью ее взаимосвязи с окружающей действительностью. И всякого рода биологические утверждения, разъясняющие клеточную жизнедеятельность, опираются на особенности этого формализма. Для нас важно подчеркнуть, что протекающие в клетках процессы, хотя и определяются точечными актами, но в действительности они определяют лишь вероятности клеточных отношений и явлений. Только целая серия этих точечных событий создает определенную

статистику, которая и показывает значение исходного элементарного события.

Факт сохранения этих упорядоченностей и регулярностей в биологических системах подчеркивает важность постоянства определенных элементов и процессов для осмысления всяких элементов на клеточном уровне познания. Именно соотношение информативов и регулятивов показывает контроль клеточных процедур, изменения которых приводят к различного рода отклонениям – болезням. При этом изменение конфигурации указанных процессов не изменяет ее структурные особенности, а способствует развитию мутационных особенностей клетки. Закономерности в клеточной системе обусловлены актами, носящими точечный характер, представляющие, прежде всего, отношения этих закономерностей на уровне целостной системы, выражающейся постоянством отмеченных выше информативно-регулятивных соотношений.

Приведенные рассуждения основываются на следующих соображениях: 1) информативность клетки изменяется с проницаемостью ионов K^+ и Na^+ и других ионов; 2) концентрация этих и других ионов (связанных и не связанных) внутри клетки сильно отличается от их концентрации снаружи; 3) поддержание такого рода концентрации определяет жизнь; 4) потенциал возникает на мембране только за счет ее проницаемости ионов калия и следовательно он равен нестеровскому потенциалу

$$V_m = \frac{RT}{F} \ln \frac{C_1}{C_2}; \quad (10, \text{с.59}).$$

V_m – потенциал на мембране, C_1 , C_2 – концентрация иона, T – температура, R – газовая постоянная, F – число Фарадея (10, с.288). Данный математический формализм поясняет, что всякое увеличение температуры T влечет за собой увеличение потенциала системы. А также потенциал системы может быть уменьшен при большой концентрации на мембране ионов C_2 .

Следует подчеркнуть, что для поддержания жизнедеятельности клеточной системы немаловажную роль играет вода, а также некоторые соли. Как отмечают М.Б.Берклинблит и Е.Г.Глаголева, процессы жизнедеятельности связаны и входящими в состав солей катионами. Наиболее важны K^+ , Na^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+} , а из анионов Cl^- . Концентрация катионов и анионов в биологической клетке, а также и в среде обитания резко отличается (внутри клетки обычно довольно высокая концентрация ионов калия и очень малая – ионов натрия, напротив, в окружающей клетку среде натрия больше, калия меньше). Жизненность клетки зависит от поддержания такого соотношения. Уже после смерти биологической клетки концентрация ионов в клетке и за ее пределами становится равной (10, с.263-264).

Изучением процесса регулирования ионной концентрации занимается биоэнергетика – часть молекулярной биологии. Откуда и каким образом биологические клетки берут энергию и как она используется? Все биоэнергетические процессы связываются с электробиологией, основные положения которой демонстрируют ионную концентрацию клетки. В литературе она представляется как схема работы натрий-калиевого насоса: 1) активные центры захватывают ион калия снаружи и ион натрия внутри клетки; 2) белковая молекула, захватившая ионы поворачивается на 180° (это осуществляется за счет энергии АТФ) и далее освобождает захваченные ионы (калий попадает внутрь клетки, а натрий выбрасывается наружу); 3) молекула, вновь поворачиваясь на 180° , возвращается в исходную позицию (10, с.106).

В основе всех клеточных процессов действуют основные законы физики – закон

сохранения массы и энергии, законы термодинамики. Они ответственны за проходящие биохимические реакции в клеточных и субклеточных системах. Процесс биохимических реакций сопровождается в относительно узком интервале физических и химических параметров. Помимо ограничений в температурах и давлениях, сказанное относится и к интервалу концентраций (или активность водорода и ионов – величина РН). Значение РН поддерживается на нужном уровне буферными системами и подчиняется уравнению Гендерсона-Хассилбалха (9, с.186):

$$PH=RK+\lg [HCO_3^-] / [CO_2+H_2CO_3]$$

Относительное постоянство РН не допускает диссоциацию биоактивных соединений, тем самым способствует сохранению формы и реакционной способности молекул белков соответственно изменению их структурной стабильности и ферментативной активизации. Стабильность указанных нормативов в функционировании биосистем связана существенным образом и с определенными энергетическими установками (зависимость от солнца, реакции окислительно-восстановительного плана). Причем скорость протекания биохимических реакций зависит от концентрации реагирующих молекул и от констант скоростей, ответственных только для определенного типа скоростей (9, с.187).

Развивающаяся клетка как особое информативное создание представляет собой чрезвычайно сложную и в то же время системную последовательность событий, непрерывно меняющихся, развивающихся в материальном и функциональном плане. Эти события и представляют собой образ клеточной системы. В этом плане развивающаяся клетка расщепляется на последовательность определенных состояний. Согласно такой точке зрения, описание онтогенеза будет выглядеть по схеме:

$$O_1 : S_{s_1} \xrightarrow{T_1} S_{s_2} \xrightarrow{T_2} S_{s_3} \dots \xrightarrow{T_{n-1}} S_{s_n} ;$$

O_1 -онтогенез; S -развивающаяся клетка; $S_1, S_2, S_3, \dots$ -последовательность состояний; $T_1 T_2 \dots$ -процессы превращения, которые контролируют переход клетки в другое состояние. При характеристике жизнедеятельности в биосистемах $T_1 T_2$ обычно не учитывается. Поэтому мы получаем чисто конечные результаты

$$O_2 : S_{s_1} \rightarrow S_{s_2} \rightarrow S_{s_3} \dots \rightarrow S_{s_n} ; \quad (8, \text{с.192; 15}).$$

Известно, что состояние клетки можно характеризовать как морфологически, так и функционально. При таком описании онтогенеза представлены многочисленные указания на события, которые происходят в развивающейся системе. Но состояние здесь понимается не как статическое и даже не функциональное, а прежде всего как фаза развития (8, с.192). Отсюда ясно, что не объектные представления, а процессуальный подход раскрывает закономерную связь событий, состояний и отношений. Благодаря процессуальному подходу, осмысливается целостность процесса развития и его процессуальная, непрерывная структура.

С методологической точки зрения, проблему соотношения системы и его "состояния" - "организации" можно рассмотреть в плане соотношения исторического и системно-структурного подхода или организации и регуляции. В этом плане информативно-регулятивный подход - основополагающий в теории эволюции системы (теория организации) и выступает с методологической точки зрения основанием для осмысления процессов самоорганизации и в то же время регуляции элементарных клеточных процессов.

С этой точки зрения организм представляется как рост морфофизиологической сложности и упорядоченности, а также совершенствования механизма в процессе развития, действующее эффективнее и экономнее. Рост степени организованности есть не что иное, как возрастание объема освоения среды окружения. Повышающаяся степень избирательности, элиминации означает совершенствование механизма эволюции клеточной системы. Возрастает его упорядоченность, а также независимость эволюционной системы от воздействия каких-либо случайных факторов. Такого рода процесс самодвижения система-организм-среда выступает как историческое самодвижение, возрастание уровня организованности и является ни чем иным, как самоорганизующей системой.

Динамическое состояние живых систем связано с постоянными затратами и приобретениями количества вещества-энергии. Хотя общее количество вещества и энергии в системе неизменно, благодаря мембране они становятся проницаемыми только для определенных веществ. Основная функция таких мембран - это отделение клеток от межклеточной жидкости и сохранения внутреннего строения клетки, поддержание градиента концентрации и регулирование электрохимического градиента, способствующих переносу питательных и различного рода жизненно необходимых веществ, которые выступают в роли агентов поверхностных перемещений, передают нервные импульсы и контролируют всякого рода важнейшие жизненные процессы.

В свете сказанного рассмотрим некоторые особенности клеточной системы организма. Многоклеточные организмы характеризуются усложненными функциями, такими как регулирование дифференциации структур. В дифференцированных клетках высших организмов количество органелл различно по своей тонкой структуре, а также распределению внутриклеточной системы. Известно, что нуклеиновые последовательности молекул ДНК (в которой хранится основная генетическая информация) и задает его генетическую информацию, структурно-дифференциальные особенности биологической системы в случае необходимости. Под генетическим контролем находится всякого рода рост и дифференциация клеток, а также синтез структурных белков и ферментов. Сама генетическая информация закодирована. Код выполняет функцию передачи информации, хранящейся в ДНК, во все клеточные белки в рамках аминокислотной последовательности, объем которой находится в зависимости от размеров молекул ДНК в ядре. Генетическая информация используется клеткой только до стадии бластулы (интервал развития многоклеточных и конечный этап). Даже способность к утилизации генетической информации в результате дифференциации понижается. Дифференцированные клетки полностью забирают генетическую информацию, которая располагается в ядре, переданные дефекты называются мутацией.

Многоаспектность клеточных процессов, основанных на элементарных актах-событиях, явлениях, состояниях, процессах клетки, как и организм в целом выступает как динамический комплекс событий, как изолированная динамическая система процессов. Но учитывая, что любая биологическая организация находится в пространстве-времени, то, следовательно, она должна быть подчинена пространственно-временному континууму материи. Это означает, что пространственно-временной континуум выступает в роли организации биологической системы, ее структурной организации как материальной системы. Именно благодаря пространственным свойствам сохраняется структурная стабильность белков, ассоциация ферментов и строгая локализация в определенной области клетки. Время же ответственно за процесс регуляции и изменение скоростей реакций (метаболизма, транспорта и др.)

Итак, в основе клеточных биологических систем лежат информативно-регулятив-

ные процессы. За поведение системы ответственность несет информация. Важно содержание информации, степенью содержания которой выступает энтропия. Понижая дезорганизацию (понижается энтропия), информация повышает организацию. Отсюда следует, что в наиболее организованных системах маловероятны случайные процессы и события. Материальными переносчиками информации (информация-перенос разнообразия движущейся материи, переход активного в пассивное) выступают элементарные события, в которых зафиксирована информация, ответственная за главные, определяющие особенности в регуляции процессов метаболизма.

Основу биологических процессов составляют определенные комбинации молекул. Главным элементом этих процессов является углерод, химические свойства которого способствуют образованию энергоинформационных насыщенных молекул, способных к всевозможным биологическим конструкциям. Именно из углерода образуется протоплазма - составляющая животных и растительных белков. Такого рода конструкции основываются на причинах пространственного порядка и симметрии законов физики. Причем любая физическая система занимает пространственное положение с минимальной энергией – закон термодинамики. В случае избытка энергии системы определенные механизмы физической системы способствуют освобождению ее от перенасыщения. Или, иначе говоря, перенасыщенная система переходит в состояние с минимальной энергией.

В основе фундаментальных законов физики лежит пространственно-временной порядок. Именно одни и те же законы физики допускают свойственные физической реальности и биологической системе упорядоченность. Фундаментальные законы и принципы физики способствуют становлению и функционированию множества сложных различных систем, а также возникновению таких структур, как полимеры, ДНК и жизнь. Таким образом, пространственно-временной порядок и размеры тел являются характерными признаками изучаемой реальности. Причем интервалы эти велики: от молекул различных соединений (10^6 см) до огромных животных и растений (10^4 см). Отсюда видно, что этот интервал составляет 10^{10} см (4, с.272). Пространственный объем биосистемы независимо от размерности диссимметричен и проявляется в правизне и левизне в качестве неравенства происходящих (4, с.6). В биологических системах состояние пространства и времени можно назвать диссимметрией Пастера. Согласно принципу Пастера-Кюри, диссимметричные явления вызываются такой же диссимметричной причиной, как в оргогенных минералах (нефть, уголь, гумус и т.д.) (5, с.6).

Коль скоро признается органическая взаимозависимость структуры материальных систем от пространственно-временного порядка и фундаментальных законов природы, то в свете этих соображений рассмотрим зависимость и материальных систем от единого энергоинформационного поля Вселенной, свидетельствующего о взаимосвязи материального поля, информации и энергии. Как атрибут энергии, информация представляет собой перенос разнообразия движущейся материи, различие между сущностями или переход активного в пассивное. Тем самым, природные процессы представляют комбинации между различными сущностями и всякого рода элементарные события и процессы есть не что иное, как различие между сущностями.

Отсюда следует, что развитие биологических структур есть следствие взаимодействия материальных структур с окружающим их информационным полем. Динамический абсолютный характер законов Ньютона показывает однозначную связь взаимодействия объектов в природе. Развитие же современной физики (квантовой теории) показало многозначный характер законов природы. Поэтому результаты любого взаимодействия в энергоинформационном поле, с точки зрения современного

знания, характеризуются степенью вероятности. Только совокупность взаимодействий показывает статистику и выявляет распределение вероятностей этого взаимодействия. Важно то обстоятельство, что имеющиеся указанные регулярности, систематичности и своеобразные упорядоченности в соответствии с законами физических теорий способствовали развитию материальных событий и объектов. На основе комбинации последних появились более организованные формы реальности. Или иначе в результате развития материального мира возникли новые структурные организации - процессуальные уровни материи, которые и выступили в качестве основы жизнедеятельности клетки, зависящей от точных законов физики. Таким образом, биологические системы - это следствие действия физических законов. С переходом на более высокий структурный уровень организации развития органического мира повышается и уровень активности биосистем.

Резюмируя вышесказанное, отметим, что единичные элементарные материальные события выражают собой акт проявления некой материальной сути в пространстве и времени, имеющей место в некоторых реалиях. Физический процесс, который несет в себе информацию, сигнал, характер его материальной связи, выражает пространственно-временные свойства событий. Любые информативные изменения системы влекут за собой изменения его регулятивных основ, а изменения регулятивных принципов приводят к изменению информационных свойств системы. Отсюда ясно, что основу всех клеточных изменений, его процессов, свойств составляют неразложимые информативно-регулятивные процессы, принцип постоянства которых определяет все функции биологических систем и вообще все характерные особенности жизнедеятельности.

Ключевые слова: информативность, регулятивность, биосистема, жизнедеятельность, биологическая клетка, клеточная система, саморегуляция, самоорганизация.

Список использованной литературы

1. Пригожин И. Порядок из хаоса. М.: Прогресс, 1986.
2. Вернадский В.И. Проблемы биохимии. Вып.4. О правизне и левизне. М.-Л., 1940.
3. Вернадский В.И. Очерки геохимии. М., 1934.
4. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М.: Наука, 1988.
5. Комптон Э. Семья Кюри и радиоактивность. М.: Мысль, 1961.
6. Paster L. Recherches sur la dissymetrie moteculure des produits organique naturels. Lecons de chimie professies en 1860 par M.M. Pastuer, Guhours, Warfs, Bcrthelot, Sainte – Glare De Ville, 7. Barral et. Dumas – Paris, 1861.
7. Каменский Ф. Самая главная молекула. М.: Физ-мат., 1998.
8. Батко. Структура онтогенеза в филогенетической таксономии низших растений // Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии. М.: Наука, 1988.
9. Мусил Я., Новакова О., Кунц К. Современная биохимия о схемах. М.: Мир, 1984.
10. Беркинблит М.Б., Глаголева Е. Г. Электричество в живых организмах. М.: Наука, 1988.
11. Карпинская Р.С. Молекулярная биология и детерминизм. Современный детерминизм. Законы природы. М.: Мысль, 1973.
12. Sources and Detection of Dark Matter and Dark Enrique the Universe Edited by David Be Cline. Spring Verlaq, 2004.
13. Виляреал Л. Вирус существо или вещество? //В мире науки, 2005, №3.
14. Боттджер Д. Ранняя эволюция животных. //В мире науки, 2007, №11.

15. Evolutionary Biology Strategic Science, Thomas R. Mengner in Evolution, vol.61, №1, 2007.
16. The Ecology of Adaptive Radiation, Dolph Schuter University Press, 2010.
17. Стикс Г. Живое наследие Дарвина //ВМН, 2009, №4.

Çinarə DAŞDƏMİROVA

ELEMENTAR BIOLOJİ PROSESLƏRİN ÖZÜNÜTƏŞKİL ETMƏSİNİN VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DİALEKTİKASI

Xülasə

Məqalədə canlının ən mühüm xüsusiyyətlərini və canlının cansız təbiətdən yaranması prosesini nəzəri-metodoloji nöqteyi-nəzərdən şərh etməyə cəhd göstərilmişdir. Metodoloji cəhətdən əsaslandırılır ki, materiyanın xırda hissəciklərindən mürəkkəb canlı quruluşlara mütəşəkkil sürətdə keçid sonda özünütəşkil etmə prosesi ilə başa çatır ki, bunun da əsasını sistemin informatik tənzimləmə dəyişiklikləri təşkil edir. Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, yaranmış nizamlı quruluş yalnız faydalıları özünə toplamaqla kifayətlənmir, həm də yeniləşməyə can atır. Canlının xüsusiyyəti onun dəyişikliyə meyilliliyi və toplamaq qabiliyyəti müəyyən olunur.

Açar sözlər: informallıq, müntəzəmlik, biosistem, həyat fəaliyyəti, bioloji hüceyrə, hüceyrə mexanizmi, özünütənzimləmə, özünütəşkil.

Chinara DASHDAMIROVA

DIALECTICS OF SELF-ORGANIZATION AND REGULATION OF ELEMENTARY BIOLOGICAL PROCESSES

Summary

In the article an attempt was made to explain the most important features of the animate and the process of formation of the animate from the inanimate nature. It is methodologically substantiated that the small particles of the matter pass to the complex lively systems in an organized form, transition ends by the process of self-organization, based on the informative-regulatory changes of the system.

The studies carried out show that established organized system is not satisfied with accumulation of the useful only, but strives to get renewed as well. The animate property is determined by its ability to accumulate energy from outside.

Keywords: bring kept informed, regularity, biosystem, life activities, biological cell, the cellular mechanism, self-organization, self-regulation.

Bəhruz QULİYEV
Dissertant, AMEA FSHİ

**MÜRƏKKƏB SOSIAL FUNKSIYALAR SİSTEMİNDƏ
YENİLƏŞƏN VƏ MODERNLƏŞƏN KÜTLƏVİ İNFORMASIYA
VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ***

"Mükəmməlləşmə", "yeniləşmə", "müasirləşmə" mənasında işlənən modernləşmə bəşər tarixinin həyatına XX əsrdə daxil olmuşdur. Elmdə ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesini ifadə edən "modernləşmə" müasir dövrdə industrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçidi ifadə edir.

Rusiya tədqiqatçısı Y.Meleşkina modernləşmə nəzəriyyəsinin inkişafının üç mərhələdən keçdiyini göstərir:

1) 50-60-cı illər; 2) 60-70-ci illər; 3) 80-90-cı illər (1). Modernləşmə prosesləri müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Rusiyada bəzi tədqiqatçılar "konservativ modernləşmə", Qərb tədqiqatçılarından Y.Habermas isə "moderniti" termini işlədir (2, s. 8).

"Moderniti" mədəniyyəti vaxtilə ətraf mühitdə fasiləsiz dəyişikliklər, istehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, maddi istehsal yolu ilə rəşionalizm, fərdiyyəçiliyə, elmi biliyə və rifaha bağlılıq kimi meydana gəlmişdir (3).

Modernləşməyə pan-Avropa ideyası kimi baxanlar da var. Qərb, əslində dünyanı iki yerə bölər: müasir, moderniti cəmiyyətlər və ənənəvi-qeyri-Qərb cəmiyyətləri. Modernləşmə Qərbdə ənənəvi cəmiyyətlərin "moderniti" cəmiyyətlərə çevrilməsi deməkdir. Modernləşmə, Azərbaycanda Qərbi kor-koranə təqliddən uzaq olub tarixi, ənənəvi və milli xüsusiyyətlər, özünəməxsusluq nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Azərbaycandakı modernləşməni məhz bu baxımdan "konservativ modernləşməyə" aid etmək olar.

Bundan başqa elmdə "modernləşmə mədəniyyəti", "texniki modernləşmə", "sosiomədəni modernləşmə" və s. ifadələri də işlənir. Rus tədqiqatçısı O.V.Baskakova "Rusiyanın siyasi modernləşməsi şəraitində kütləvi-informasiya vasitələrinin transformasiyası" əsərində düzgün olaraq göstərir ki, "modernləşmə prosesi kütləvi informasiya vasitələri təsisatı olmadan qeyri-mümkündür". O, kütləvi informasiya vasitələri institutu dedikdə "insan əlaqələrinin, ünsiyyətinin, ictimai integrasiyanın genişlənməsinə səbəb olan, davranış nümunələrinin gerçəkləşməsi və yayılması mühitində fəaliyyət göstərən rabitənin bütün forma və vasitələrini" nəzərdə tutur (4, s. 8).

Cəmiyyətin siyasi-hüquqi təsisatlarında social-iqtisadi, mədəni-mənəvi həyatında, insanların həyat tərzində, fərdi dəyərlərində baş verən dəyişikliklərə KİV öz təsirini göstərir. Eyni zamanda, bu modern dəyişikliklər öz əksini KİV-də tapır. Bu baxımdan ənənəvi medianın yerini tutan yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ictimai şüura yeni vasitə və üsullarla təsir edir.

Rus tədqiqatçısı S.A.Pankratovun solumun informasiallaşması şəraitində təklif etdiyi "modernləşmə mədəniyyəti" ifadəsi maraqlı doğurur. O, informasiya cəmiyyətinin yaranması şəraitində "modernləşmə mədəniyyətini" belə səciyyələndirir:

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Aydın Şirinov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

- İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasında sosial və texniki tərəqqi ideyalarının hökmranlığı;
- Əsas ictimai və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin kompüterləşməsi (informasiya kommunikasiyalarının inkişafı);
- Həyat tərzində də, sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi təsisatlarda da daimi innovasiyalara hazır olmaq;
- İnternet texnologiyasının tətbiqi hesabına şəxsi azadlıq və fərdiyyətçiliyin genişlənməsi;
- İnternet mühitinə insan cəhdlərinin və özünütəşkilinin reallaşması obyektini kimi baxmaq;
- İdealların virtuallaşması və ideallaşmanın virtuallığı (5, s. 38).

Göründüyü kimi, innovation internet kommunikasiyanın tətbiqi cəmiyyətin modernləşməsində mühüm rol oynadığı kimi yeni informasiya texnologiyalarının modernləşməsi siumun informasiya cəmiyyətinə keçməsində həlledici amilə çevrilmişdir.

Azərbaycan tədqiqatçısı, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmməd zadə "İnformasiya cəmiyyətinə aparan yol: modernləşmə və Azərbaycan elmi qarşısında duran problemlər və vəzifələr" adlı çox aktual bir məqaləsində modernləşmə və yeni informasiya mədəniyyətinin qarşılıqlı münasibətlərinə toxunaraq yazır: "Modernləşmə kursunun məğzi ondadır ki, bu halda zamanın çağırışlarına cavabları keçmişdə deyil, təsiri gələcəyə hesablanmış hal-hazırkı dövrün əsas təmayüllərinin dərk edilməsində axtarmaq lazımdır" (6).

Müəllif "dövrün əsas təmayülləri" dedikdə burada yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişafına, informasiya mədəniyyətinə xüsusi önəm verir. O, düzgün olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanın modernləşməsi "təkcə yeni texnologiyaların və bazar mexanizmlərinin" keyfiyyətli tətbiqindən asılı deyildir. İ.Məmməd zadə sosiomədəni modernləşmə üçün "keyfiyyətə yeni qarşılıqlı münasibətlərin, kreativ innovasiya şüurun köməyi ilə millətin sivil yeniləşməsini şərtləndirə bilən institutların yaradılmasını" təklif edir. Şübhəsiz ki, bu institutlardan biri kütləvi informasiya vasitəsi və informasiya mədəniyyətidir. "İnformasiya mədəniyyəti biliklə yüklənən mədəniyyətdir. Başqa sözlə, istənilən biliyi tapıb istifadə edə bilən mədəniyyətdir" (6).

Modernləşmə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqindən və inkişafından asılı olan prosesdir. Müasir dövr – XXI əsr informasiya cəmiyyətinin formalaşması, bu cəmiyyətdə komyuter informasiya texnologiyasının, informatika, telekommunikasiya, rəqəmsal texnologiyanın inkişafı əsridir. Kütləvi informasiya vasitələri sənayesində, qlobal və beynəlxalq kommunikasiyada əsil inqilabi çevriliş baş vermişdir. İndi vizual kommunikasiyalar, peyk texnologiyası, mikrodalğalar, hava lazerləri, videomətn texnologiyası sahəsindəki uğurlar KİV-nin modernləşməsini şərtləndirən amillərdir. Lakin yeni texnologiyaların inkişafı özlərilə problemlər də yaradır. "Bir tərəfdən bəzi texnologiyalar onun haqqında geniş informasiya olmadan istehsalın kifayət qədər sürətli olmayacağı nəzəriyyəsi əsasında meydana gəlir. Bəzən ideya və ya məhsul elə tez dəbə düşür ki, o, əvvəllər nəzərdə tutulmayan, qarşıya çıxmayan problemlər gətirir" (7).

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına münasibətə gəldikdə qeyd olunur ki, bu proses təkcə yeni texnoloji avadanlığın tətbiqi kimi anlaşılmır: "İnformasiyalaşdırma ölkədə baş verən və cəmiyyətin maraq dairəsində olan və eləcə də, onun nizamının qorunması və intibahı məqsədilə istehsal olunan informasiya və məlumatların toplanması, işlənməsi və cəmiyyətə əlinin çatdığı kanallarla və başa düşəcəyi dildə yayılmasıdır" (8, s. 90).

Göründüyü kimi informasiyalaşma KİV-in modernləşməsilə sıx bağlı olub ölkə və cəmiyyətin inkişafına xidmət edir: yeni informasiya kommunikasiya vasitələri sayəsində dövlət dilində verilmiş informasiya cəmiyyət və ölkənin milli-mənəvi sərvətinə çevrilir.

AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilov KİV modernləşməsini, yeni informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafına, qloballaşmaya təsir edən amil hesab edir: "Peyk antenaları və internet texniki baxımdan bütün planeti ehtiva etmək imkanına malik olduğundan və bu imkanlar əsasən, Qərbin əlində toplandığından qloballaşmaya xidmət edir. Biz texniki tərəqqiyə qarşı çıxma bilmərik və yeni texniki vasitələrdən istifadəni gənclərə qadağan edə bilmərik" (9, s. 296).

Müəllif çıxış yolunu "Qərbin təsirini qismən kompensasiya etmək üçün milli-mənəvi məzmunla malik olan verilişlərin də bu yeni vasitələrlə ötürülməsində" görür. Azərbaycan aliminin bir fikri də çox diqqətəlayiqdir ki, o, müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının Qərbin kütləvi mədəniyyətilə yanaşı, həm də Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin yayılmasına xidmət etməsini tövsiyə edir. Lakin bu o qədər də asan məsələ deyil. Burada müasir rəqabət şəraitində KİV-də milli-mənəvi məzmun kifayət etmir. Bunun üçün modern, Qərb standartlarından geri qalmayan yeni informasiya kommunikasiya texnologiyasının yaranması da lazımdır.

Bu sahədə Azərbaycan Respublikası xeyli uğurlar qazanmışdır. Hələ dünya iqtisadiyyatının böhranlı dövründə, 2009-cu ildə belə, informasiya kommunikasiya texnologiyasının bütün segmentlərinə görə ölkəmizdə irəliləyiş müşahidə olunmuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycanın informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin gəlirləri 13,7 faiz olmuşdur (10).

Bu, dünya İKT sənayesinin artım səviyyəsindən iki dəfə artıq hesab olunur. "Sosiomədəni modernləşməyə meyllər onu göstərir ki, ölkənin ali rəhbərliyi iqtisadiyyatın modernləşməsinin və informasiya texnologiyalarının yeniləşməsinin indiki mərhələsinin inkişafı üçün qənaətbəxş olmadığını nəzərə alır və iqtisadiyyatda, informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində islahatla bağlı nailiyyətləri elmlə birləşdirməyi məqsəduyğun hesab edir" (6).

KİV-in modernləşməsi informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində islahatlarla hərtərəfli inkişaf etmiş, müasir, bilikli insan amililə sıx bağlıdır. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə elmlə istehsalat arasında maneələr Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bəzi mütəxəssislər elmi, texnoloji, eləcə də telekommunikasiya infrastrukturunun modernləşməsinə üstünlük verən Braziliya, Cənubi Koreya və Finlandiyanın təcrübəsindən istifadə olunmasını tövsiyə edirlər. "Belə ölkələr təcrübəni uzun illərin nəticəsində toplamış və qoruyub saxlamışlar. Bu gün Azərbaycan İKT sahəsində regionda şübhəsiz liderdir və birmənalı olaraq bu liderliyini qorumağa çalışacaq. Bunun üçün isə... o, ixtisaslı kadr arsenalını daim təkmilləşdirməli, müvafiq qanunvericiliyə paralel olaraq fəaliyyəti daha da genişləndirməli və ən başlıcası innovasiya sistemlərindən bəhrələnərək İKT infrastrukturunun iqtisadi bazasını durmadan yüksəltməlidir" (11).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və KİV-in modernləşməsi, internetin intensiv və yüksək səviyyədə inkişafı üçün hələ Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" təsdiq edildi. Milli Strategiyanın "Giriş" hissəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təsir dairəsinin "dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyət və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etdiyi qeyd edilmişdir. KİV və telekommunikasiyanın əsasını təşkil edən İKT-nin nailiyyətlərindən faydalanmaqla bir çox ölkələr inkişaf etmiş və

"hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolun bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu" xüsusi diqqətə çatdırılmışdır. Milli strategiyada informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilmişdir:

- global informasiya mühitinin yaradılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə edilməsi və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranması;
- informasiyanın əmtəyə çevrilməsi, informasiya və bilik bazarının yaradılması və inkişafı;
- təhsil sisteminin təkmilləşməsi, beynəlxalq milli və regional səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanlarının genişlənməsi hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artımı;
- demokratik inkişafın vacib şərti sayılan vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarını təmin edən mühitin yaradılması" (12).

Göründüyü kimi, KİV-in əsasını təşkil edən İTK-nın tətbiqi hər hansı bir ölkənin elmi və intellektual səviyyəsini yüksəldir, demokratiyanı inkişaf etdirir.

İTK üzrə milli strategiyada göstərilir ki, Azərbaycanda elektron hazırlığının, mövcud telekommunikasiya infrastrukturunun, texniki və proqram vasitələrinin, informasiya resursları və xidmətlərinin səviyyəsini, ölkədə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması prosesini daha da sürətləndirmək üçün aşağıdakı müsbət amillər mövcuddur:

- əhəlinin savadlıq və təhsil səviyyəsinin yüksək olması;
- internet şəbəkəsindən ölkə integrasiyasında istifadə edilməsi üçün münasib imkanların olması;
- milli özəl telekommunikasiya operatorlarının mövcudluğu və onların inkişafda olması;
- milli layihələrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində geniş təcrübənin olması;
- xarici investorların informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsinə marağının olması;
- Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi və ölkə ərazisindən beynəlxalq nəqliyyat magistralının və rabitə kanallarının keçməsi;
- iqtisadiyyatın sabit inkişafı və ölkənin zəngin enerji resurslarına malik olması;
- kompüter parkının və proqram vasitələrinin yetərinə yeniləşməsi və müasirləşdirilməsi;
- respublika ərazisini əhatə edən mobil telefon şəbəkəsinin formalaşması və onun daim inkişaf etdirilməsi;
- respublikada naqili telefon şəbəkəsinin müasirləşdirilməsi və genişləndirilməsi, o cümlədən, rabitə kanallarının rəqəmli rejimə keçirilməsi" (12).

Bütün bu müsbət amillərlə yanaşı, bu sahədə məqsədyönlü dövlət siyasətinin olmaması, hüquqi-normativ bazanın tam işləməməsi, ölkənin 20%-nin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə əlaqədar yaranmış çətinliklər, ölkədən xaricə "beyin axını"nın olması, yüksək səviyyəli mütəxəssislərin çatışmazlığı, İKT-sahəsində Azərbaycan dilinin geniş istifadə olunmaması və İKT sahəsində Azərbaycan dilində ədəbiyyatın kasadlığı, telekommunikasiya sahəsində innovasiyaların tətbiqini ləngidən və azad rəqabətə mane olan dövlət inhisarının mövcudluğu İKT-nın daha da inkişafına mane olan amillər hesab olunurdu.

XXI əsrdə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçməsilə əlaqədar elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı KİV modernləşməsi və infor-

masiya və kommunikasiya texnologiyaları inkişafı Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sahələrinə ciddi nüfuz etmişdir. Müasir dövrdə və gələcək perspektivdə İKT-nin əhəmiyyəti ön plana keçir. Müasir rabitə və informasiya texnologiyaları, dünyada baş verən integrasiya proseslərinə daha fəal cəlb olunması istiqamətində Azərbaycanın qarşısında yeni imkanlar açır. Rabitə Nazirliyi ləğv edilərək onun bazasında Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin (RİTN) yaradılması və inkişafı, bu sahədə uğurlu addım hesab edilə bilər.

2003-cü il dekabrın 10-12-də Cenevrədə BMT və Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı tərəfindən İnformasiya Cəmiyyəti üzrə keçirilən Ümumdünya Sammitində Prezident İlham Əliyev nitq söyləmiş, Azərbaycanda İKT-nin inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və Milli fəaliyyət Proqramının başlıca istiqamətlərindən bəhs etmişdir.

Açar sözlər: modernləşmə, KİV, yeniləşmə, İKT, internet, informasiya cəmiyyəti, informasiya resursları, transformasiya, informasiyalaşdırma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Мелешкина Е. Политический процесс. М.: АСТ, 2005, 320 с.
2. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. М.: Весь мир, 2003.
3. Красильщиков В.А. В догонку за ушедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых мировоззрений, М.: Наука, 1998, 190 с.
4. Баскакова О.В. Трансформация СМИ в условиях модернизации политической системы России. Автореф. дис. на соиск. канд. полит. наук, М., 2004, 25 с.
5. Панкратов А.С. Политическая модернизация России в контексте устойчивого развития (теоретический аспект). Диссер. на соиск. докт.полит.наук. Волгоград, 2006, 145 с.
6. Məmmədzadə İ.R. İnformasiya cəmiyyətinə aparan yol: modernləşmə və Azərbaycan elmi qarşısında duran problemlər, vəzifələr //Strateji təhlil. İyul-sentyabr, 2010, №1 //http://phillaw-az.org12 p=469
7. Herbert. KİV VI. Müasir kommunikasiyaya giriş, Bakı: XUN, 2005, 603 s.
8. Rəhimli M. KİV demokratikləşmə prosesində. Bakı: Qanun, 2002, 180 s.
9. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: AUN, 2007, 496 s.
10. Электронный Азербайджан, № 51 (235). 23 январь, 2010.
11. Cəfərov C. İKT sahəsində regional liderlik: qorunmalı faktor //http://www.csl-az.com/dnt.phplidllave/inf.html
12. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə İTK üzrə milli strategiya (2003-2013-cü illər) //http://icf.az/az
[index.php?option=com_content@task=view@ios=335@itemid=187@http://www.informasiya.org/index.php?id=119](http://www.informasiya.org/index.php?option=com_content@task=view@ios=335@itemid=187@http://www.informasiya.org/index.php?id=119)

Бахруз КУЛИЕВ

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБНОВЛЯЮЩИХСЯ И
МОДЕРНИЗИРУЮЩИХСЯ СРЕДСТВ МАССОВОЙ
ИНФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ СЛОЖНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ**

Резюме

В статье раскрыта сущность модернизации СМИ и обновляющихся информационных технологий. Автор исследует появление и тенденции развития информационно-коммуникационных технологий, составляющих основу СМИ, их современное положение, особенности их проявления в мире, в том числе в Азербайджане. Далее в системной и сравнительной форме автор говорит о государственной заботе в развитии ИКТ и модернизации СМИ.

Ключевые слова: модернизация, СМИ, обновление, ИКТ, интернет, информационное общество, информационные ресурсы, трансформация.

Bahruz GULIYEV

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RENEWING AND
MODERNIZING MASS MEDIA IN THE SYSTEM OF THE
COMPLICATED SOCIAL SYSTEMS**

Summary

In the article an essence of modernization of mass media and the renewing information technologies has been brought to light. The author investigates an appearance and tendencies of the development of the informative and communicative technologies, laying down the foundations of mass media, their current condition, features of their appearance in the world, including Azerbaijan. Further, in the article it is stated on a government's care for development of the information-communication technology and modernization of mass media.

Keywords: modernization, mass media, renewal, ICT, Internet, informative society, information sources, transformation.

MENTALİTET VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI*

Sosial-fəlsəfi tədqiqatlarda milli özünütəsdiq kateqoriyası mücərrəd anlayış deyil, sosiomədəni fenomen kimi qiymətləndirilən suveren Azərbaycan vətəndaşlarının həyat tərzinin ayrılmaz elementidir. Vətən amalı anlayışının strukturunda vətənə xidmət prinsipi ilə yanaşı, milli özünütəsdiq də mühüm sosial-psixoloji komponentdir. Hər bir xalqın yaşadığı torpaq onun ruhi beşiyidir, çünki vətən hissi, millətin mənəvi-əxlaqi dəyərləri məhz bu etnomədəni məkanda, özünütəsdiq prosesində formalaşır. Milli-mədəni yaddaşda, insanların əqidəsində vətən diyarı, doğma torpaq əcdadlarımızın beşiyi kimi müqəddəs anlayış olaraq daim yaşayır. Bu kateqoriyada ölkənin təbii landşaftı, xalqın sosial-iqtisadi və mənəvi dəyərləri haqqında təsəvvürləri, onun təfəkkürünün mental xüsusiyyətləri sabit struktur elementləri rolunu oynayır. Həmin struktur elementləri şəxsiyyətin mənlilik şüurunda öz doğma etnik torpağına məhəbbəti, doğma diyarına bağlılığı, xalqın ənənələrinə və adətlərinə dərin ehtiramı dönməz sosial fenomen kimi bu gün suveren Azərbaycan vətəndaşlarının vətən amalı ilə özünütəsdiq fəaliyyəti yeni mental keyfiyyətləri formalaşdıran faktora çevrilməkdədir. Doğma diyara və ata ocağına təbii bağlılıq onun tarixi yaddaşının və milli şüurunun vətən xislətində olduğu kimi xalqımızın görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Onlar həmişə millətin bəşəri təcrübəsində xalqımızın ləyaqətini ucaldan, onu digər xalqlardan fərqləndirən mental keyfiyyətləri vəsf etmişlər. Xalqımızın sosiomədəni təcrübəsində mərdlik, cəsarət, ləyaqət, ulu babaların ənənə və adətləri, xeyirxahlıq və əməksevərlik həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Abbas Səhhətin «Vətənim verdi mənə namu-nəmək, Vətəni mənə unutmaq nə demək» sözləri həmişə azərbaycanlıların şüurunda Vətənə məhəbbət hissi, milli mentalitetin xüsusiyyəti kimi həkk olunub.

İngilis filosofu Arnold Toynbi hesab edir ki, yaşadığımız tarixi dövr bütün bəşəriyyəti sınaqlara məruz qoyur (1, s.605). Bu mülahizə həqiqətən də hamımızı düşündürməlidir. Hazırda milli inkişafımız elə bir mərhələdədir ki, sosial həyatımızı müşayiət edən sosiomədəni konfliktlər, milli mənlilik şüurumuzun üzləşdiyi sosial sarsıntılar bəşəriyyəti həlli olduqca çətin olan böyük sosial-siyasi problemlər qarşısında qoymuşdur. Təfəkkürdə ekoloji məsələlərlə bağlı narahatlığın artması, transmilli korporasiyalar insanların gələcəyi üçün gözlənilməz təhlükə yaradır. İnformasiya böhranı və artmaqda olan millətçilik meyilləri dövlətləri yeni geosiyasi şəraitdə milli mənafeələr naminə bazar qanunlarının məntiqindən irəli gələn qüsuruları və konfliktləri aradan qaldırmaq məqsədilə real vəziyyətə müdaxilə siyasəti yeritməyə məcbur edir, gözlənilməz problemləri ortaya qoyan informasiya proseslərinin danılmaz nəticələri ilə hesablaşmağa vadar edir.

Bu günün sosial tarixi reallıqlarında bütün xalqları, xüsusilə gənc demokratları narahat edən problemlərin böyük sınağa çəkilməsi milli mənlilik şüurunun dinamikliyini, milli-etnik dünyagörüşündə, düşüncə tərzindəki mental xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Bu keyfiyyət böhranlı anlarda xalqları adətən özünürefleksiyaya, öz milli təcrübələrinə yenidən baxmağa, sosial-tarixi

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dos. Hüseyn Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

yaddaşlardakı sosiomədəni dəyərlərə yeni təfəkkürlə yanaşmağa sövq edir. Çünki intensiv transformasiya prosesləri dünyanın mənzərəsində dəyişən cəmiyyətə artıq ənənəvi təcrübənin məzmununa və sərvətlərinə yenidən baxmağı, yeni tarixi həqiqətin bərqərar olduğu gerçəklikdə yeni seçim etməyi tələb edir. Milli və bəşəri dəyərlərdən bəhrələnmiş xalqlar artıq başa düşmüşlər ki, öz milli mənliliyinin başlıca qayəsi kimi müasir yeniliklərin sosiomədəni dərk, mentalitetin saflaşdırılması zamanın tələbidir. Məhz genişmiqyaslı təfəkkürün daşıyıcısı olan xalq dərk edir ki, əgər tərəqqiyə inam onun düşüncəsinə hakim kəsilmirsə, onun milli inkişafı yolunda üzə çıxan sosial maneələri aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Konkret tarixi şəraitdə bir çox situasiyalarda neqativ təsirlərlə üzləşən xalq düzgün dünyagörüşü seçimi etmərsə, mədəniyyətini, əxlaqi idealını və milli varlığını xilas edə bilmir, vətən amalı və millət anlayışları onun düşüncəsinin strukturunda dəyərincə yer tutmur. Bu kontekstdə, fikrimizcə, xalqın milli mənlilik şüurunda vətən amalı problemi milli-mədəni düşüncəmizin müqəddəs anlayışı kimi təhlil olunmalıdır. Milli dövlətçilik ideologiyasında mühüm nəzəri ideya budur ki, vətən amalı kateqoriyası və onun struktur elementləri milli mənlilik şüurunda «milli faktor» problemi kimi milli həmrəyliyin dərkində integrativ mexanizm kimi diqqəti cəlb etməlidir.

Biz sosial fəlsəfə elmində «milli faktor» kateqoriyasını millətin real iqtisadi, sosial-psixoloji və mədəni həyatının potensialını hərəkətə gətirən mexanizm kimi başa düşürük. Bu anlayışın potensial məzmunu ilk növbədə millətin mənlilik şüurunun xarakterik xüsusiyyətlərində, emosional-psixoloji cəhətlərində açılır. Bizə elə gəlir ki, məsələyə müasir azərbaycanlıların yeni mentalitetinin formalaşması baxımından yanaşılsa, milli faktor probleminin xalqın mədəni potensialı, onun təzahür formaları, milli mədəniyyət və milli mənlilik şüuru kontekstində nəzərdən keçirilməsi daha məhsuldar yanaşma olardı.

Milli mədəniyyətin və milli mənlilik şüurunun mental xüsusiyyətlərinin inkişaf qanunauyğunluqlarından biri mədəni irsin varisliyidir (2, s.71). Ən ümumi mənada varislik inkişaf prosesində yeni ilə köhnə arasında obyektiv əlaqədir. Varislik proseslərinin düzgün başa düşülməsi onun yeni metodologiya baxımından təhlili - istər keçmişin nailiyyətlərinə qeyri-tənqidi yanaşılma və istərsə də mədəni irsin nihilistcəsinə inkarı ilə mübarizə nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət bir sistem halında insanların maddi və mədəni fəaliyyətinin nəticəsində təcəssümünü tapmış zəngin sosial təcrübədir. Bu isə o deməkdir ki, birincisi, konkret mədəniyyətdə hər xalqın dünyagörüşü, millətin mədəni ideali təmsil olunur, deməli, onların dünya anlamı və ətraf mühiti dərk etməsi xüsusiyyəti həmin xalqın ideya-psixoloji baxışlarında öz əksini tapır. İkincisi, mədəni irs ayrıca insanın təcrübəsi, bilikləri və fəaliyyətini deyil, bütövlükdə xalqın tarixi yaddaşını, onun dərk olunmuş mənafeələrini və məqsədlərini əhatə edir. Xalqı vəhdətdə birləşdirən bu sosiomədəni faktorlar onun milli inkişafının mühüm sosial mexanizmləridir. Bizcə, bu mənada xalqın milli özünüdərk problemi, milli mədəniyyət və milli mənlilik şüuru milli təfəkkürün mental xüsusiyyətləri ilə sıx vəhdətdə götürülməlidir. Hesab edirik ki, belə yanaşma sosial-fəlsəfə elmində mühüm metodoloji təhlil mexanizmi kimi araşdırılmalıdır. Bunu da qeyd edək ki, milli özünüdərk ictimai görüşlərin kontekstində öz real strukturları baxımından öyrənilməlidir, çünki o heç də milli özünüdərk prinsipi kimi deyil, əksinə milli inkişaf naminə integrasiya proseslərinə qoşulmağın zəruriliyini bildirən sosial-fəlsəfi ideya mənasında başa düşülməlidir. Müasir qloballaşma proseslərinin gedişində baş verən dəyişikliklərin məntiqi belədir ki, yeni cəmiyyət o zaman meydana gəlir ki, istehsal münasibətlərində, hakimiyyət və sosial təcrübə əlaqələrində yeni mədəniyyətin formalaşmasını şərtləndirən struktur dəyişiklikləri baş verir. Real dəyişikliklərin məntiqi belədir ki, ən güclü dövlət belə, özünümövcud integrasiya

proseslərində təsdiq etməsə, zamanın inkişaf məhvərindən qopmuş olur. Milli özünütəsdiq millətin sosial varlığının, eləcə də onun dünyanın yeni sosial-siyasi strukturlarında tanınması üçün müqəddəsdır.

Etiraf edək ki, ölkəmizdə demokratikləşmə prosesləri öz gözlənilməz xüsusiyyətləri və bəzən də konfliktləri ilə xalqın milli mənlık şüuru üçün siyasi-psixoloji sınaq amili olmuşdur. Bu gün vətənin təhlükəsizliyi qarşısında vicdan məsuliyyəti vətəncilik anlayışının strukturunda mühüm elementlərdən birinə çevrilmişdir. Yeniləşmə prosesləri xalqın mənlık şüurunun mental xüsusiyyətlərinin bir daha aşkarlanmasına təkan verərək yeni şəraitdə «milli tarixi məsuliyyət» fenomeninin aktuallığını daha da artırmışdır. Xalqın mənlık şüurunda gələcək nəsil-lərin azad, müstəqil, öz milli ənənələrinə, tarixi keçmişinin pozitiv məqamlarına sədaqət inamı, ümumi birgə səylə bütün vətənin mənəvi-siyasi potensialının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi ideyasının dərkı və özünütəsdiq psixologiyasının yeni, müsbət çaralarda formalaşmağa başladığı belə bir tarixi anda hər kəs öz əməli üçün fərdi məsuliyyət daşımağı özünün vicdan işi hesab etmişdir.

Sosiomədəni kontekstdə vətən və vicdan anlamı özünütəsdiqlə bir əxlaqi meyarlar sistemində təsəvvür edilən anlayışlardır. Xalqın mənlık şüurunda müstəqil Azərbaycanın taleyi qarşısında məsuliyyət hissini itirmiş bəzi liderlərin eqoist, ambisiyalı düşüncələri həmişə vətənciliyə neqativ münasibət kimi qəbul edilmişdir. Xalqın gərgin sosial-siyasi anlar keçirməsi vətən amalı faktorunun daha da qabardılmasına, onun əxlaqi mahiyyətinin isə böyük təbiiyevi faktora çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin biz bu fenomenin əsl mental mahiyyətini daha dərinə təhlil etmək məqsədilə «riskli tarixi seçim və milli dövlətçiliyə psixoloji etimad» probleminə toxunmaq istərdik. Millətin sosial varlığı onun mənəvi məsuliyyətli seçimi ilə sıx vəhdət təşkil edir. Məsuliyyətli addım onun mövcudluğunun və milli inkişafının danılmaz məntiqindən doğur, milli mənlık şüuru özünütəsdiqə meyilli olan insanlarımızın dühasının və təfəkkürünün predmetidir. Təcrübə göstərir ki, yüksək məsuliyyət hissi ilə müşayiət olunan riskli seçmə - tarixin ən gərgin anlarında müxtəlif həyat tərzli insanların iradə və intellektinin daim toqquşduğu, milli mentalitetin funksional təbiətinin açılmağa başladığı dövrdə ehtiyac duyulur. Bu tarixi məqam bir daha göstərir ki, solumun böhranlı anlarında, xüsusilə yeni demokratik quruculuğa keçid dövründə konfliktli vəziyyətin yarandığı mərhələdə seçim edərkən milli mentallıq fenomeni nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizin kiçik bir tarixi kəsində həyata keçirilməkdə olan demokratikləşmə proseslərini təhlil edərkən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan ziyalıları milli varlıqlarının ən çətin və gərgin anlarında zamanın tələblərinə məsuliyyətlə yanaşaraq, öz düşüncəsinin pozitiv mental, mədəni və intellektual xüsusiyyətlərinə söykənərək düzgün tarixi seçim və riskli qərar qəbul etməyə hazır olmuş, dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün milli lider – şəxsiyyətinə milli etimad hissi nümayiş etdirərək ölkənin konstruktiv qüvvələrini öz ardınca apara bilmişdilər. Həmin ağır illərdə xalqın müstəqillik idealını böyük risk qarşısında qoymuşdular. Belə bir sosial həqiqət dərk edilmişdi ki, siyasi azadlıq kimi ümidverici bir ictimai dəyərlə manipulyasiya etmək xalqın mənlıyınə və hissiyyatına toxunmaq, onun düşüncə tərzində demokratik quruculuğa olan inamı sındırmaq demək idi. Beləliklə, cəmiyyətdə daha dəhşətli psixoloji ovqat müşahidə olunurdu. Ölkə miqyasında milli sayıqlığın kütləşməsi mentaliteti zədələyir və kütləvi şüurda demokratiyanın dəyərdən düşməsilə bağlı təzahür edən psixoloji sarsıntılar, eləcə də risk vəziyyəti yaranmışdı. Bu sosial gerçəkliyin analitik dərkində mentalitetin rolunun öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardı. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı real seçimini həyata keçirə bilməyən, dövlətçiliyə etimad hissini itirmiş və real

alternativlərdən məhrum olmuş xalqı sosial-əxlaqi fəlakətdən azad etdi. Tarixi təcrübə bir daha göstərirdi ki, yeniləşmənin təbiətindən irəli gələn qeyri-müəyyənlik daha çox risk vəziyyəti yaradır (3, s.9-50). Ümummilli liderin müdrik rəhbərliyi sübut etdi ki, konyuktur siyasətlə dərhal və tezliklə uğur qazanmaq «strategiyası»na söykənən, sosial həyatın riskli reallıqlarını dərk etməyən cəbhəçi liderlər cəmiyyət hadisələrinin inkişaf dialektikasına zidd mövqedə durduqlarını başa düşməkdə aciz idilər. Bütün bunlar hazır bolşevik ideyalara, şüarlara və proqramlara əl atmağa gətirib çıxarırdı ki, bu da mentalitetin pozitiv dəyərlərlə zənginləşməsində ətalət situasiyası yaradır, özlüyündə siyasi mentalitet faktoruna biganəlik psixologiyası üçün zəmin hazırlayırdı. Səriştəsiz rəhbərlik nəticəsində real seçim alternativlərinə ehtiyac duyulan siyasi məkanda geniş xalqın siyasi düşüncəsində çəşqinliklə bərabər, sağlam düşüncədən uzaq ehkamçı mentalitetə rəvac verən amorf bir mühit yaranırdı. Nəticədə belə hərəkət xətti labüd olaraq siyasətdə daha riskli zona yaradır, siyasi elitanın özünü sağlam mübarizədən yayındırır.

Etiraf edilməlidir ki, o dövrdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinə qədər kütlələrin mənlilik şüurunun oyanışı şəraitində Azərbaycanın özü sosiomədəni və geosiyasi məkan kimi xüsusi tarixi gərginlik zonası idi. Bizcə, respublikanın risk məkanına mənsubluğu daha çox onun Şərqlə Qərb arasında strateji mövqedə yerləşməsi, bu zonada iki müxtəlif mental mədəniyyətə malik dünyanın – Şərqlə Qərbin həm sosiomədəni dəyərlərinin, həm də geosiyasi korporativ maraqlarının çulğalaşdığı «körpü zonası»nda müəyyən mənada mentalitetlərin dialoqunun baş verməsi ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, bu məkanda sosiomədəni dəyərlərin sintezi regionun mənəvi sferasında özünəməxsus identikliyin oyanmasına təkan verir. Azərbaycan dünya sivilizasiyası ilə dialoqunda özünün mənliliyini təsdiq etdikcə xarici mədəniyyətlərlə münasibətlərində özünərefleksiya faktoruna üstünlük verir. Bir faktor da nəzərə alınmalıdır ki, cəmiyyət üzvlərinin bir qisminin mühafizəkar şüuru da ümummilli inkişafa, xüsusilə xalq düşüncəsinin mahiyyət qüvvələrinə təsir edə bilər. Amma bəzən şüur və yaddaş özündə məhz pozitiv mühafizəkar dəyərləri qoruyub saxlaya bilər ki, bunun sayəsində potensial risk şəraitində olan milli mənlilik şüurunun mental keyfiyyətinə zədə vura biləcək başlıca çətinliklər aradan qaldırılır. Təsədüfi deyildir ki, dahi şəxsiyyətlər həm şüuru çaşdıran inqilaba, həm də mentalitetin neqativ cəhətlərini üstün sayan irticaya eyni neqativ sosial hadisə kimi baxmışlar. Həm inqilabi, həm də utopik ideyaları həyata keçirmək eyni dərəcədə riskli seçimdir. Lakin riskin potensialında vəziyyəti sabitləşdirən, alternativ variantlar axratırışını stimullaşdıran amillər də az deyildir (4, s.23).

Vətənpərvərlik konsepsiyası funksional baxımdan bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç komponentdən ibarətdir: vətənpərvər münasibət, vətənpərvərlik şüuru və vətənpərvərlik fəaliyyəti. Vətənpərvər münasibət - insanın vətənin faydası üçün lazım olan fəaliyyəti həyata keçirmək niyyəti, həmçinin ölkəsinin maddi-mənəvi sərvətlərinə daxili pozitiv münasibətdir. Vətənpərvərlik şüuru vətənpərvərlik obyektinə ilə vətənpərvərin qarşılıqlı münasibətinin bütün növlərinin mənəvi tənzimləyicisi, onun şüurunun daxili determinantıdır. Vətənpərvərlik fəaliyyəti isə vətənpərvərliyin real hiss olunan və görünən tərəfləridir (5, s. 23).

Vətənpərvərlik və millətçilik anlayışları, təbii ki, milli mentalitetin mühüm elementidir. Bu sözlər müxtəlif xalqlarda, məsələn, almanlarda öz Vətəninə və xalqına məhəbbət hissini bildirir. Millətçilik xalqı sevmək anlayışı kimi təqdim edilir. Millətçilik vətənpərvərlik anlayışını tamamlayaraq xalqı sevmək, öz ləyaqətini sevmək səviyyəsində səslənir (6, s.263).

Müasirlik meyarlarından yanaşırsa, vətənpərvərlik şəxsiyyətin ictimai görüşlərində hər şeydən əvvəl real düşüncənin mental cəhətlərinin, vətən amalının mahiyyəti ilə vəhdətdə götürülür. Bu fenomen özündə vətənə məhəbbət, vətən amalını uca tutmaq, əcdadların

ənənələrinə hörmət, əqidəsində özünütəsdiq hissi ilə vətənpərvərlik şüurunu dialektik vəhdətdə ehtiva edən, məzmununda coğrafi, sosial və mədəni mühitlə bərabər yeni keyfiyyətli dövlət idarəçiliyi ideyaları, demokratiyanın inkişaf səviyyəsi barədə təsəvvürləri, real siyasəti səciyyələndirən siyasi mühit anlayışını daşıyır, bütövlükdə yüksək mənəvi-əxlaqi dəyər olmaqla sosial-fəlsəfi tədqiqatlarda milli ideyanın tərkib elementi kimi araşdırılır. Şəxsiyyətin şüurunda vətən anlayışı mürəkkəb təkamül dövrünü keçirmişdir. Bu anlayışda vətən haqqında biliklər, onun tarixi övqatı, ənənələri, hissləri, emosiyaları, vətənpərvər davranış normaları əks olunmuşdur. Məhz bu keyfiyyətlər sayəsində vətənpərvərlik şüuru integrativ funksiya daşıyır, mənəviyyatda vətən amalı ideyasının real məzmununu müəyyənləşdirir. Beləliklə, vətənpərvərlik şüuru müstəqil siyasi-əxlaqi sərvət olmaqla xalqın sosiomədəni dəyərlərinin həyata keçirilməsində müəyyən meyar rolunu oynayır, şəxsiyyətin mentalitetində ətraf hadisələrə dəyər münasibətini formalaşdırır.

Hegel vətənpərvərlik barədə belə deyirdi: «Vətənpərvərlik sözü altında çox zaman yalnız fəvqəladə qurban verməyi və davranışları başa düşürlər. Amma əslində o elə bir övqatdır ki, adi vəziyyətdə və adi həyat şəraitində dövləti substansional əsas və məqsəd kimi başa düşür... Bu övqat, ümumiyyətlə, etimaddır, mənim substansional və xüsusi marağımın başqasında, yəni dövlətdə yerləşdiyini başa düşməkdir» (7, s.292). Bu mənada vətənə məhəbbət hissi bəlağət sevmir, vətənpərvərlik hissinin daşıyıcısı olan hər bir kəs bu mənəvi-əxlaqi keyfiyyətini ölkəsinin çiçəklənməsi naminə öz konkret fəaliyyəti ilə nümayiş etdirməlidir. Dövlətçiliyə etimadın meyarı bundadır ki, o məhz sözü ilə işi arasında vəhdətlik olan dövlət başçısına etimad kimi qəbul olunur. Yalnız mentalitetin bu sağlam elementi sayəsində vətən amalını dərk etmək, xalqı böyük məqsədlərə və ideallara ruhlandırmaq, öz ardınca aparmaq mümkündür.

Azərbaycan gəncləri milli inkişafın potensial qüvvəsidir. Yeni müstəqil dövlət quruculuğunda gənclərin cəmiyyətimizin iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mövqeyinin sosioloji baxımdan öyrənilməsi, sosial-əxlaqi maraqlarının müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması, onlardan istifadə olunması vətənpərvərlik şüurunun inkişafında mühüm faktordur. Bu gün vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusi aktualıq kəsb etdiyi bir vaxtda ölkədə gənclərin yeni təfəkkür ruhunda formalaşdırılması məqsədilə xüsusi sosioloji xidmət sahəsini daha da gücləndirmək son dərəcə vacib, dövlətəhəmiyyətli işdir. Bu kontekstdə Azərbaycan xalqının mentalitetində vətənpərvərlik ideyalarının formalaşması tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və iqtisadi suverenliyinin inkişaf etdirilməsi sosiologiyanın mühüm tədqiqat işidir. Respublikanın filosof və sosioloqları, psixoloq və politoloqları hər şeydən əvvəl tələbə-gənclərin siyasi şüurunun, siyasi mədəniyyətinin inkişafı məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlı mühüm tərbiyəvi-təlim texnologiyaları işləyib hazırlamalıdır. Bizə elə gəlir ki, müasir gənclərin mentalitetində vətənin siyasi mədəniyyət elementlərinin təbliğinə xüsusi diqqət yetirmək, onlarda milli özünütəsdiq hissini stimullaşdırmaq və inkişaf etdirmək vacib sosial-psixoloji problemdir. Gənclərimiz Ümummilli Liderin “Azərbaycan müstəqil dövlətdir, müstəqil dövlət kimi yaşayacaqdır” tövsiyyəsini daim yaddaşlarında saxlayırlar (8, s. 556).

Təbii ki, Azərbaycanın Milli Ordusunda, Silahlı Qüvvələrində xidmət etmək Vətənə sədaqətin, Vətənin müstəqilliyini qorumağın nümunəsi kimi olduqca tərbiyəvi faktordur. Humanitar elmlərin gənclərə aşıladığı pozitiv ideya budur ki, onlar xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrini öyrənsinlər, azərbaycanlıların mənlik şüurunda Vətənə sevgi əqidəsini şüurun mental keyfiyyətinə çevirsinlər. İndiki gənclərin fəal həyat mövqeyini formalaşdıran faktorlardan biri budur ki, onlar tamamilə yeni bir şüur formasına – öz müstəqil dövlətini

qoruyub çiçəkləndirmək amalına köklənmiş məfkurəyə sahib olmuşlar. Bu gün hər bir azərbaycanlı gənc dərk edir ki, hər bir həmvətənlisi milli mənlilik şüurunda «Mən-müstəqillik» dixotomiyasını yeni təfəkkürün mental elementinə, milli özünütəsdiiq faktoruna çevirməli, vətəndaşlıq fəaliyyətində psixoloji mexanizm kimi qəbul etməlidir. Buna görə də cəmiyyət üzvlərinin vətəndaşlıq mövqeyini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş sosial-fəlsəfi konsepsiyaların işlənilib hazırlanmasına üstünlük verilməlidir. Vətənin ləyaqət və nüfuzunu yüksəldən vətəndaşın ləyaqətinə dərin hörmət xalqın milli şüurunun və varlığının yüksək mental keyfiyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti qloballaşma, transmilli korporasiyalar əsrində yaşayır. Hazırda ölkəmizin insan potensialının, milli inkişafımızın sosial resursu olan gənclərimizin intellektual imkanlarının daha səmərəli reallaşması xüsusi aktualıq kəsb edir. Bununla bağlı belə bir sosial-psixoloji faktor yada salmaq istərdik: insanın intellekt və mentaliteti həyata gəldiyi ilk günlərində, aylarında, konkret tarixi məkan və zaman parametrlərində formalaşmağa başlayır. Bu proses əsrlər boyu davam etmiş, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların simasını müəyyənləşdirmişdir.

Vaxtilə siyasi oyanışın, milli mənlilik şüurunun yeni müasir keyfiyyətdə formalaşdığı dövrdə Əlimərdan bəy Topçubaşov yazırdı: «Hər bir kəs başa düşürdü ki, bu ülvı ideyaların (vətəndaşlıq, dini və siyasi azadlıq idealları – S.Ə.) dərin mənasını dərk etmək üçün ilk növbədə özünü, öz millətini və bölgəsinin tarixini başa düşməli, cari hadisələrin içərisində olmalı, millətin müasir tələbatlarını, görüşlərini və ideyalarını bilməli, bir sözlə, millətin fərdiyyətliyi, necə deyərlər, öz milli siması olmalıdır» (9). Onu da qeyd edək ki, görkəmli ziyalı, universal biliyə malik Y.V.Çəmənzəminlinin 1918-1919-cu illərdə yazdığı «Xarici siyasətimiz», «Milli və mədəni işlərimiz», «Biz kimik və istədiyimiz nədir» əsərlərində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması üçün mühüm obyektiv sosial-siyasi amillər olan Vətən, millət və milli dövlət anlayışlarını vəhdətdə götürürdü (10). Odur ki, tarixən Azərbaycan xalqının mentalitetində bu anlayışlar sintez şəklində həkk olunaraq milli bütövlük fenomeninin təkamülündə mühüm rol oynamışdır.

«Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, dünya sivilizasiyasına inteqrasiyasından bəhrələnmək, hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir» ideyası milli mentalitetin təşəkkülündə qırmızı xətt kimi keçir. İntellekti xalq düşüncəsinin, onun milli təfəkkürünün qaynaqlarından bəhrələnen, daha mürəkkəb, dinamik reallıqlarımızın mənimsənilməsi və dərkinin qüdrətli fenomeni, dərin fəlsəfi mülahizələrinin nəticəsi - hər bir azərbaycanlının özünütəsdiiqinin vacib vasitəsidir. Xalq düşüncəsinin ən mürəkkəb və ən ziddiyyətli sosial-siyasi hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməsi və milli dövlətçilik fəaliyyəti göstərir ki, sosial inkişaf və azərbaycançılıq siyasəti ilə bağlı mümkün potensial imkanlar real gerçəklikdə yalnız sağlam mentalitetin mühüm daşıyıcısı olan əxlaqi və intellektual düşüncə gərginliyi sahəsində həyata keçirilə bilər. Milli-mənəvi dəyərlərin, əxlaqın, adət-ənənələrin yeni nəsllə çatdırılması, davam etdirilməsi üçün mədəni abidələrin, bədii ədəbiyyatın, milli fəlsəfi fikrin rolu böyükdür. Lakin milli ruhu qorumaq, inkişaf etdirmək və yeni nəsillərə çatdırmaq üçün ən yaxşı mühit milli dövlətçilik şəraitində yaranır. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Və bu zaman milli ruh həyat tərzinə çevrilir. Dövlətçilik ideologiyası da, milli ideologiya da eyni bir təməl üzərində - milli fəlsəfi fikir zəminində formalaşır (11, s.22).

Beləliklə, mədəniyyətini, onun cəvhəri olan dilinin saflığını qoruyan hər bir azərbaycanlı belə bir həqiqəti dərk etməlidir ki, azərbaycançılıq ideologiyası gözəl ifadə xatirinə deyilmə-

mişdir. Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətimizin ədalətli, ləqayətli həyat qanunları əsasında inkişafına, xalqımızın mənlilik şüurunun zənginləşməsinə, yeni mentalitetimizin formalaşmasına yönəlmişdir. Bir sözlə, ləyaqətli cəmiyyət qurub ləyaqətlə yaşamaq ideyası - mədəniyyətimizin və milli mentalitetimizin saflaşdırılması deməkdir.

Açar sözlər: vətən amalı, özünütəsdıq, mental xüsusiyyət, azərbaycançılıq, milli mənlilik şüuru.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Тойнби А. Постигение истории. М.: Прогресс, 1992, 605 с.
2. Əliyev Q. Mentalitet varlıq və şüar ölçülərində //“Respublika” qəzeti, 9 dekabr, 2001-ci il.
3. Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. B.: “Qismət”, 2003, 248 s.
4. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. B., Azərnəşr, 2003.
5. Мамедова З. Патриотизм как философская проблема. Дисс.... канд.филос.наук. Баку: 1999, 28 с.
6. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. М.: Питер, 2004, 313 с.
7. Гегель. Философия права. М.: Мысль, 1990, 292 с.
8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., Azərnəşr, 1997, 604 s.
9. Topçubaşov Ə. Paris məktubları. B.: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998, 119 s.
10. İbrahimli Ə. Yusif Vəzir Cəmənzəminli və milli məsələ. B.: Qartal, 2002, 151 s.
11. Xəlilov S. İslam dünyasında milli fəlsəfi fikir və onun tədrisi məsələləri. Bakı, Azərbaycan Universiteti”, 2008.

Сахиба АЛИЕВА

МЕНТАЛИТЕТ И ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА

Резюме

В статье рассматриваются вопросы морали, мировоззрения, патриотизма и национального самосознания в рамках азербайджанского менталитета. В ней также анализируются с современной точки зрения социальные взгляды личности и вопросы менталитета.

Автор акцентирует внимание на таком важном социально-психологическом аспекте, как осознание нацией понятия «Родина». Он также высказывает мысль о сохранении и развитии среди молодежи национально-моральных ценностей.

Ключевые слова: национально-моральные ценности, социально-психологический компонент, самоутверждение, менталитет, азербайджанство.

MENTALITY AND IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM

Summary

The article considers the issues of moral, world outlook, patriotism and nationalism within the framework of the Azerbaijani mentality. As well the social views of personality and issues of mentality are analyzed using the modern approach.

The author accentuates on such important socio-psychological aspect as realization by a nation of notion «Homeland». He also expresses his thought on a maintenance and development of the national-moral values among the youth.

Keywords: national-moral values, socio-psychological component, self-assertion, mentality, Azerbaijanism.

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

УДК 316.35

Гали ГАЛИЕВ

*д.с.н., профессор, ректор Института повышения
квалификации профсоюзных кадров
(г.Уфа, Россия)*

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО АУДИТА В ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ*

Актуальность поиска эффективных путей оптимизации экономического и социального развития общества позволит осуществить переход на всесторонне обоснованный, технологически рассчитанный метод управления социальными процессами.

В этих условиях востребованным становится социальный аудит – технология многовекторного диалога с социальной средой, способствующего консолидации общества, устойчивому развитию в долгосрочной перспективе.

Диагностика, проводимая в ходе социального аудита, позволяет выявить причины возникновения социальных проблем, проанализировать факторы социальных рисков и выработать предложения по снижению их воздействия, определить, насколько профессионально и качественно политические, социальные и общественные институты выполняют «социальный заказ», реализуют те или иные социальные программы, оправдывают ожидания населения. Для этого необходимо разрабатывать показатели, которые будут отражать вклад каждого предприятия в социальную сферу, поскольку социальная отчетность – это инструмент управления репутацией организации и важный ресурс оптимизации социального партнёрства.

Так в чем же суть социального аудита?

Социальный аудит дает возможность:

- оценить деятельность предприятия в области человеческих ресурсов; экологии, охраны здоровья и безопасности, отношений с местным сообществом;

- сопоставить систему ценностей предприятия, его поведение в вопросах деловой этики, внутреннюю операционную практику, организацию менеджмента с ожиданиями ключевых заинтересованных сторон: сотрудников, собственников, поставщиков, потребителей и местных сообществ;

- определить потери от социально безответственного поведения предприятия в отношении сотрудников, прежде всего входящие в текущие расходы, потери прибыли при страховых выплатах и штрафах.

В мировой практике эта форма используется уже в течение многих лет. И это повышает авторитет ответственных компаний, наглядно демонстрирует их вклад в социальную инфраструктуру общества.

Что касается России, то в нашей стране в последние годы все большую популярность приобретают социальные отчеты, которые предоставляют крупные компании, однако в целом говорить о технологии внедрения таких отчетов преждевременно, поскольку правовая основа социального аудита и его инструментарий только начинают создаваться.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Институт повышения квалификации профсоюзных кадров РБ в течение последних лет реализует исследовательский проект «Технологии управления социальным аудитом». Его цели – разработка методологии и методики проведения социального аудита; определение критериев оценки социальной деятельности предприятий и организаций разных форм собственности; поиск эффективных путей взаимодействия органов власти, бизнеса и социальных институтов в осуществлении социальной политики.

Следует отметить, что на сегодняшний день существует как минимум 25 различных стандартов нефинансовой отчетности. Однако мы не стали слепо копировать их. Коллектив ИПК ПК взял за основу инструментарий проведения оценки социальной деятельности предприятий, основанный на методике Министерства социальной политики Дании и адаптированный к условиям российских реалий. Успешно провели апробацию данного инструментария на НПП «Молния»; подготовлен аналитический отчет по её результатам; выработаны рекомендации по выявленным социальным рискам.

ИПК ПК ФП РБ является в России первым, кто начал создавать научно-методологическую базу социального аудита. Данный проект запатентован.

В процессе исследования данного феномена научно-исследовательский коллектив ИПК ПК выстроил модель социальной ответственности предприятия. Она учитывает менталитет российских граждан, принимает во внимание исторические этапы развития нашего общества и специфику российских рыночных отношений.

При построении этой модели мы исходили из того, что в идеале организация должна обеспечивать:

- **потребителям** – высокое качество товаров и услуг, внимание и уважение к их человеческому достоинству, честность в рекламе;

- **работникам** – достойную оплату труда и условия работы, охрану здоровья и трудоспособности, заботу о проблемах и потребностях, равные права и возможности трудовой деятельности независимо от пола, возраста, расовой принадлежности, религиозных убеждений;

- **собственникам и инвесторам** – отношения доверия, гарантирование оптимальной прибыли на вложенный капитал, свободный доступ к информации, ограниченный лишь рамками закона и условиями конкуренции;

- **поставщикам** – справедливые и честные отношения с ними, развитие долговременных и устойчивых связей, обмен информацией и привлечение к участию в процессе планирования;

- **местному населению** – соблюдение общечеловеческих норм поведения, поддержание мира и безопасности, соблюдение прав человека, спонсорские акции, участие в общественной жизни;

- **конкурентам** – взаимное уважение, развитие открытых рынков товаров и капиталов, отказ от использования сомнительных средств достижения конкурентных преимуществ, уважение прав собственности, в том числе интеллектуальной;

- **окружающей среде** – выполнение всех санитарных норм, проведение мероприятий по охране природы.

В соответствии с моделью социальной ответственности предприятия основными объектами социального аудита является внутренний и внешний аудит:

1. Внутренний аудит оценивает качество политики в отношении персонала, условия и безопасность труда, социально-трудовые и межличностные отношения в коллективе, т.е. выявляет затраты на решение социальных вопросов работников и членов их семей в организации.

2. Внешний аудит выявляет затраты на решение социальных вопросов вне организации, т.е. позволяет оценивать экологические программы, систему менеджмента качества, взаимодействие с поставщиками, партнерами, покупателями, участие в мероприятиях местного сообщества, корпоративную благотворительность и т.д.

Выявив по исследуемым показателям существенные отклонения, определив факторы влияния и возможные социально-трудовые риски, аудит позволит разработать рекомендации, необходимые для приведения изучаемых показателей к требуемому уровню эффективности.

Логичным продолжением социального аудита могут стать и другие аспекты социальной деятельности организаций.

Обобщение полученных результатов дает возможность оценить качество социальной политики организаций, сопоставить их сводные показатели как в пределах одной отрасли, так и по различным отраслям, а это уже конкретный материал для диалога профсоюзов, работодателей и органов местного самоуправления.

Социальный аудит – это та технология, в использовании которой прежде всего должны быть заинтересованы все субъекты социального партнёрства, основная задача которых – защита социальных интересов человека труда. Как справедливо утверждал американский социолог Хорас Флетчер, «исправьте условия жизни людей – и люди станут лучше, чтобы быть достойными этих условий».

Схема 1

Схема 2

Процесс управления социально-трудовыми рисками при проведении социального аудита

Ключевые слова: социальный аудит, социальные технологии, диалог, консолидация, социально-трудовые риски, социальная ответственность, социальная политика государства.

Список использованной литературы

1. Галиев Г.Т. Основы теории социальной технологии, 2005.
2. Галиев Г.Т. (в соавторстве). Технология управления социальными процессами, 2008.
3. Галиев Г.Т., В.И. Патрушев. Социальные технологии. Ресурсы. Аудит. В 2-х тт, Уфа, 2001.

Qali QALİYEV

**SOSIAL-ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN
OPTİMALLAŞDIRILMASINDA SOSIAL AUDİTİN ROLU**

Xülasə

Məqalə sosial audit – sosial mühitlə aktiv dialoq texnologiyasına həsr olunub. Müəllif bu məsələyə cəmiyyətin konsolidasiyası və uzaq perspektivdə dayanıqlı inkişaf aspektləri müstəvisindən yanaşır. Konkret olaraq sosial auditin Rusiya modeli təklif edilir. Sosial auditin iki növü ayrılır. Sosial məsuliyyət və sosial-əmək risklərinə nəzər salınır. Məqalədə həmin problemlərin təhlili verilir.

Açar sözlər: sosial audit, sosial texnologiyalar, dialoq, konsolidasiya, sosial-əmək riskləri, sosial məsuliyyət, təşkilatların sosial siyasəti.

Gali GALİYEV

**THE ROLE OF SOCIAL AUDIT IN OPTIMIZATION
OF SOCIO-LABOR RELATIONS**

Summary

The article is dedicated to technology of active dialogue between social audit and social environment. The author approaches to this question from a position of the aspects of a society consolidation and stable progress in a future perspective. To express concretely, the Russian model of social audit is proposed. Social audit consists of two kinds. Social responsibility and socio-labor risks are considered. In the article the above-stated problems are analysed.

Keywords: social audit, social technologies, dialogic, consolidation, socio-labor risks, social responsibility, social policy of organizations.

Евгений ТЮГАШЕВ

к.ф. н., доцент

Новосибирского НГУ

ГУМАНИЗМ В ПАРАДИГМАЛЬНОМ ПОЛЕ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ*

Под гуманизмом обычно понимается философское мировоззрение, в центре которого находится человек и которое выражает доброжелательное отношение к человеку. Казалось бы, для человечества такая мировоззренческая позиция является естественной и единственно разумной. Вместе с тем гуманизм сталкивается не только со скепсисом, но и с достаточно жестким оппонированием со стороны антигуманизма, прежде всего клерикального толка, а гуманистическая риторика современности зачастую прикрывает антигуманную практику. Как констатирует В.М.Межуев, гуманизм переживает глубокий кризис, хотя сохраняет непреходящее историческое значение (2, с.569). Поэтому теоретические позиции гуманизма нуждаются в дальнейшем обосновании и укреплении.

Гуманистический дискурс в философии не имеет определенной дисциплинарной принадлежности, а мировоззренческий раскол по линии «гуманизм – антигуманизм» проходит через различные философские течения. Это затрудняет категориальное обоснование гуманизма, так как не вполне ясно, средствами какой дисциплинарной матрицы или философского направления он может быть адекватно выражен. Поэтому возникает вопрос: как возможен гуманизм в поле дисциплинарной философии?

Задача настоящей статьи - обсудить возможности решения этого вопроса в дисциплинарном поле социальной философии. Выбор социальной философии определяется тем, что ее предмет допускает содержательное описание бытия человека в мире, тогда как онтология или гносеология слишком абстрактны, а философская антропология погружена в человека и слишком конкретна.

При локализации гуманизма в поле социальной философии приходится принимать во внимание плюрализм социально-философской мысли, мультипарадигмальность ее дисциплинарного поля. Ввиду этого социально-философское позиционирование гуманизма необходимо осуществлять в рамках конкретных парадигм.

Каким же образом парадигмально дифференцирована социальная философия?

К.Х.Момджян различает два типа социальной философии: валюативную (ценностную) философию и рефлексивную философию (4, с.609). Валюативная социальная философия отвечает на вопрос о смысле человеческого существования, обсуждает желаемые формы общества, высказывается о должном и выступает как «социальное проповедничество». Рефлексивная социальная философия описывает сущее, исследует сущность и существование социальной реальности. Момджян полагает, что валюативная и рефлексивная философии – это не две функции единой системы философии, а самостоятельные ее ветви, совершенно независимые друг от друга (3, с.58).

* Məqalə fəlsəfə ü. e.d., prof. İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Очевидно, в рамках данной типологии гуманизм можно квалифицировать как форму «социального проповедничества». Но именно эта форма его бытия вызывает обоснованный скепсис. «Рассуждения на эту тему, – писал о гуманизме В.А.Лекторский, – очень часто воспринимаются либо как прекраснотушние, утопизм, не имеющий отношения к реальной жизни, либо как сознательное вуалирование негуманной и антигуманной действительности, либо как оправдание той системы идей, которая несет серьезную ответственность за катастрофическое положение современной России» (1, с.22). Принимая эту оценку Лекторского, гуманизм следует идентифицировать как валюативную философию.

На этом фоне антигуманизм, к которому обычно относят философские учения, ориентированные на познание объективно сущего (мира, природы, духа и пр.), следует идентифицировать как рефлексивную философию. Очевидно, что, не располагая развитой философской системой, валюативный гуманизм неспособен эффективно противостоять рефлексивному антигуманизму.

К сожалению, реализуемый Момджяном подход к типологии социальной философии не предполагает трансформацию валюативной философии в рефлексивную философию. Но такая трансформация возможна, поскольку ценностное познание и рефлексивное познание взаимосвязаны и взаимообусловлены. В ценностном познании проблематизируется практическая ситуация, определяются ценностные ориентации и цели практического действия. Далее в рефлексивном познании, исходя из оценки ситуации и поставленных целей, аналитически описываются пути и средства их решения. Таким образом, рефлексивное познание возникает на основе валюативного познания и его опосредствует. В рамках предложенного подхода валюативный гуманизм может рассматриваться как предпосылка рефлексивного гуманизма, который в свою очередь обосновывает, теоретически развивает и конкретизирует валюативный гуманизм.

Предложенное Момджяном различие валюативной и рефлексивной социальной философии позволяет уточнить эпистемологический статус гуманизма, актуализировать необходимость развития его из валюативной формы в рефлексивную. Но это различие не позволяет определиться с парадигмальным позиционированием гуманизма, которое должно осуществляться в пределах собственно рефлексивной философии. Здесь мы возвращаемся к задаче парадигмально корректного социально-философского выражения гуманизма.

Для этого обратимся к предложенной К.С.Пигровым типологии, включающей четыре модели социальной реальности – натуралистическую, реалистическую, деятельностьную и феноменологическую (5, с.100-186). Каждая из этих моделей специфически фиксирует субстанциональность и обусловленность социальной реальности (природа, трансцендентный мир, деятельность, смыслы). Очевидно, что эти модели социальной реальности относятся к уровню рефлексивной философии.

Интересно, что при характеристике социальной философии Момджян выделяет похожие позиции. Так, он указывает, что одни философы считают субстанцией общества трансцендентальное сознание, другие – посюстороннее сознание как систему смыслов, которая интегрирует многообразие их носителей в социокультурные системы. И в том и в другом понимании, на его взгляд, человеческая деятельность рассматривается как модус идеальной субстанции, процесс объективации смыслов (4,

с.610). Автор также выделяет трактовку социальной субстанции как предметной деятельности общественного человека и упоминает вскользь натуралистические точки зрения. Правда, он не рассматривает указанные взгляды как имеющие парадигмальный статус.

Декларируя приверженность гуманистической позиции, Пигров высказывает ряд критических замечаний в отношении выделяемых им моделей социальной реальности. По его оценке, натуралистическая модель описывает существование человека как случайность: природа «не любит» человека и «не заботится» о нем (5, с.149). Поэтому для натурализма характерно представление об эфемерности человеческого существования.

С этим замечанием Пигрова можно отчасти согласиться. Многим натурфилософским учениям свойствен пессимизм, выразившийся, например, в выдвигании в XIX в. драматического вопроса о том, как выживет человечество, если солнце погаснет. Кроме того, для натурализма природа является высшей ценностью. Экофилы иногда высказывают мнение о необходимости пожертвовать человечеством ради спасения биосферы Земли. Поэтому натуралистическую модель социальности, на наш взгляд, нельзя признать вполне приемлемой для гуманистического мировоззрения. Вполне мотивировано, что многие представители гуманизма, соглашаясь с тем, что человек есть часть природы, все же оценивают натурализм как антигуманизм.

Характеризуя реалистическую модель, Пигров усматривает в ней сходство с натуралистической моделью по признакам фатализма и квиетизма. Он пишет: «Взгляд натуралиста на общество всегда в конечном счете предполагает необходимость всеобщей гибели. Религиозный философ также смотрит на общество с точки зрения его тленности, преходящести и ничтожности в этом мире» (5, с.164). Поэтому реалистические модели, рассматривающие общество как посюстороннее проявление потустороннего мира, чужды гуманистическому мировосприятию, в центре которого находится человек.

Высказываясь в отношении модели, рассматривающей деятельность человека как субстанцию общества, Пигров обращает внимание, во-первых, на «позицию силы» в интерпретации отношений субъекта и объекта и, во-вторых, на техноморфизм в описании деятельности (5, с.124, 127). С данными замечаниями трудно не согласиться. Присутствующий в деятельностном подходе пафос активности субъекта (т.н. «активизм») противоречит утверждаемой гуманизмом ценности ненасилия. В техноморфной же деятельностной модели человек представлен не более, чем как один из факторов продуктообразующего процесса.

Напомним, что в описании Г.П.Щедровицкого «люди оказываются принадлежащими к деятельности, включенными в нее либо в качестве *материала*, либо в качестве *элементов наряду с* машинами, вещами, знаками, социальными организациями и т.п.» (8, с.242). При таком понимании социальная деятельность является «человеческой» ничуть не более, чем чьей-либо иной деятельностью, поскольку люди не более значимы, чем вещи, знаки или институты. Эта деятельность уже не атрибут человека, а нечто то, что «*захватывает*» их и *заставляет «вести» себя определенным образом*» (8, с.241).

Поскольку в деятельности человек не существует, то человеческий фактор может замещаться другими факторами деятельности. Отдельный человек, соответственно,

воспринимается как атомарный индивид, вполне заменимый другими индивидами. Так как указанные импликации, безусловно, не отвечают ценностным ориентациям гуманизма, то гуманистический потенциал деятельностной модели социальной реальности представляется ограниченным.

Феноменологическую модель социальной реальности Пигров оценивает как наименее неудовлетворительную. В этой модели действительность рассматривается и творится симультанно как результат непрерывно изменяющихся интерпретаций субъектов. Правда, петербургский философ замечает, что в феноменологической модели имеется *базовый* вид социальной деятельности – «*мышление как вмысливание смыслов*» (5, с.151). Этой оговоркой он дезавуирует тезис о преимуществе феноменологической модели, как будто бы отказывающейся от допущения социальной субстанции и поиска глубоких оснований общественной жизни. Пигров признает эти и другие слабости феноменологической модели. Он также указывает на солипсизм и «неуверенность духа», присущие феноменологическому дискурсу. Именно этот солипсизм феноменологов, безусловно, не удовлетворяет гуманистов.

Итак, выделенные К.С.Пигровым модели социальной реальности не выражают в полной мере позицию гуманистов и, более того, вызывают определенную тревогу. В связи с этим вновь возникает вопрос: как возможна реализация гуманизма на уровне рефлексивной философии? На наш взгляд, при решении этого вопроса необходимо учесть три факта.

Во-первых, описанные Пигровым модели социальности формировались в рамках стадийно различных «гуманистических поворотов» философской мысли. Интенция гуманизма была присуща многим восходящим социально-философским течениям, которые в своей зрелой, доктринальной форме утрачивали гуманистический пафос. Так как в определенных аспектах данные модели воплощают ценности гуманизма, то они не могут быть однозначно квалифицированы как негуманистические или антигуманистические. Гуманизм исторически конкретен, и каждая из моделей социальности содержит определенное соотношение гуманистических и негуманистических философем, которые подлежат выявлению и субординации.

Во-вторых, гуманизм выделенных моделей социальности оказывается непоследовательным и неустойчивым. Следовательно, социально-философская задача состоит в формировании последовательной гуманистической позиции, которая могла бы быть систематически развернута и обеспечила бы концептуальную устойчивость гуманизма. Для этого абстрактные идеализированные объекты, составляющие базис социально-философской теории, должны выражать суть гуманистической позиции. Исходные абстракции рассмотренных моделей социальности такую задачу не решают. Теоретические конструкты природы, деятельности и т.п. лишь косвенно выражают гуманистическую позицию, вследствие чего человек онтологически и практически начинает рассматриваться как момент, опосредствующий их самодвижение.

В-третьих, существует множество моделей социальности, концептуально выражающих позицию гуманизма. Пигров говорит об ансамбле дополняющих друг друга моделей, взаимная критика которых стимулирует познание социальности (5, с.167-168). Этот факт важен прежде всего в аспекте неустранимости данных моделей, которые релевантны своему исторически-конкретному валуативному базису и не утрачивают своего эпистемологического и прагматического значения. Например, возникшая в

античности реалистическая модель социальности сохраняет влияние в различных течениях традиционализма и консерватизма. Неустранимый в силу социально-политической детерминации плюрализм социальной философии, с одной стороны, определяет многообразие теоретически конструируемых предметов рефлексивной социальной философии, релевантных ее валютативному базису, а с другой стороны, открывает перспективу формирования альтернативных моделей социальностей, в т.ч. модели, выражающей интересы и потребности участников гуманистического движения.

Разумеется, что парадигмальное разнообразие социальной философии не исчерпывается моделями, выделенными Пигровым. Реалистической модели социальности может быть противопоставлена номиналистическая модель, а феноменологическая модель может рассматриваться как альтернатива не столько натурализму, сколько эссенциализму. Известна персоналистическая модель, интерпретирующая социум как соборную личность. В связи с неисчерпанной мультипарадигмальностью социальной философии вновь возникает вопрос о парадигмальном выражении гуманизма.

Возможно, что гуманизм не имеет самостоятельного парадигмального выражения. Человек – всего лишь часть общества. Поэтому каждая из моделей социальности тем или иным образом учитывает ценность человека, не абсолютизируя ее. Следовательно, только ансамбль всех этих моделей способен адекватно выразить гуманистическую позицию.

Следует сказать, то реализация данной возможности по своим результатам представляется неоднозначной. Поскольку каждая из моделей социальности лишь отчасти выражает гуманистическую позицию, то ансамбль этих моделей может стать инструментом выражения и антигуманистической позиции. Пигров допускает возможность консолидации существующих моделей и конституирование более общей и абстрактной метамодели социального порядка (системы): «Порядок многого может быть рассмотрен как определенный Богом, тогда мы получаем реалистическую (идеалистическую) модель социальной реальности. Он же может быть рассмотрен как определенный природой, естественным порядком вещей, тогда мы получаем натуралистическую модель. Если же порядок возникает в самой множественности индивидуальных бытий как процессе, то мы имеем либо деятельностьную, либо феноменологическую модель социальной реальности» (5, с.168). Поскольку линия «теоретического антигуманизма» представлена структурализмом и постструктурализмом, признающими приоритет порядка (2, с.568), то воплощением антигуманизма может оказаться именно метамодель социального порядка. С учетом традиционного господства антигуманизма в рефлексивной социальной философии данный вариант реализации возможности парадигмального синтеза представляется достаточно вероятным.

Другая возможность представлена в самостоятельном парадигмальном выражении гуманизма. Парадигмальное поле социальной философии не исчерпано. Растущая популярность гуманизма, которому симпатизируют скептики, свободомыслящие, рационалисты и атеисты, создает духовную почву для конституирования гуманистически ориентированной модели социальной реальности, притягивающей на концептуальную гегемонию потому, что гуманистическое движение рассматривает себя в качестве аутентичного выразителя потребностей человечества. Социально-

философская стратегия гуманистов может состоять в разработке гуманистической модели социальности и актуализации гуманистического потенциала, содержащегося в других парадигмах социальной философии.

Как теоретически возможен социально-философский гуманизм? Теоретический гуманизм конституируется транспонированием валюативного гуманизма в гуманизм рефлексивный, что в эпистемологическом плане обеспечивается конструктивным введением соответствующих абстрактных идеализированных объектов, составляющих базис социально-философской теории. Дискурс валюативного гуманизма – это эмпирически конкретный дискурс, проблематизирующий ситуацию и оценивающий различные варианты ее развития. Концептуализация валюативного гуманизма и построение основанной на нем теоретической социально-философской модели обусловлены процессом вычленения из социально-философской эмпирии абстрактных объектов и последующей их идеализации.

Сделаем здесь небольшое отступление. В социальной философии не принято дифференцировать социально-философскую эмпирию и социально-философскую теорию как уровни социально-философского познания, а также соответствующие языки описания (7, с.205-236). Кроме того, не придается значения дифференциации допредметного (от «живого созерцания» к «тощим» абстракциям) и предметного (от «всеобщей» абстракции...) теоретических дискурсов.

Объект социальной философии – это общество людей, или человеческое общество. В своем предмете она должна посредством идеализирующей абстракции зафиксировать специфику именно «человеческого» общества, поскольку человек – это то, что дано эмпирически. Требуемая рефлексивной философией идеализирующая абстракция не может формироваться произвольно и безотносительно к содержанию валюативной философии. Идеализированные абстрактные объекты не являются нейтральными теоретическими конструктами, а ценностно нагружены, так как отображают наиболее существенное в объекте. Существенность же эта определяется практической ситуацией, в которой возникает и удовлетворяется конкретная философская потребность. Поэтому для конституирования рефлексивного гуманизма идеализирующая абстракция должна быть осуществлена таким образом, чтобы зафиксировать в себе ценностные предпочтения гуманизма.

Что же существенно в человеческом обществе для гуманизма? Это его эмпирически данная человечность, т.е. *гуманистичность*. Она выражается в том, что в конечном счете не люди существуют для общества, а общество существует для людей как организационная форма их развития. Человечность общества является конкретно-исторической, количественно вариабельной характеристикой, которая в идеализации может быть абсолютизирована и доведена до предела. В результате мы получим «гуманистичность» как абстрактный идеализированный предмет.

Основанием абсолютизации гуманистичности как свойства человеческого общества является прогрессирующая гуманизация человеческого общества. Несмотря на все противоречия общественного развития, тенденция к росту его гуманности превалирует. Валюативный гуманизм полагает эту тенденцию магистралью, рассматривая антигуманизм в его различных проявлениях как контртенденцию, которая не выражает специфику человеческого общества и преодолевается в поступательном общественном развитии. С учетом этого, гуманистичность можно считать предельной

идеализацией, выражающей значимую для гуманизма специфику человеческого общества.

Для конструирования выделение гуманистичности как специфической характеристики общества представляется недостаточным. Поскольку развитие человечества опосредствуется обществом, необходимо зафиксировать еще одну предельную идеализацию – *социальную*, которая должна рассматриваться в единстве с гуманистичностью в качестве опосредствующего ее признака.

Социальное может быть определено как единство (тождество) идеального и материального. Представляется обоснованным рассматривать идеальное в качестве предельной идеализации сознания как эмпирически данного явления. Включая идеальное, социальное не сводится к нему, поскольку оно содержит и иное по отношению к идеальному. Этим иным в западной философской традиции признается материальное. Понятие материального является теоретическим конструктом, построенным как отрицание идеального, как фиксация его инобытия. В итоге понятия материального и идеального являются предельными идеализациями от человеческого общества как конкретного эмпирического явления. Таким образом, понятие социального создается как результат синтезирующей абстракции понятий идеального и материального.

Как абстракции от конкретного эмпирического объекта понятия материального, идеального и социального имеют допредметный статус. Допредметные понятия формируются на промежуточных ступенях теоретизации и непосредственно отнесены к конкретному эмпирическому объекту. Войдя в состав зрелой теории, предметные понятия непосредственно отнесены к идеализированному объекту теории, тогда как к конкретному эмпирическому объекту они отнесены опосредованно, через идеализированный объект теории. В соответствии с этим, понятие социальности, будучи предельно идеализирующей абстракцией человеческого общества, завершает допредметный этап развития теории, но не может служить отправным пунктом, началом развертывания зрелой теории и, следовательно, ее исходной категорией. Наряду с этим, завершая допредметное отражение человеческого общества, понятие социального должно быть исходным в его систематическом категориальном представлении. Возникает антиномия, когда одно и то же понятие не может быть, и в то же время должно быть, исходной категорией социальной философии.

Поскольку понятие социального является предельно абстрактным понятием допредметного этапа, то указанная антиномия разрешается предельным переходом – переходом понятия в иное, в котором понятие перепозиционируется, включается в другую систему отсчета и соотносится уже не с эмпирическим объектом, а с абстрактным объектом социально-философской теории. Такими объектами в различных концепциях могут быть социальная реальность, социальное движение, социальный процесс, социальная деятельность, социальная система и т.п. Выбор теоретического объекта зависит от ценностных предпочтений и прагматики социально-философского учения. В результате даже на основании единого «парадигмального» решения – определения социального как единства идеального и материального – могут быть предложены различные концепции предмета социальной философии.

Соответственно, если в конструкции предмета социальной философии необходимо синтезировать гуманистичность и социальность человеческого общества, то основанием

для синтеза этих признаков может быть любой абстрактный объект – бытие, сущее, движение, деятельность, процесс и т.п. (6, с.158-169). Выбор абстрактного объекта определяется познавательной задачей, решаемой социально-философской парадигмой. Для гуманистов существенным является возрастание гуманистичности общества. Поэтому в качестве базисного абстрактного объекта для конструирования предмета социальной философии целесообразно выбрать *прогресс*. В результате, с позиции гуманистов предмет социальной философии можно определить как *социально-гуманистический прогресс*. Релевантную данному предмету парадигму социальной философии целесообразно обозначить термином «*социально-гуманистическая философия*».

Фиксация предмета в парадигме социально-гуманистической философии является более общей, чем в концепциях социальности как таковой, поскольку социальное рассматривается как момент социально-гуманистического прогресса. Вместе с тем парадигма социально-гуманистической философии более конкретна, так как акцентирует гуманистический характер социальности. Поэтому в иерархии различных социально-философских парадигм парадигма социального соподчиненна по отношению к парадигме социально-гуманистического прогресса, а последняя способна ассимилировать концептуальные схемы парадигм более низкого порядка, не утрачивая при этом собственного содержания.

Можно усомниться в том, насколько полно конструкт социально-гуманистического прогресса фиксирует предметное поле социальной философии. На наш взгляд, этот конструкт охватывает ситуации социально-гуманистического регресса как моменты, производные от социально-гуманистического прогресса и снимаемые им. Более абстрактные понятия социальной деятельности, социального движения и т.п. могут быть тривиально введены как частные элементы конструкта социально-гуманистического прогресса на основе применения диалектики опосредования и снятия.

Парадигма социально-гуманистической философии исходит из признания неизбежности и целесообразности мультипарадигмальности социальной философии, обусловленной объективно существующим плюрализмом социально-политических сил. В конечном счете, каждая из этих сил имеет свой взгляд на общество, который может быть концептуализирован в соответствующей парадигме. Неустрашимость плюрализма и многоукладность общественного развития определяют принципиальную неизлиминируемость социально-философских парадигм, релевантных конкретным социально-практическим задачам. Множество наличных социально-философских парадигм находится в сложных отношениях координации и субординации, конфигурация которых является опосредованным отражением конфигурации отношений социально-политических сил. Исторически конкретный характер этих отношений в каждой стране определяет своеобразную конфигурацию социально-философского поля. В связи с этим представляется малоперспективным привычный поиск «единственно правильного» предмета социальной философии. Важно соотнесение способа выделения и фиксации предмета с конкретными социально-политическими силами, преобразующими общество как предмет практической деятельности в горизонте своих исторических задач.

Ключевые слова: гуманизм, социальная философия, социально-гуманистическая философия, социально-гуманистический прогресс.

Список использованной литературы

1. Лекторский В.А. Идеалы и реальность гуманизма //Вопросы философии, 1994, № 6.
2. Межуев В.М. Гуманизм //Новая философская энциклопедия: в 4-х тт. М.: Мысль, 2010, т.1.
3. Момджян К.Х. Введение в социальную философию: Учебное пособие. М.: Высш. шк., КД «Университет», 1997, 448 с.
4. Момджян К.Х. Социальная философия //Новая философская энциклопедия: в 4-х тт. М.: Мысль, 2010, т.1.
5. Пигров К.С. Социальная философия: Учебник. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005, 296 с.
6. Попков Ю.В., Тюгашев Е.А. О предмете социальной философии (к продолжению дискуссии) //Личность. Культура. Общество. 2008, т.10, вып. 5-6.
7. Тюгашев Е.А. Феномен философии: рефлексия дискурса. Под ред. В.П.Феофанова. Новосибирск: Сибирское научное издательство, 2008, 413 с.
8. Щедровицкий Г.П. Исходные представления и категориальные средства теории деятельности. Избранные труды. М., 1995.

Yevgeniy TÛQAŞEV

HUMANİZM SOSIAL FƏLSƏFƏNİN PARADİQMAL SAHƏSİNDƏ

Xülasə

Məqalədə sosial fəlsəfənin paradiqmal sahəsində nəzəri humanizmin mövqeyi araşdırılır. Bildirilir ki, humanizm bərsindəki mövcud paradiqmalar ardıcıl deyil. Müəllif «sosial-humanist tərəqqi» bazis konstruktlu sosial humanist fəlsəfənin mümkünlüyünü əsaslandırır.

Açar sözlər: humanizm, sosial fəlsəfə, sosial-humanist fəlsəfə, sosial-humanist tərəqqi.

Eugene TYUGASHEV

HUMANISM IN PARADIGMATIC FIELD OF SOCIAL PHILOSOPHY

Summary

The article discusses the possibility of theoretical positioning of humanism in paradigmatic field of social philosophy. Demonstrating that already existing paradigms inconsistently

present the point of view of humanism, author proves the possibility of developing a socio-humanistic philosophy with “socio-humanistic progress” basis construction.

Keywords: humanism, social philosophy, socio-humanistic philosophy, socio-humanistic progress.

Ольга ДОБРОДУМ

к.полит.н., доцент, научный сотрудник научно-исследовательского Центра компаративистских исследований религии при философском факультете Одесского национального университета имени И.И.Мечникова

САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ИНДУИЗМА)*

Как известно, сакральная география включает в себя конгломерат мест, ландшафтов, заповедников, храмов, замков, дислокацию святых мест в целях паломничества. Деятельность индуистских организаций освещается многими дружелюбными, нейтральными и враждебными сайтами, с другой стороны, восприятие неоиндуистских течений, к примеру МОСК, в Глобальной Паутине во многом зависит и от существования там индийских религий в целом.

Концепты «сакральная география», «мифологическая география», «символическая география» становятся все более конгруэнтными ситуации современного общества. В ситуации глобальной миграции феномен территориальности релятивизируется, мир как таковой приобретает черты космического порядка. Понятия «религиозная/церковная география», «медийные репрезентации религиозного ландшафта», «география религий в массмедиа», «пространственная локализация религиозных верований и практик» привлекаются при исследовании ареалов распространения религии с присущим ей способом сакрализации природного и социального пространства.

Если проанализировать вопрос о том, как представлена сакральная география в Интернете в целом, то можно констатировать, что она выражена пока не слишком отчетливо: форумов, дискуссий по данной тематике явно недостаточно, механизм обратной связи и рубрикаторы зачастую не разработаны. В наши дни, как известно, факт подобного отсутствия влияет на репрезентацию в Глобальной Паутине религий (конфессий) деноминаций и на эффективность их миссионерской деятельности. Недостаточность знаний, умений, средств, навыков, потребностей лучшим образом организовать Интернет-паломничества у неоиндусов в целом и вайшнавов в частности налицо, хотя в других конфессиях (к примеру, у католиков) разработанность онлайн-сферы репрезентации собственного вероучения на порядки выше. С другой стороны, онлайн-пространство, особенно англоязычное, предоставляет гораздо больше сведений и данных о вайшнавах по сравнению с русскоязычным и тем более азербайджаноязычным сегментами Всемирной сети.

Тем не менее, постепенно все более регулярными становятся онлайн-трансляции киртанов из известных сакральных мест и ашрамов, действуют видеофестивали экадаши и видеоархивы вайшнавского движения (одними из успешных проектов являются krishna.ru и veda.media.ru). Помимо вышеуказанного, сакральное пространство вайшнавизма в киберпространстве представлено сайтами о храмах, духовных учителях и

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

проповедниках, информацией в вайшнавских социальных сетях, вайшнавских форумах, блогах преданных, причем на английском языке в разы больше, чем на русском и азербайджанском. В индуистском и вайшнавском Интернете сакральный атлас Индии отображается при содействии трансляции Интернет-радио и Интернет-ТВ, с помощью вайшнавских торрент-трекеров, трансляции храмовых программ, поисковиков по вайшнавским сайтам, электронных библиотек вайшнавской литературы, аудио- и видеоархивов, посредством вайшнавских радиостанций, лекционных и музыкальных трансляций.

Для осуществления виртуального путешествия по индуистским святыням может быть востребован сетевой путеводитель. Предлагаются: путеводители «Lonely Planet» (lonelyplanet.com), «The Rough Guide» (roughguides.com), «Naturalnirvana» (naturalnirvana.com), раздел путешествий энциклопедии «WIKI» (wikitravel.org), веб-сайт Министерства по туризму Индии, проект «Templenet» (templenet.com), посвященный индийским храмам, пагодный сайт «Wunderground» (wunderground.com), известная книга А.Бэшема «Чудо, которым была Индия» (1), сайты посольства Российской Федерации и Азербайджана в Индии и Индии в России и Азербайджане и др.

«Святые пути планеты» и «сакрально-географические экспедиции» являются темами рефлексии на сайте «Индия по-русски. Путеводитель-энциклопедия об Индии, путешествиях и пути к себе» (<http://indonet.ru/>). Виртуальные туры по индийским городам размещены на сайте <http://indonet.ru/travelguide>. Так, предлагается виртуальный тур по Дели (<http://indonet.ru/india/Delhi-virtualnyi-tur>), причем каждая достопримечательность представлена несколькими панорамами в 3D; мультимедийная графика обеспечивает также виртуальный тур в Паттадакал, Санчи, Амритсар, Гоа, Аджанту, Агру, Хампи и пр.

Интерактивная карта путеводителя «Индия по-русски» предлагается на данном сайте с подробным описанием достопримечательностей, фото и транспортом интересующего места (<http://indonet.ru/indiya>). На сайте <http://indonet.ru/category/karta-indii> представлены карты Индии и ее штатов. Данное комьюнити любителей Индии функционирует в социальных сетях ВКонтакте, Facebook, Twitter, Google+. В свою очередь, новости Индонета распространяются через РСС, действует форум «Все об Индии». Фоторепортаж об открытии храма ИСККОН в Пуне с участием президента Индии был размещен в социальных сетях (к примеру, Facebook (<http://www.facebook.com/media/set/?set=a.583198475026745.135609.100000097925463&type=1>)).

Виртуальные туры в 360-градусной виртуальной реальности представлены также на сайте <http://indiavrtours.com/hyderabad/index.html>. Презентация проекта «Индия», содержащая сведения о географии, гидрологии, государственном устройстве, населении, культуре страны предлагается на ресурсе <http://mygeography.ru/presentations/India>. Сакральное пространство индуизма формируется, в частности, благодаря функционированию веб-форумов по тематике: «Джйотиш» (Ведическая астрология), «Трансцендентальная медитация», «Varahamihira для обучения Джйотиш», «Вегетарианство и Аюрведа» и т.п.

Тематика религиозного туризма, священных мест индуизма и семи священных городов представлена на сайте http://www.tour-salon.ru/asia/india/religion/holy_places.html. Размещены карта Индии, путеводитель по координатам карта/спутник/рельеф

(<http://www.loveyouplanet.com/indiya/>), виртуальные туры по Индии (<http://indiavtours.com/>), транслируются индийские праздники и фестивали, осуществляются виртуальные туры по крепостям, дворцам и экзотическим местам Индии. Широко распространены карты Индии по штатам, экскурсии и видео про Индию (http://www.extrav.ru/India/maps_of_india.php). Интерактивная карта Гоа с отмеченными достопримечательностями и интересными местами, ЭПС-навигация в Гоа и форум о Гоа представлены на ресурсе <http://ogoa.ru/menu/maps/>.

Осуществить путешествия по «местам силы» Индии предлагает Российским фондом трансперсональной психологии и Международным институтом ноосферных исследований. В работах Евгения Файдыша священные места Индии рассматриваются с точки зрения геософии и геофилософии, дана классификация «мест силы» и «карта мест силы», представлены «имперская космография» и «новая картография мира» (2).

Святые места в индуизме – это в первую очередь места проведения ведических церемоний: агнихотра, хома, ягья, это древние ведические технологии, коррекции планетарного влияния на жизнь индивидуума, создающие устойчивую связь с фундаментальными силами или законами природы. Благодаря особой структуре церемонии достигается единство индивидуального сознания с окружающим пространством и макрокосмосом.

Сакральная география Индии может быть обозначена понятием тиртха, что буквально означает «мост», мост между небом и землей. «Каши, Канчи, Майя, Айодхья, Авантика, Матхура, Дваравати - вот семь мест, дающих освобождение». Многие паломники страны знакомы с этим старинным стихом. Среди основных святых мест Индии выделяют следующие места поклонения Вишну - Тирупати, Харидвар, Бадринатх, Шрирангапатнам Шрирангам, Аллахабад, Гуруваюр, Тривандрум, Муктинатх; Раме - Айодхья, Рамешварам, Читракут, Панчавати; Кришне - Матхура, Вриндаван, Пури, Дварака, Удупи, Майяпур, Курукшетра, Пандхапур.

Также предлагаются виртуальные карты столицы и разных регионов Индии, паломнические маршруты, представлены блоги и фотогалереи, сборники видео и документальные кинофильмы, связанные со святыми местами Индии и других стран, которые посещают каждый год миллионы паломников, к примеру: «Паломничество в Гималаи» («Путешествие на Вершину Мира», 2006), «Кумбха Мела. Крупнейшее в мире проявление веры» (2008), «Мать Ганга. Путешествие по священной реке», 2005), Муктинатх, Видео-парикрама по Говардхану, Майяпур, Вриндаван. Индия, Джайпур, Вриндаван «Учителя Индии и их ашрамы», (2012) (5 серий). Многосерийный кинофильм рассказывает об учителях Индии, святых, просветлённых, аватарах, гуру и их ашрамах, о местах, где они проводили и проводят сатсанги и местах их погребения.

Как было указано, исключительно богатая традициями Индия предлагает осуществить Интернет-паломничества с помощью 3D-визуализации, однако в данном контексте важным представляется разграничение понятий «религиозное паломничество» и «религиозный туризм». Можно отметить тот факт, что к религиозному туризму существует менее приязненное и менее терпимое отношение со стороны ряда конфессий, в отличие от религиозного паломничества. Дискуссионным является вопрос о том, что, апеллируя ко всемирно признанным ценностям религиозной свободы, религиозному туристу, в отличие от паломника, может быть позволено нарушение

некоторых табуированных предписаний (запрет на алкоголь, табак, определенный аскетизм в разных сферах и пр.).

Учитывая психологический феномен кризиса идентификации, у современного человека может возникнуть сложность при определении, в какой именно роли ему предпочтительнее посетить Индию: религиозного путешественника и туриста либо паломника и пилигрима. Тем не менее, при организации путешествий, экскурсий и паломничеств какая бы то ни была нюансировка подобного характера в Интернете практически не просматривается. При этом основатели, директора и президенты ашрамов могли бы иметь в виду, что в мире наличествуют тысячи путешественников, которые способны вложить свои средства в различные проекты индуизма.

Наилучшим и наиболее оптимальным примером представленности вайшнавизма в киберпространстве является высокотехнологический сайт Храма Ведического Планетария (<http://tovp.org/>), с чрезвычайно выразительной и информативной презентацией его проекта на видеосервисе Youtube (<http://www.youtube.com/watch?v=zhs9bvGKZ6E&feature=youtu.be>) и галереей видеоклипов (<http://tovp.org/ru/media-gallery/videos/>).

Как известно, Майяпур Чандродая Мандир – Храм Ведического Планетария, главный центр МОСК находится в Западной Бенгалии, в месте рождения Чайтаньи Махапрабху, основоположника гаудия-вайшнавской традиции индуизма. Основатель ИСККОН Шрила Прабхупада хотел, чтобы этот самый большой храм стал Ведическим Планетарием, или «Храмом понимания». Предполагается, что этот Храм-Планетарий бросит вызов современному объяснению строения Вселенной, покажет научную основу Вед и поможет противодействовать распространению современного атеизма. В Храме будет Институт ведической космологии, который продолжит исследование и обсуждение ведической концепции устройства Вселенной.

Возведение Храма Чайтаньи Махапрабху – один из самых дорогих и амбициозных проектов Шрилы Прабхупады. Проект храма был разработан в соответствии с правилами священной архитектуры. Планетарий даст возможность посетителям совершить увлекательное путешествие в разные уголки космического творения. Начиная с низших планет, паломники смогут пройти вверх через область Земли, затем к высшим планетным системам и далее выйти за пределы материального космоса и достичь высшей обители Кришны.

Шрила Прабхупада хотел создать город, куда могли бы приезжать люди со всего мира и жить в соответствии с ведическими традициями. Предполагается, что эта модель будет изучаться посетителями с разных уровней благодаря использованию эскалаторов и демонстрировать аспекты ведической науки и их значение для человеческой цивилизации:

- описания ведической космологии; экраны, показывающие математические и научные обоснования планетарной модели в виде люстры;
- ведическую библиотеку и исследовательский центр;
- работы Майкла Бейджента (Друтакармы Прабху) из книги «Запретная археология», а также археологию ведической эры;
- информационные центры, описывающие ошибочность теории арийского вторжения, которая пытается минимизировать значение и возраст ведической культуры;
- научную основу концепции разумного замысла;

- ведическую социальную науку и социальную организацию.

Помимо Храма Ведического Планетария, одним из наиболее выдающихся вариантов репрезентации вайшнавизма в киберпространстве можно считать и строительство Ведического культурного центра и Храма Радхи-Мадхавы в Москве. Оно отображено в видео-режиме со слайд-шоу, внешний вид Центра также представлен в 3D-визуализации и высоком разрешении (<http://project.veda.ru/gallery/materials/>). На сайте <http://project.veda.ru/gallery/appearance/> предлагается посмотреть фотографии участка, макет храма, его трехмерную визуализацию. На ресурсе данного проекта также размещен материал о Васту, ведической архитектуре и организации жизненного пространства (http://veda.ru/blog/vastu_shastri). Можно также отметить проект «Мы строим храм» (<http://project.veda.ru/>). Сакральное пространство вайшнавизма организовывается, в частности, благодаря трансляции богослужений из храма Кришны в Москве (www.vedamedia.ru/live), лекций, программ, фестивалей и праздников.

Среди проектов, которые могут иметь концептуальное отношение к индуизму и вайшнавизму, можно отметить следующие: «Гитаград – портал вайшнавских поселений» (<http://gitagrad.org.ua>); информационный портал на тему вайшнавских экологических поселений и культуры варнашрамы «Зелёный дом. Экология, строительство, натуральные материалы, альтернативная энергия» (<http://green-dom.info/>); «Вайшнавское поселение Кукуйка» (<http://kukuika.ru/>); «Поселение третьего тысячелетия – портал о Зелёной революции: жизнь на земле и малоэтажное строительство» (<http://www.poselenie3000.ru/>); «Вайшнавский Добромыш» (<http://vkontakte.ru/club26331922>); консультация «Дом по Васту» (<http://domvastu.com.ua/>), «Пермакультура - это система дизайна» (http://community.livejournal.com/perma_culture/) и т.п.

Таким образом, определенная проблематика изучения индуизма в целом и вайшнавизма в особенности в онлайн-пространстве очевидна. Масштабное изучение религиозного ландшафта как такового в науке затруднено, в частности, из-за ограниченных возможностей либо отсутствия финансирования проектов широкомасштабного геокартографирования объектов сакрального значения. С одной стороны, формируется сетевой конфессиональный ландшафт (к примеру, индуистский и вайшнавский), в пространстве светских СМИ оформляется собственная медийная география религий, с другой – различные религиозные организации и движения представлены в медиапространстве неравномерно, варьирует их имидж, частота и объем внимания изданий и каналов к разным конфессиям и событиям религиозной жизни.

Святые места индуизма и вайшнавизма в Интернете становятся все более широкодислоцированными, хотя в настоящее время качество сайтов и ресурсов оставляет желать лучшего по причине скромной представленности блогов, форумов, сопроводительных сервисов, экскурсионных возможностей, коррелятивных прайсов соответствующей конфессиональной направленности.

Рассмотрев проблему асимметричной языковой представленности информации о жизни индусов и вайшнавов мы задались вопросом: почему основная информация представлена на хинди и английском, а не на русском и в особенности на азербайджанском языках? Ведь в постмодернистскую эпоху информационной глобализации, виртуализации, мультимедиаизации и дигитализации становится очевидной значимость бренда, проекта, рекламы, пиара в религиозной жизни. На основе исследования концептуальной взаимосвязи понятий «реклама – миссионерство –

спонсорская деятельность» можно высказать предположение, что для религиозных организаций экономия на рекламе малоэффективна.

Впрочем, сама артикуляция данной проблематики – конструирования сакрального атласа и репрезентации индуизма в Глобальной Паутине – представляется целесообразной. Можно отметить, что ачарьи-преданные могут осуществлять свое служение также в киберпространстве, создавая и обновляя статусы вайшнавизма в социальных сетях. В качестве образца разрешения данной финансовой и кадровой проблемы можно упомянуть представленность МОСК в США. Кроме того, обращаясь к примеру католицизма, можно упомянуть тот факт, что уже более 8,5 млн. пользователей Интернета следили за сообщениями Папы Римского Франциска I в социальной сети Twitter на 13 августа 2013 года (3). Поэтому, чтобы достичь достойной дислокации и репрезентации в онлайн-пространстве, таких же успехов можно пожелать приверженцам и представителям индуистских течений и вайшнавизма.

Ключевые слова: сакральная география религий, индуизм, вайшнавизм, СМИ, киберпространство.

Список использованной литературы

1. Basham A.L. Wonder That Was India. 3rd rev. ed. Golden Jubilee Pub. with introduction by Thomas Trautmann. London: Picador, 2005, 572 p.

2. См. Файдыш Е.А. Геомантия в жизни современного человека, или как пробудить жизненные энергии в современном жилище. М.: ООО «Издательство М.Леонтьевой», 2005, 152 с.; Путеводитель по местам силы и параллельным пространствам. М.: Парад, 2004; Вонг Е. Фэн-шуй. М.: Мосток, 1998; Gawn W. Megalithic Structures: Why. Northern Ireland, 2002.

3. За сообщениями Папы Римского в Twitter следят уже 8,5 млн. человек //Маранафа, 2013, 14 августа.

Olqa DOBRODUM

KİBERMƏKANDA MÜQƏDDƏS COĞRAFIYA (HİNDUIZM TİMSALINDA)

Xülasə

Məqalədə hinduizmin müəyyən problemlərinin onlayn məkanda öyrənilməsindən, konfessional şəbəkə landşaftının (məsələn, hinduizm və vişni) və müasir kütləvi informasiya vasitələrində dinin sakral coğrafiyasının formalaşmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: dinlərin müqəddəs coğrafiyası, hinduizm, vayşnavizm, KİV, kiberməkan.

Olga DOBRODUM

SACRAL GEOGRAPHY IN CYBERSPACE (ON CASE OF HINDUISM)

Summary

The article deals with the certain problems in the study of Hinduism in the virtual space, the formation of the network of the confessional landscape (for instance, Hindi and Vishnu) and religious sacral geography in the modern mass-media.

Keywords: sacral geography of religions, Hinduism, Vishnuism, mass-media, cyber-space.

SOSIOLOGIYA BÖLMƏSİ

UOT 101.1:316

Məhəmmədali SƏBUHİ-TƏSUCİ

Doktorant, AMEA FSHİ

AİLƏ VƏ QADIN PROBLEMİ DÜNYƏVİ VƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ: MÜQAYISƏLİ SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİL (AZƏRBAYCAN VƏ İRAN MATERİALLARI ƏSASINDA)*

Nəsil artımı, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi funksiyaları yerinə yetirən ənənələrin, dəyərlərin qoruyucusu və ötürücüsü, nikah, qohumluq, ümumi maraqla bağlı olan, qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətə əsaslanan, mənəvi emosional hisslər əsasında insanları birləşdirən sağlam cəmiyyət və güclü dövlətin təməli olan ailə Azərbaycan və İran xalqlarının mənəvi həyatının təməli hesab olunur.

1. İslama qədərki, islam və islamdan sonrakı dövrlərdə ailə təsisatları. Qeyd olunur ki, islamaqədərki ailə təsisatı Azərbaycanda aşağıdakı təsisatlarla qarşılıqlı əlaqədə mövcud idi: a) Ailə institutu bütün türklərdə olduğu kimi, azərbaycanlılarda da ailə həm şəxsi, həm ictimai, mənəvi, həm də siyasi həyatda xalqa məxsus dəyərlərə uyğun fəal təsisat kimi çıxış edirdi; b) Ağsaqqallar təsisatı xalq içərisində ruhi-mənəvi aləmin əsas formalaşdırıcısı və təmsilçisi idi və əsas nüfuzu ifadə edirdi; c) Ailə başçıları institutu. Bu institut siyasi idarəçilik institutu kimi ailə idarəçiliyi sisteminin əsas subyektlərini əhatə edirdi. Bu institut xalq içərisində nizamlı dəyərlər sisteminə uyğun ictimai həyatın əsas tənzimləyicisi idi.

İslam mədəniyyətinin təsiri ilə Azərbaycanda da insanların həyatında müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycanın türk-islam mədəniyyəti formalaşdı və buraya yeni ünsürlər daxil oldu: a) Məscid və ruhanilik institutu. Dini xarakterə malik olduğundan bu institut dinin əxlaqi və mənəvi görüşlərinə əsasən fərdin, ailənin və xalqın həyatındakı bütün sahələrə nüfuz edərək həyat tərzinin tənzimləyicisi funksiyasını yerinə yetirdi. b) Siyasi institutlar. Bu təsisatda inzibətçilik daha güclü idi.

Yeni dövrə kimi bu institut Azərbaycanda özünəməxsus tərzdə dəyişikliklərə məruz qalmışdı. c) Əski türk mədəniyyətindən gələn ailə institutu. İslam mədəniyyəti daxilində də bu institut özünə yer tutdu.

2. XIX əsrdən – XX əsrin əvvəllərində Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qovuşduğu dövrün ailələri.

3. XX əsrin əvvəllərindən sovet dövründə ilk müstəqillik dövrünün ailəsi.

4. Sovet dövrünün ateist yönümlü ailəsi.

5. Postsovet və ikinci müstəqillik dövründə müsəlman ailəsi özündə dini və dünyəvi dəyərləri ehtiva etdi.

İslamda yüksək mənəviyyətli ailə kodeksi belə müəyyənləşib:

1. Qadınların maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi;

2. Ailə qurumunda ədalət prinsipinin bərqərar olması;

3. Ailənin rifahı naminə çalışanların mükafatlandırılması;

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Vahid Ömərov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

4. Ailədə təmizlik, səliqə-sahman və əmin-amanlığın bərqərar olması;
5. Ailədə məhəbbət, paklıq, dostluq, şadlıq, sevinc, səmimilik, mehribanlıq mühitinin yaradılması;
6. Yüksək məənəviyyatlı, əxlaqlı, imanlı övladların yetişdirilməsi;
7. Kişinin öz həyat yoldaşının eşq və məhəbbətini qazanması, onların hüquqlarını, şərəf və ləyaqətini, namusunu qorumasını, qarşılıqlı rəğbətə nail olunmasını təmin etməsi;
8. Kişinin həyat yoldaşına məhəbbətinin iman əlaməti hesab edilməsi.
9. Ailədə qadınların Allahın əmanəti hesab edilməsi.
10. Həyat yoldaşına, ərinə əzab-əziyyət verən, ailəni cəhənnəmə çevirən qadınların əməllərinin hər tərəfindən araşdırılması, barışıq və qarşılıqlı hörmət əsasında, ağılla, səmimiyyətlə ailədə vəziyyətin yaxşılaşdırılması;
11. İslam qadının vəzifələrini də müəyyənləşdirib: ərə ehtiram, səbrli olmaq, dediqodudan, şikayətdən uzaq olmaq, əxlaqlı olmaq, səmimi mehriban olmaq.
12. Ərini ruhlandırmaq, yersiz gülüşdən çəkinmək, ərin dərdinə, kədərinə şərik olmaq, onun qəlbini ələ almaq, əsəblərini sakitləşdirmək, yoldaşına minnətdarlıq və təşəkkür etmək, ərində qüsurları axtarmamaq, ərindən başqasına baxmamaq, ərin səhvlərini bağışlamaq, ərinin işindən qənaətbəxş olmaq, vasvasılıq etməmək, yersiz ittihamlardan uzaq olmaq, yersiz şübhələri, bədgümanlığı ərlə aydınlaşdırmaq, böhtançılara inanmamaq;
13. Evdə səliqəli və təmiz geyinmək;
14. Əqli düşüncəni hissiyyatlarından üstün olan kişilərin rəhbərliyinin qəbul edilməsi.

Sovet dövründə T.Svyatoçovski dövlət ateist siyasəti sayəsində müsəlmanlığın əsas mahiyyətini göstərən beş əməlin – Allaha inam, namaz, oruc, Həccə getmək və zəkat verməyin (sonuncu istisna olmaqla) aradan qalxdığını, qanunla çoxarvadlılığın tamamilə qadağan olunduğunu, qadınların cəmiyyətdəki təcridini göstərməklə, bu dövrdəki azərbaycanlı ailəsinin özünəməxsusluğundan, yeniliklərlə ənənələrin ailələrdə təzadlı vəhdətindən də bəhs edir: "Bu halda belə, azərbaycanlılar arasında həmişə məsləhət əsasında kəbin kəsilirdi. Kişilər öz icmalarından kənar qadınla heç vaxt izdivaca girmirdilər. Azərbaycanlılar güclü qohumluq əlaqələri saxlayır, nadir hallarda mühacirət edir, özü də qeyri-müsəlman ölkələrə getmir, donuz əti yemir, yalnız bir pis cəhət var ki, yavaş-yavaş spirtli içkilərin təsiri altına düşürdülər" (8, s.158).

Müəllif burada bir cəhəti unudur ki, sovet dövründə azərbaycanlı ailələrin dünyadan təcrid olunmuş şəkildə yaşamasının əsas səbəblərindən biri də sovet dövlətinin siyasətinə əsasən "dəmir pərdə" mühitinin yaranması idi.

Ən amansız repressiya və terror belə islam əxlaqını azərbaycanlıların qəlbindən çıxara bilmədi.

Sovet ateist fəlsəfi ədəbiyyatında qadınlar dinə və ateizmə münasibətinə görə aşağıdakı tiplərə ayrılırdı:

- a) mömin qadınlar (etiqaqı möhkəm olanlar və etiqaqı möhkəm olmayanlar);
- b) tərəddüd edənlər (düşüncəli seçim edənlər və ayin-mərasim icrası ilə kifayətlənənlər);
- c) ateistlər (fəallar və fəal olmayanlar).

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Lalə Mövsumova dini şüurun və dini davranışın məzmununu və səviyyəsini nəzərə almaqla yuxarıdakılardan bəzi məsələlərdə qismən, bəzində kəskin fərqlənən təsnifatı təklif etmişdir:

a) mömin qadınlar (islamın əhkamlarını qeydsiz-şərtsiz qəbul edib, onun göstəriş və tələblərini yerinə yetirən, yəni dinə sözün həqiqi mənasında inanan qadınlar, habelə özünü

mömin sayıb, islamın bu və ya başqa göstərişinə seçimlə əməl edən, yəni sözün dar mənasında mömin olan qadınlar);

b) tərəddüd edənlər (dinə meyli olanlar və ateizmə meyli olanlar);

c) mömin olmayanlar (Allahın mövcudluğuna inansalar da, yaxud bu işdə tərəddüd etsələr də, dinin Allahla əlaqəsi olduğuna inanmadıqları üçün onu qəbul etməyən, buna baxmayaraq özlərini ateist saymayan qadınlar). Belə qadınlar bu və ya başqa səbəbdən hər halda islamın bəzi tələblərini yerinə yetirirlər;

ç) Allahın varlığına inanmayan ateistlər (fəal olanlar, fəal olmayanlar) (12).

Müasir dövrdə L.Mövsumovanın təsnifatındakı mömin qadınlar üstünlük təşkil etsə də, ateistlər və mömin olmayanlar zahirən "tərəddüd edənlər" tipinə daxil olmuşlar.

Əslən İrandan olan azərbaycanlı Qərb tədqiqatçısı N.Tohidi Azərbaycanın müasir tarixinin üç fərqli dövründə – sovetdən əvvəlki, sovet və sovetdən sonrakı dövrlərində müsəlman ailələrinin problemlərini tədqiq etmişdir.

İranda da islama qədərki və islam dövrünün ailəsindən danışarkən şah dövründə islam, Şərq və müasir və Qərb dəyərlərini, islam inqilabından sonra isə sırf islam ənənələrini özündə birləşdirdiyini qeyd etmək olar.

Kişi və qadınların statusuna, cəmiyyətdə və ailədəki rolunda yerli adət-ənənələr, islami dəyərlər, sosial-iqtisadi durum, rəsmi ideologiya və siyasət təsir etmişdir. Azərbaycan qadını tarixi hadisələrin - İranda, Türkiyədə və Rusiyada baş verən proseslərin təsiri ilə Sovet Azərbaycanı, İran Azərbaycanı qadını həyat tərzini yaşamağı öyrənmişdir.

Cəmiyyətdə ailə münasibətlərində patriarxal əxlaq üstünlük təşkil edir. Bu mənada Azərbaycan tədqiqatçısı, professor İ.Məmmədzaadənin patriarxal əxlaqla bağlı mülahizələri maraq doğurur: "Son illərin dəyişiklikləri şüurumuzdan marksizmlə bağlı hər şeyi kökündən qoparsa da, patriarxal əxlaq qalır və bu azmış kimi, çox vaxt mənəvi ideallar onun tələbləri və üstünlüklərindən irəli gəlir (4, 98).

İ.Məmmədzaadə patriarxal əxlaqın ictimai əxlaqa yüksəlməsi prosesini belə səciyyələndirir: "Beləliklə, əxlaq sistemlərinin əvəzlənməsi fərdə əsaslanan və patriarxın nüfuzunu etiraf edən ailə əxlaqından irəli gələn özünüinkisaf prosesindən dini ənənələr, fərdi azadlıq prosesindən dini ənənələr, fərdi azadlıq və vicdana söykənən ictimai əxlaqa qədər yüksəlir (4, s.107).

Göründüyü kimi, patriarxal əxlaqın ictimai əxlaq kimi reallaşması üçün dini-mənəvi dəyərlər əsas rol oynayır.

Postsovet dövründə formalaşmaqda olan hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin bütün təsisatlarına qadınların cəlb edilməsi üçün şərait yarandı. Qadının qadınlıq ləyaqətinə, analıq hüququna qarşı hörmətsizlik hesab olunan "kişi işlərində çalış"an sovet rejimindən sonra da kişi-qadın münasibətlərindəki ziddiyyətlər aradan qalxmadı. Kişi elitası ailədə nəzarəti öz əlində saxlamağa çalışırdı. Dini hiss və emosiyalar şəklində şəxsi həyata və ailə münasibətlərinə daxil olan islam əxlaqı ilə yanaşı, dünyəvi əxlaq normaları da əsas tənzimləyici vasitəyə çevrilmişdi.

Digər dünya dinləri kimi islam da tək-cə əxlaqi kodekslərdən ibarət olmayıb, ruhi inam və mərasimlərin çoxcəhətli təsisatı, insanın bütün ömür yolunu idarə edən mədəni, psixoloji, sosial ənənələr və münasibətlərin olduqca mürəkkəb bir vəhdətidir (13, s.13).

Qadın-kishi, cinslərarası və ailə münasibətlərinə aid islam mənəviyyəti qorunub saxlandı. Müstəqillik və xalq hərəkəti zamanı Azərbaycan başqa ölkələrdəki fundamentalist-islamist meyillərdən yan keçdi. Müstəqillik hərəkəti dini, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış tələblərini

dünyəvi dəyərlərlə vəhdətdə irəli sürüdürlər. Müstəqillik dövründə etnos, dil, region mənsubiyyəti və islam müxtəlif mədəni və dini formalarda milli özünüdərkətmənin əsas mənbəyi kimi təzahür etdi. Bununla belə, qadınların vəziyyəti islam cəmiyyətlərində oxşardır. Ailəni antidin təsirlərinə qarşı müqavimət istehkamına çevirmiş kişilər və qadınlar öz cinsi rollarını, güclü ənənəvi və dini xarakteristikalarını qoruyub saxlamışlar.

İran İslam Respublikasında qadınların ailədə vəziyyəti xeyli dəyişdi.

İranda ailə müqəddəs hesab edilir, burada boşanmalara nadir hallarda təsadüf olunur. İranda Qurani-Kərimə görə çoxarvadlılığa icazə verilməsinə baxmayaraq əksər kişilər bir qadınla ailə qururlar. Qərbdə təsəvvür edildiyi kimi iranlı qadınlar da patriarxal zülm altında yaşamırlar. Əksinə, uşaqların tərbiyəsi də onların öhdəsinə düşür. Lakin İran ailəsində kişiye xüsusi hörmət və ehtiram göstərilir.

İranda islam inqilabından sonra hakimiyyət islam ideologiyası və əxlaqının daşıyıcısı olan ideal islam qadının formalaşdığını bəyan etdi. İslam hakimiyyəti ilə qadın hüquqlarının müdafiəçisi olan islahatçı müsəlman qadınları arasında dialoq, müzakirələr də başlamışdır. Qərbdə yaşayan tədqiqatçı Hisal Nakanişi müasir İranda iki islamın – "dövlət ideologiyası olan islam ilə qadın şüurunun məhsulu olan islamın qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmışdır. Başqa bir tədqiqatçı Şerifa Zuhur isə islamizmin islam dövlətinin mədəni və mənəvi saflığını qorumaq üçün qadınları örtünməyə məcbur etməklə və qanuni hüquqlarını xeyli dərəcədə məhdudlaşdıran islam cəza kodeksini tətbiq etməkdə onlara mənfi təsir göstərdiyini iddia edənlərin əksinə olaraq islamçı hərəkatın qadınların bir hissəsinə yeni mənəvi dirçəliş bəxş edərək onların siyasət, təhsil, peşə və iqtisadi fəaliyyət sahəsində inkişafı üçün şərait yaratdığını göstərmişdir.

Guity Nashat isə İrandakı islamçı hökumətində qadın problemini, qadınların islamçı ideologiyasını tədqiq etmişdir. O, islam inqilabından sonra İranda qadınların statusunun aşağı düşməsinə islam ideologiyasının səbəb olduğunu iddia edir (7).

İran İslam Respublikasında İslam dövlət ideologiyasıdır.

İranda qadınların örtük geymələri məcburidir. Bu ölkədə Ailə Müdafiəsi haqqında Qanunlar ləğv edilmişdir. Bu isə qadın hüquqlarının müdafiəsinə, onların həyat tərzinə, cəmiyyətdə və ailədəki rollarına təsir etdi. İranda qadın məsələsi bilavasitə islamın nəzarəti altındadır. İslahatçı və islamçı qadınların qadın hüquqlarına münasibətini tədqiq edən tədqiqatçıların bu məsələyə yanaşmaları fərqlidir.

Sanasarian göstərir ki, islahatçı qadınlar islam tərəfindən qadınlar üçün ayrılıqda hüquqlar təsbit olunmadığını iddia etsələr də, söylərini qadın problemləri üzərində cəmləşdirirlər (7). Sanasarian, H.Tohid və H.Nakanişi "İslam islahatçı"sı qadınların qadınlara dair İran dövlət ideologiyası və siyasətinə qarşı mübarizələrini rəsmi dövlət və islahatçı qadınlar arasındakı qadın hüquqlarına və onların cəmiyyətdəki rollarına dair mübahisələri araşdırmışlar. H.Nakanişinin İran İslam İnqilabı Qadınlar Cəmiyyətinin islamçı və islahatçı fəaliyyətini araşdırmışdır. Mətbu orqanları "Pəyam-e Həcər" ("Həcərin xəbərləri") və "Zəneruz" ("Bu günün qadını") jurnalı olan, Ayətullah Taleqaninin qızı Əzəm Taleqaninin sədrlik etdiyi cəmiyyət "ideal müsəlman qadını"nın hüquqlarını müdafiə edir, cəmiyyət dövlətdən asılı deyil, Xomeyninin ideyalarına riayət etsə də, bütünlüklə onun xəttini yeritmədi. H.Nakanişi bu təşkilatın qadın problemlərini İranın geniş siyasi və sosial-iqtisadi konteksti daxilində nəzərdən keçirdiyini və müvafiq problemlərin həllini axtardığını göstərərək cəmiyyətin qəzetinin "Payam-e-Həcər"-in "ideal müsəlman qadını" haqqında hökumətin düşüncələri ilə müsəlman qadınlarının buna münasibətini müqayisə etmək üçün ən münasib vasitə olduğunu bildirir.

Müəllif "islahatçı qadınların" unitar kateqoriyasını müəyyənləşdirmiş, "İranda bu gün və gələcəkdə qadınların həyatını təkmilləşdirmək cəhdlərinin davam etmək üçün islamçı islahatlardan başqa bir yolun olmadığını" göstərmişdir.

İslam İnqilabı Qadınlar Cəmiyyəti qadın hüquqlarının müdafiəsinə dair özünəməxsus şəkildə fəaliyyət göstərir: İranda bir tərəfdə Qərbzadə – Qərb təsirlərindən zəhərlənmiş qadınları tənqid edir, onları yad – Avropa mənəviyyatını əxz etməyə, öz şəxsi, milli-mənəviyyatlarını itirdiklərinə görə məzəmmət edirlər. Digər tərəfdən – "sonnəti" adlanan ənənəvi qadınları dini liderlərin islam dəyərləri kimi qələmə verdikləri hər şeyi kor-koranə qəbul etdikləri üçün tənqid atəşinə tutur (7).

Bu ifrat qadın modellərini tənqid edən cəmiyyət Quran ayələrinin yeni şərhinə və İmam Əlinin xütbələrindən və kəlamlarından ibarət "Nəhcül-bəlatə" və digər dini ideyaları təbliğ edən kitablara istinad edərək islami islahatlar meylini dəstəkləyir.

İran qadınlarının prototipi daim hicabda olmuş Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatimə hesab edilir. Hicab dövlət və qadın fəalları arasında müsəlman mənliyi – islam əxlaqı və qadınların sosial həyatda iştirakı kimi məsələləri əhatə edən mübahisələr doğurmuşdu.

1989-cu ildə İranda hicab məcburi elan edildi. Bütün müsəlman ölkələrindən fərqli olaraq İranda hicab könüllü deyil, məcburi oldu, daha doğrusu, "islamçı dövlət ideologiyasının möhkəmləndirdiyi bir qaydadır. Örtüklü qadınlar yalnız müəyyən dərəcədə hökumətin təbliğ etdiyi islami mənəviyyat və dəyərlərin qoruyucusu" hesab olunur.

İslam İnqilabı Qadınlar Cəmiyyəti də hicabı ideal müsəlman qadınlarının mənliyinin təcəssümü kimi müdafiə edir. Hicabsız gəzən "Qərbzadə" qadınlar mənliklərini itirmiş hesab olunduğu kimi, sonnəti – ənənəvi qadınlar da çadranı – başdan ayağa qədər bütöv qara örtük geyməkdə özlərinin kişilərdən asılılığını kor-koranə qəbul edirlər. İdeal müsəlman qadını evdar, passiv, asılı, hicab geyinən qadın deyil, öz müsəlman mənliyini dərk edən, müstəqil insan kimi cəmiyyətin həyatında iştirak edən, həyatı öyrənməyə cəhd edən qadın hesab edilir. Bu ideal qadın kateqoriyasına nə həqiqi islamın mahiyyətini anlamayan, passiv, ənənəvi qadınlar, nə də öz mənliyini itirmiş dəbdəbə düşkün olan "Qərbpərəst" qadınlar daxil edilmir" (7).

İran İslam Respublikasında islam qadınları "insan kimi" qəbul edir, kişilərlə qadınların hüquq bərabərliyini önə çəkir. Lakin cəmiyyətdə kişilərə üstünlük verilir.

Abbas Əli Mahmudi "İslamda qadınlar" əsərində yazır: "Allah qarşısında kişilərlə qadınların bərabər olması ilə yanaşı, qadınlar bioloji cəhətdən kişilərdən fərqli olduqlarına görə onların rolu da fərqlidir (11). Müəllifin fikri İran İslam Respublikasının ideoloqlarının iddiaları ilə üst-üstə düşür: kişilər məqsədyönlü, cəsur, mübariz, seksual niyyətlərində təcavüzkar, qadınlar isə emosional və üzüyola olurlar.

Kişilərin qadınların gözəlliyini nümayiş etdirməsi müqabilində seksual arzularının baş qaldırmaması, pozğunluq üçün şərait yaranmaması üçün İİR hökuməti hicabı qadınlar üçün məcburi örtünmə vasitəsi hesab edir. İslam ideoloqları hicaba qadın ismətinin və islam əxlaqının qorunması vasitəsi kimi baxırlar.

İslam İnqilabı Qadınlar Cəmiyyətinin hicab məsələsində də mövqeyi rəsmi hökumət mövqeyindən fərqlənir. Cəmiyyət qadının Allah tərəfindən sülhpərvər varlıq kimi yarandığına əsaslanaraq "Hicab, ilahi dəyər və insanlar" məqaləsində hicab məsələsinin "bütünlükdə islam fəlsəfəsi, xüsusilə də insanşünaslıq (insanşonasi) kontekstlə nəzərdən keçirilməsini iddia edir, dövlətin qadınların örtünməyə məcbur etməsini və fərdi seçimə imkan verməməsini düzgün hesab etmir.

Quranın ən-Nur surəsində (3, 24:31) ancaq sinənin örtülməsi nəzərdə tutulur. Ayədə deyilir: "Mömin qadınlara de ki, gözlərini haram buyurulmuş şeylərdən çevirsinlər (naməhrəmə

baxmasınlar), ayıb yerlərini (zinadan) qorusunlar (və ya örtülü saxlasınlar); öz-özlüyündə görünən (əl, üz) istisna olmaqla, zinətlərini (zinət yerləri olan boyun, boğaz, qol, ayaq və s. naməhrəmə) göstərməsinlər, baş örtüklərini yaxalarının üstünə çəksinlər (boyunları və sinələri görünməsin) (3, ən-Nur, 24:31).

Əsrlər boyu din xadimləri – üləmalar, fiqh alimləri səhv olaraq hicabı islami tələb kimi təqdim etmişlər.

Beləliklə, Azərbaycan və İranda ailə və ailə münasibətlərində səmimilik, mehribanlıq, məhəbbət əsas yer tutur. Azərbaycan ailəsində dini və dünyəvi xüsusiyyətlər vəhdət təşkil etdiyi halda İran ailə münasibətləri islam normaları əsasında tənzimlənir. Azərbaycan ailələrində patriarxal qayda-qanunlar üstünlük təşkil etsə də, kişilərin üzərinə də xeyli yük düşür, ailədə "kişi kultu" və "qadın kultu" paralel gedir, İranda kişi kultu üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda İrana nisbətən qadınlar ictimai həyatda daha fəaldırlar.

Açar sözlər: ailə, İslam, patriarxal ailə, patriarxal etika, ateizm, müsələnçilik, itaətkar, kişi kultu, qadın kultu, hicab.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2000, 78 s.
2. Əliyev H.Ə. Minilliklərin qovşağında. Bakı: XXI YNE, 2001, 184 s.
3. Qurani-Kərim. (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı: Qismət, 1997, 756 s.
4. Məmmədşad İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı: Təknur, 2009, 220 s.
5. Mövsümova L. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Bakı: Ulu, 2002, 350 s.
6. Musəvi Lari Seyid Müstəva. İslam və Qərb mədəniyyəti. Bakı: Darulbəşr, 2004, 288 s.
7. Nakanişi Nisai. İnqilabdan sonrakı İranda hakimiyyət, ideologiya və qadın məsələsi//«Müsəlman cəmiyyətlərində qadınlar». Bakı: Elm və həyat, 2004, s.109-132.
8. Svyatoçovskiy T. Azərbaycan və Rusiya: Sərhədanı bölgə keçid dövründə. Bakı: XUN, 2000, 373 s.
9. Tövhid N. Azərbaycanda qadınlar, İslam və müasirləşmədə sovet irsi //«Müsəlman cəmiyyətlərində qadınlar». Bakı: Elm və həyat, 2004, s.175.
10. Zərifiniya Həmidrza. Kalodşekafiye cenahhaye siyasiye İran (1358-ta 1378) Tehran, 1379 (İran siyasətçilərinin cinahlarının görüşləri).
11. Mahmudi Abbas Əli. Zən dər islam (İslamda qadınlar). Tehran, Kirhan, 1990, 201 s.
12. Zən dər ayineyi defayi-müqəddəs. Tehran: Mərkəze-çare-serah. 1990, (Qadın müqəddəs cəngədə).
13. Muriel Atkin, The Subtlest Battle: İslam in Soviet Tajikistan, Philadelphia: Foreign Policy Research Institute, 1989, p. 13.

Мухаммедали САБУХИ-ТАСУДЖИ

**ПРОБЛЕМА СЕМЬИ И ЖЕНЩИНЫ В КОНТЕКСТЕ МИРОВЫХ И
ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЕЙ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ
(На основе материалов Азербайджана и Ирана)**

Резюме

В статье говорится о семейной организации и женской проблеме, являющихся главными нравственными основами азербайджанского и иранского народов. Были исследованы этапы исторического развития проблемы семьи и женщины в Азербайджане до независимости и в период независимости, положение семьи и женщины в Иране до и после исламской революции, роль женщин в обществе и семье. Автор приходит к такому выводу, что в современной азербайджанской семье религиозные и мирские ценности составляют единство, а в Иране в регулировании семейных отношений исламские нормы преобладают.

Ключевые слова: семья, ислам, патриархальная семья, патриархальная этика, атеизм, мусульманство, набожность, культ мужчины, культ женщины, хиджаб, секуляризация.

Muhammedali SABUHI-TASUJI

**A FAMILY AND WOMAN PROBLEM IN A CONTEXT OF WORLD AND
ISLAMIC VALUES: THE COMPARATIVE PHILOSOPHICAL ANALYSIS
(On the basis of materials of Azerbaijan and Iran)**

Summary

The article tells about a family organization and the female problem, which are the main ethical foundations of Azerbaijani and Iranian peoples.

There were investigated the stages of historical development of the problem of a family and woman in Azerbaijan before independence and during the independence, position of a family and woman in Iran before Islamic revolution, role of women in a society and a family.

The author has drawn such conclusion that in a modern Azerbaijani family, the religious and worldly values form up unity, and in Iran, while regulating family relations, the Islamic norms and rules have the superiority.

Keywords: family, Islam, patriarchal family, patriarchal ethics, atheism, Mohammedanism, devotion, cult of man, cult the woman, hijab, secularization.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 159.9

Sevda MANSUROVA

Doktorant, BSU

BƏDİİ YARADICILIQ FƏALİYYƏTİNDƏ OPERATİV HAFİZƏNİN ROLU*

Yaradıcılıq sahəsindəki bütün bacarıqlar, insan gerçəklikləri ilə bağlı olan daha sabit, daha dəqiq məlumata, əlaqəyə nail olmaqla və bunun sayəsində təsadüfi əlaqələrdən imtina etməklə bağlıdır. Bir çox tədqiqatçılar ilkin ehtimal sözlərin riyazi işarələrlə deyil, dumanlı obraz kimi yaranmasını qeyd edir. Dostoyevski öz qəhrəmanı gənc Ordinovun yaradıcılıq prosesini belə təsvir edir: «Onun fikirlərində hələ qaranlıq, aydın olmayan, ancaq hansısa təəccüblü ideyalar obrazı dururdu» (1, s.2).

Bədii yaradıcılıq prosesi həyacanlarla müşayiət edilir, çünki məlum ideyanın başa düşülməsi üçün vacib olan obraz əvvəlcədən, məsələn, rəssam tərəfindən bu ideya üçün müəyyən olunmuş obrazlar verilir. Bu obrazlar sonda xoş hissiyat, asanlıqla təəccüb doğuracaq qədər məmnunluq yaradır. İnkə edə bilmərik ki, incəsənət əsəri, başqaları üçün həzzalma mənbəyi olduğundan həmin əsərlərdən zövq almaq əslində başqasının əməyindən heçnəsiz istifadə etməkdir. Bu onu göstərir ki, həmin anlamda incəsənətin psixologiyası elmi və bədii dərk etmə prosesləri arasındakı sərhəddi pozur. Buna görə də böyük elmi həqiqətlər bədii obrazlara oxşar olur (2, s.46).

Bütövlükdə bədii yaradıcılıq prosesində qabiliyyətləri öz-özünə inkişaf etdirən mexanizmlər yoxdur. Əgər kimdəsə belə bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri yoxdursa, bədii yaradıcılıq prosesi həmin qabiliyyətləri inkişaf etdirə bilməz. Bədii yaradıcılıq proseslərinə operativ hafizənin imkanları da daxildir. Bu imkanlar bədii yaradıcılıq prosesində obrazları oyatmaq, canlandırmaq, onların assosiasiyalarını yaratmaq və təfəkkürə, təxəyyülə ötürmək qabiliyyətləri kimi özünü göstərir. Deməli, istedadlı və qabiliyyətli insanlar özləri öz imkanlarını incəsənətin qanunlarına uyğunlaşdıraraq, yeni nümunələr yaradırlar. K.Q.Yunq bildirir ki, bu və digər səbəblərdən şair hansısa mifoloji qəhrəmana müraciət edir və həmin surətə xas olan spesifik keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər axtarır. Onu özü yaratmağa çalışır. Əslində nələr baş verir? Sonda belə məlum olur ki, bu surət haqqındakı düşüncələr, onun yaşadığı hisslər, həyatı ilə əlaqəli olanlar şairi özünə elə bağlayır ki, o həmin hisslərdən kənara çıxıb bilmir, yəni şair bu surətin əsirinə çevrilmiş olur. Çünki, bu obrazda özü üçün doğma, cəlbədicilə olanları tapır. «Dante özünün hisslərini cənnətin və cəhənnəmin bütün obrazlarına sirat etdirir. Göte bunun üçün Bolksperq və yunan obrazları, Vaqnerə bütün şimal mifologiyası lazım gəlmişdir. Nitshe sokral stilə qayıtmışdır. Bleyk Hind fantaziyasına, Bibliyanın obrazlı aləminə müraciət etmiş, Spiltel yeni obrazlar üçün qədim adları mənimsəmişdir» (3, s.5).

R.Solso, G.Uollesin 1926-cı ildə irəli sürdüyü təsnifatə əsaslanaraq yaradıcılıq prosesinin koqnitiv quruluşunu belə şərh edir:

- Hazırlıq: vəzifələrin formalaşdırılması və onun həllinə olan cəhdlər;
- İnkubasiya: vəzifələrdən uzaqlaşaraq digər məşğuliyyətə bağlanmaq;

* Məqalə psixol.ü.f.d., dos. Xədicə Taşdanova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

- Canlanma: vəzifənin mahiyyətinə intuitiv nüfuzetmə;
- Yoxlama: sınaq, yaxud qərarın reallaşması.

Y.A.Ponomaryovun yaradıcılıq prosesi ilə təsnifatı oxşardır.

- Birinci mərhələ (şüurlu fəaliyyət) – hazırlıq. İntuitiv düşüncələrin yeni ideyalarla uzlaşdırıldığı xüsusi fəaliyyət vəziyyəti.

- İkinci mərhələ (şüursuz fəaliyyət) – canlanma. İstiqamətlənmiş ideyanın inkubasiyasının baş verdiyi yeni fəaliyyət vəziyyəti.

- Üçüncü mərhələ (şüuraltı olanların şüura keçməsi) - ruhlanma. Əvvəlcə fərziyyə səviyyəsində olan şüuraltı ideyanın şüurda kəşf kimi yaranması.

- Dördüncü mərhələ (şüurlu fəaliyyət) – ideyaların inkişafı, onun son tərtibatı və yoxlanılması.

Hazırlıq mərhələsində intuitiv düşüncələr yeni ideyalarla uzlaşdırılır. Vəzifələr formalaşdırılır, onun həllinə olan cəhdlər mərkəzləşdirilir. Bu proses uzun müddət davam edə bilər. L.N.Tolstoy N.N.Straxova 25 noyabr 1870-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Mən indi şübhələrin əzab verdiyi, ifadə edilməsi mümkün olmayan qaba fikirlər, yaxud, özünə inamı olmayan, gücsüz, bununla yanaşı təkidli daxili iş vəziyyətindəyəm. Ola bilsin, bu vəziyyət xoşbəxt, özünə inamlı əməklə əvəzlənəcək. Əvvəllərdə olduğu kimi, ancaq, ola bilsin mən bir daha nə isə bir şey yazı bilmədim» (4, s.18-19).

İnkubasiya dövrünü keçən insanın yaradıcı fikirlərində sanki birdən-birə gözlənilməz işıq yanır. Bu anda yaradıcı insan güclü qıcıqlanma, oyanıqlıq hiss edir. İdeyaların hissələri, zərrəcikləri birləşərək birdən-birə nəhəng qüvvəyə çevrilərək özünə ifadə vasitələri axtarır. Yoxlama mərhələsində ideya təcrübədə sınaqdan keçirilir. Onun gərəksiz, işə yararsız tərəfləri təmizlənir. Bu, bəzən qısa müddətdə baş verir, bəzən də uzun illər davam edir.

Canlanma mərhələsində vəzifənin mahiyyətinə intuitiv nüfuzetmə, şüuraltı olanların şüura keçməsi prosesi və həmçinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş fərziyyə əsasında şüuraltı ideyanın şüurda kəşfidə baş verir.

Yoxlama (sınaq), yaxud qərarın reallaşması adlanan dördüncü mərhələdə şüurlu fəaliyyət əsasında ideyaların inkişafı, onların son tərtibatı və yoxlanılması prosesi gedir. Nəticədə yeni bir əsər, ideya yaranır.

Məqalədə əsas məqsəd bu prosesdə hafizənin və konkret olaraq operativ hafizənin iştirakının nədən ibarət olmasına aydınlıq gətirməkdir. Əgər söhbət bədii yaradıcılıqda operativ hafizənin xüsusiyyətlərindən gedirsə, o halda müasir yanaşmalarda başlıca cərəyanlardan biri olan koqnitiv psixologiyaya da müraciət etmək lazım gəlir.

Apardığımız təhlillər göstərir ki, müasir psixologiyada hafizənin mühüm növləri içərişində ən az öyrənilmiş sahə operativ hafizədir. Halbu ki, hafizənin bu növü keçmiş təcrübənin potensial şüurda sistemli şəkildə hifz edilməsində, ondan müxtəlif fəaliyyət növlərində istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən hafizənin, koqnitiv xüsusiyyətləri sahəsindəki araşdırmaları operativ hafizənin tədqiqinə yönəltməyi məqsədə uyğun hesab etmişik.

Ümumiyyətlə, hafizə psixologiyası ilə bağlı tədqiqatlarda operativ hafizə ilə bağlı işlərə az rast gəlinir. Qərb və rus psixoloqlarının işlərində operativ hafizəyə geniş yer verilmişdir. Bəzi alimlər, operativ hafizəni qısa müddətli hafizə, aralıq hafizə kimi göstərmiş, bəziləri operativ hafizəni qısa müddətli hafizədən fərqləndirmişdir.

Operativ hafizə ilə bağlı bir çox erkən tədqiqatlarda yeni materialın mənimsənilməsində onun rolu xüsusi qeyd olunur. Bunun başa düşülməsi üçün bir sıra prinsiplər həlledicidir. Biz

hazırda nəzərdən keçirdiyimiz materialı fikirləşməyə, götür-qoy etməyə meyilliyik. Bu yolla da yenidən daxil olan material şübhəsiz ki, operativ hafizəyə giriş imkanı əldə edir. Operativ hafizədə informasiya asan axtarılıb tapılır. Bundan başqa yaddasaxlama prosesi, yəni yadda saxlanması lazım olan materialın hafizədə yerləşməsi həmin informasiyadan yenidən istifadə edərkən onu aydın başa düşüb, fəal şəkildə istifadə edilməsi baxımından əlverişlidir. Yadda saxlanması lazım olan materialla aparılan iş üçün insandan vaxt və səy tələb olunur. Buna görə də həmin proses operativ hafizənin köməyini tələb edir. Bu səbəbdən də, operativ hafizədən tez keçən material yadda çətin qalır, lakin operativ hafizədə uzun müddət qalan material isə hafizədə uzun müddət saxlanılır.

Yeni eşidilən, yaxud görünən material adətən yadda yaxşı qalır. Yenilik təsiri yaradan hadisə operativ hafizədən köhnə materialı asanlıqla çıxara bilir. Bununla belə, əgər yadda saxlanılacaq materialın göstərilməsi və yaddasaxlamanın yoxlanılması arasına digər tapşırıqlar daxil edilsə, bu halda yenilik effekti pozulur. Çünki aralıq tapşırıq əvvəl ona daxil olan yeni elementləri sıxışdıraraq operativ hafizədə özünə yer tələb edir. Bu faktı nəzərə alaraq, yeni dərsi izah edən zaman pedaqoqların tələbə və şagirdlərə hazırda verilən materialı onların yaxşı yadda saxlamaları üçün bu prinsipdən istifadə etmələri vacibdir. Başqa mövzuda tapşırıqlar yalnız yeni mövzunun tam qavranıldığına əmin olduqdan sonra verilməlidir. Göstərilən prinsip bədii yaradıcılıq prosesinə də aiddir. Öz fəaliyyətlərini operativ hafizənin qanunauyğunluqlarına və xüsusiyyətlərinə görə tənzimləyən yaradıcı insanlar daha çox uğur əldə edə bilirlər.

Belə bir fakt da müəyyən edilmişdir ki, materialın hissələri, keçmiş obrazlarla assosiasiyalar yaradaraq operativ hafizədə yerləşdikdən sonra onun yenidən yada salınması asanlaşır. Bu faktın mümkünlüyü koqnitiv psixologiyada Tulving, Perlston, Psotka və b. tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

Deyilənlər hafizənin klassik və müasir tədqiqatları arasında əlaqənin olduğunu göstərir. Sadəcə olaraq, müasir yanaşmalarda hafizə prosesləri, o cümlədən operativ hafizənin fəaliyyətdə olan (burada, bədii yaradıcılıqda) xüsusiyyətləri daha konkret və aydın şəkildə izah olunur. Bu isə yeni faktların daha da artacağı ehtimalını göstərir. Daha müasir tədqiqatlar operativ hafizənin aralıq mərhələlərinin aydınlaşmasına həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatlardan bir çoxu operativ hafizənin həcmi fərdlərdə bir qədər dəyişməsi faktını sübut etmişdir.

Operativ hafizənin həcmi mövzusu da bu tədqiqatlarda diqqət mərkəzindədir. "Pevionun nəzəriyyəsidəki hafizə əlaqələrinin saxlanması fərziyyəsinə görə, hər bir stimula arasında həm də obrazlar olan gizli ierarxik kodlara malikdir. Bu gizli kodlar stimula təsiri ilə oyanaraq, assosiativ cütlüklərin səsləndirilməsi zamanı reaktiv komponentlərə uyğun şəkildə onunla birləşir. Obrazların rolu assosiasiyaların genişlənməsinin gücü ilə bağlıdır" (5, s. 261). Məhz bu kimi tədqiqatlar diqqəti operativ hafizənin həcmi ölçülməsinin vacibliyinə cəlb etmişdir. Pevio, Bruks və başqaları öz eksperimentlərində aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışmışlar:

- operativ hafizənin daha böyük həcmi tələb edən proseslər;
- operativ hafizənin kiçik həcmi ilə kifayətlənən proseslər;
- operativ hafizənin funksiyaları və s.

Məsələn, onlar oxunan mətni tədqiq edərək, operativ hafizənin həlledici rolunu müəyyən etmişlər. Bunu operativ hafizənin həcmi və oxunulan mətnin başa düşülməsinin müxtəlif ölçüsü, oxunmanın sürəti arasında müşahidə olunan güclü müsbət korrelyasiyalar, müqayisə edilən anlayışların bir-biri ilə münasibəti, bir-birindən asılılığı təsdiq edir. Bu yolla, geniş həcmli operativ hafizəsi olan fərd, çox güman ki, özünü daha bacarıqlı oxucu kimi göstərəcək. Oxşar nəticələr, mühakimə biliklərinin qiymətləndirilməsi zamanı da alınmışdır.

Yaradıcılıq psixologiyası sahəsində aparılan araşdırmaları təhlil edərək bu nəticəyə gələ bilərik ki, bu problem klassik və müasir psixologiyada həmişə aktual olub. Psixologiyanın eksperimental imkanları artdıqca, yaradıcılığın strukturunda olan psixi hadisələr, o cümlədən operativ hafizələr arasındakı əlaqə ilə bağlı yeni faktlar əldə edildikcə insanın hafizəsinin imkanları daha da aydınlaşdırılmışdır.

- yaradıcılıq insanın təbii mənşəyi ilə bağlı olub şəxsiyyətin normal inkişafı prosesində daha da genişlənir;

- yaradıcılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində sistem mövcuddur, bu sistem pozulduqda fəaliyyət özünün yaradıcı mahiyyətini itirir;

- yaradıcılıq insanın xüsusi psixoloji halıdır, bu hal fenomenal imkanları, özünəməxsus məzmunu ilə fərqlənir.

Bədii yaradıcılıq imkanlarına aşağıdakı koqnitiv proseslər daxildir: diqqətin paylanması, mərkəzləşməsi, hafizənin möhkəmliyi, obrazların zənginliyi, operativliyi, təfəkkürün itiliyi, mücərrədliyi, təxəyyülün, fantaziyanın genişliyi, dərinliyi, iradənin gücü, motiv, məqsəd, meyl, ustanovka, dəyər və s.

- bədii yaradıcılıqda operativ hafizənin fəallığı insanın yaradıcılıq motivasiyası, cəhd-etmənin gücü, onun həqiqət axtarışı ilə əlaqələndirilir. Bu cəhd son nəticədə insanın bədii istedadını üzə çıxarır, arzusuna qovuşdurur;

- yaradıcılıq informasiya tələbatının yüksək inkişaf səviyyəsini yaratmaq və bu tələbatın ödənilməsi prosesidir. Yeni informasiya bələdləyici-tədqiqəddici fəaliyyət nəticəsində əldə olunur. Yeni informasiyaya (siqnala) olan tələbat yüksək emosional səmərəliliyə malikdir. Belə emosional güc müdafiə tələbatı kimi şərtsiz reflekslə rəqabət aparır. Bələdləyici möhkəmləndirmə ilə gücləndirilmiş şərti siqnala reaksiya çoxlu sayda yeni bələdləşmə cəhdləri oyatmaq gücünə malikdir.

Açar sözlər: yaradıcılıq prosesi, hafizə, istedad, operativ hafizə, şüur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Смирнов Р.В. Структура творческого акта //www. psixologum. com
2. Выготский А.С. Психология искусства. М., Искусство, 1986.
3. Ярошевский М.Г. Психология творчества и творчество в психологии. Вопросы психологии, №4, 1981.
4. Шеллинг Ф.В. Система трансперсонального идеализма. СПб, Соц Екгиз, 1936.
5. Солсо Р. Когнитивная психология. СПб, Питер, 2002.
6. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı, 2005.

Севда МАНСУРОВА

РОЛЬ ОПЕРАТИВНОЙ ПАМЯТИ В ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Статья акцентирует внимание на актуальности проблемы творческого процесса, его научного анализа, особенно подчеркивается роль таланта в этом процессе. Раскрываются составляющие и направления когнитивной структуры творческого процесса, перечисляются его этапы как системно отображаемые структурные компоненты. Вместе с тем анализируется специфика подходов к обозначенной проблеме, рассматривается роль памяти и конкретно оперативной памяти, в психике творческого человека во время творческого поиска.

Ключевые слова: творческий процесс, память, талант, оперативная память, сознание.

Sevda MANSUROVA

THE ROLE OF THE OPERATIONAL MEMORY IN THE CREATIVE ACTIVITY

Summary

The article accentuates on the urgency of the problem of the creative process, its scientific analysis, underlines, in particular, the role of talent in this process. There are exposed the constituents and tendencies of the cognitive structure in the creative process, its phrases are listed as systematically represented structural components. At the same time the specificity of approaches to the identified problem is being analysed, the role of memory and specifically operational memory in the psychology of a creative man during the creative exploration is considered.

Keywords: creative process, memory, talent, operational memory, consciousness.

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

УДК 32:001.8

Кенан МУСТАФАЕВ
Докторант, ИФСП НАНА

ВЕСТФАЛЬСКИЙ СУВЕРЕНИТЕТ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ*

Вестфальский мир 1648 года, положивший конец Тридцатилетней войне в Европе, является точкой отчета, после которой государства закрепили свое положение в качестве главных элементов политической системы. В широком смысле государственный суверенитет стал называться вестфальским. В узком значении вестфальский суверенитет был определен С.Краснером в 1999 году. В своей книге «Суверенитет: организованный обман» он наряду с международно-правовым, взаимозависимым и внутренним выделил данный тип суверенитета.

Согласно С.Краснеру, вестфальский суверенитет государства базируется на принципах «территориальности» и исключения внешнего влияния на внутренние властные структуры. Принцип «территориальности» выражается в принятии всех решений, касающихся управления государством в пределах его географических границ. Принцип исключения внешнего влияния проявляется в невмешательстве во внутренние дела государства со стороны других акторов международной системы (1, с. 20).

В современном мире глобализация стимулирует делегирование государственного суверенитета на наднациональный уровень. Данный процесс осуществляется посредством размывания двух столпов вестфальского суверенитета – принципа «территориальности» и исключения внешнего влияния.

Считаем, что система, когда суверенитет жестко привязывается к определенному географическому пространству, в нынешних условиях не отражает реальной объективности и выглядит устаревшей. Известно, что принимаемые на международных саммитах решения оказывают влияние на все основные процессы в мире и являются очень важными для всех государств независимо от их уровня развития, политической ориентации и режима. Происходит пересмотр порядка принятия решений в государствах и его постепенное смещение во внешнюю среду. Тем самым имеет место трансформация принципа «территориальности».

Суверенитет, не связанный с территорией, имеет особую специфику. Его уже сложно характеризовать как национально-государственный, поскольку отсутствуют многие признаки. Именно это придало импульс появлению термина «космополитичный суверенитет», который Д.Хелд характеризует «как суверенитет, лишенный идеи зафиксированных границ и территорий, управляемых исключительно государством» (2, с.33).

Другим следствием глобализации является то, что в настоящее время национальные государства постепенно теряют возможность принимать самостоятельные решения относительно вопросов, которые традиционно входили в компетенцию внутренней политики. Наглядно данный процесс выражен на примере глобализации охраны окружающей среды. Так, А.М.Шукюров отмечал, что интернационализация осмысления

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

экологического кризиса в качестве планетарной проблемы и понимание опасности для существования человечества стали важной основой глобализации (3, с. 22). Именно в призме глобализации охраны окружающей среды ограничение вестфальского суверенитета национального государства достигло значительного уровня. Одновременно в этой сфере процесс трансформации суверенитета предопределен объективными причинами.

Степень передачи государственного суверенитета на наднациональный уровень может быть градирована на несколько уровней:

На уровне «Автономность» национальные государства независимо определяют внутреннюю политику и единолично осуществляют управление на своей территории. На этом этапе они не учитывают интересы прочих политических акторов. Это уровень абсолютного суверенитета.

На уровне «Учет интересов» национальные государства при осуществлении хозяйственной деятельности учитывают интересы других государств. Главный признак - наличие множества международных органов и международных конвенций, регулирующих различные аспекты их внутренней деятельности.

На уровне «Торг» власть национального государства ограничивается в пользу интересов прочих игроков. Главным признаком этого уровня является существование международного института с правами осуществлять действенный мониторинг над экологической деятельностью государств. Данный уровень подразумевает наличие конкретного механизма, который позволяет международным институтам контролировать процессы, происходящие в том или ином государстве. Так, Совет Европы предлагает прежде всего именно уровень отношений в осуществлении политики в сфере защиты прав человека и поддержки демократии.

На уровне «Уступка» национальные государства уступают часть прав, присущих суверенитету, на наднациональный уровень. Наднациональная организация наделяется широкими правами, она обладает гибкими механизмами для эффективного и быстрого решения споров.

Уровень «Передача» предполагает лишение государства суверенитета и полную передачу присущих ему прав на надгосударственный уровень. Данный этап предполагает ликвидацию власти государства.

Используя предложенную градацию по уровням, предлагаем схему динамики делегирования суверенитета на надгосударственный уровень под влиянием экологической глобализации:

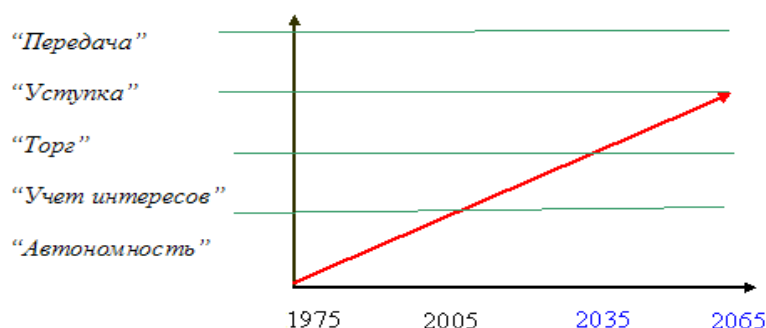

Рис.: Делегирование государственного суверенитета на надгосударственный уровень под влиянием экологической глобализации

Как известно из истории и видно из схемы, до конца 60-х гг. XX века суверенитет казался еще незыблемым принципом международного права и абсолютной политической категорией. Его частичное ограничение было предопределено не связанными с глобализацией причинами. Именно в начале 70-х годов начались процессы привлечения внимания к глобальным экологическим проблемам.

В предложенной нами схеме выделен 2005 год как переходный к уровню «Учет интересов». Это связано с тем, что именно в указанном году вошел в силу Киотский протокол. После вступления в силу Киотского протокола сферы, относящиеся к внутренней компетенции государства (например, их хозяйственная деятельность), стали объектом международного обсуждения. Определены ориентиры, которые стали базовыми для участников современной международной политической системы.

Считаем, что существующий баланс не может постоянно отвечать потребностям организации международного сотрудничества в сфере охраны окружающей среды. По нашему мнению, динамичное развитие по предложенному графику будет продолжаться, и в течение последующих 30 лет мир вступит в уровень «Торг».

В 30-е годы XXI века возрастающая угроза экологической безопасности вынудит государства пойти на реальные действия по объединению усилий для охраны окружающей среды. К этому времени соответствующим образом будет подготовлено международное законодательство: заключены важнейшие конвенции об охране окружающей среды, что более ограничит действия государств. Одновременно начнут действовать практические механизмы для претворения в жизнь программы «Повестка дня на XXI век» и прочих глобальных проектов, основы которых были заложены в последние десятилетия. К концу данного периода будут созданы дееспособные политические структуры, которые будут иметь реальные полномочия по оказанию давления на национальные государства по вопросам, которые традиционно входили в компетенцию вестфальского суверенитета.

Мы уверены, что уровень «Торг» не предел, и в начале второй половины XXI века отношения в политической системе будут характеризоваться уровнем «Уступка». Считаем, что именно к середине XXI века уровень экологических проблем примет невиданные масштабы. Загрязнение вод, почв, воздуха, потеря биологического разнообразия и опустынивание, а также климатические изменения станут причиной природных катаклизмов. Повышение температуры станет причиной поднятия вод мирового океана. Из-за этого многие государства Океании окажутся под водой. Затопление также грозит части многих прибрежных государств. Борьба с этими проблемами в целях предотвращения экологической катастрофы потребует полной мобилизации усилий человечества.

Прочие аспекты глобализации, например, глобализация экономических систем, переплетение культур, подготовят нации к пересмотру принципа государственного суверенитета. Региональные союзы, образованные в результате интеграционных процессов, также создадут благоприятные условия для дальней трансформации принципа суверенитета. Ожидается, что к середине XXI века население земли достигнет 9,1 миллиардов (4). Одновременно повысятся стандарты и потребности жизнеобеспечения. Таким образом, переход к уровню «Уступка» будет стимулироваться требованиями экономического развития. Ясно, что к этому времени для поддержания на

должном уровне жизнеобеспечения столь большого количества населения потребуются увеличение в разы производства продовольствия и энергии.

Существующая структура, которая была создана для координации международного экологического сотрудничества, - Программа Организации Объединенных Наций (ООН) по окружающей среде - не обладает необходимыми полномочиями и эффективным механизмом для решения существующих природоохранных проблем. В свою очередь Совет Безопасности ООН, обладающий правом принимать обязательные решения, не приспособлен для выполнения данной функции, так как представляет собой структуру, акцентированную на вопросах мира и безопасности.

По нашему мнению, создание наднациональной организации, наделенной полномочиями принимать обязательные для всех государств решения в сфере охраны окружающей среды, может стать эффективным шагом в решении глобальных проблем. Ясно, что существование данной структуры означало бы признание пересмотра одного из самых важных признаков национального государства – вестфальского суверенитета.

Необходимость создания наднационального института наделенного реальными полномочиями для решения природоохранных вопросов, будет возрастать, с течением времени он обязательно должен быть обеспечен системой демократического управления. Иначе данный процесс встретит сильное сопротивление со стороны развивающихся государств. Считаем, что международное сообщество уже имеет позитивный опыт создания структур с демократической системой управления.

На сегодняшний день уровень «Уступка» кажется наиболее идеальным и самым высшим этапом делегирования суверенитета на наднациональный уровень. Он предоставляет достаточно возможностей для того, чтобы организовать адекватную борьбу с существующими угрозами в природоохранной сфере. Именно на данном уровне произойдет оптимизация деятельности государства эпохи глобализации. Сформируется тот тип государства, который И.Я.Мальковская характеризует как «постнациональное», то есть космополитичное по своей сути и тесно интегрированное с международными (наднациональными) структурами (5, с. 20).

Переход трансформации суверенитета на уровень «Передача» показан как теоретическая возможность. В нынешнее время достижение трансформации суверенитета данного этапа, то есть концентрации процесса принятия решений и создания единого управленческого центра, не кажется реальным, перспективно возможным и практически нужным. Трансформация суверенитета, достигшая уровня «Передача», означала бы фундаментальный пересмотр современной архитектуры политической системы. Однако, ее рассмотрение в качестве теоретической модели развития событий полезно для осуществления сравнительного анализа между различными уровнями трансформации суверенитета и выявления пределов возможных изменений.

Глобализация будет усиливаться и продолжать влиять на трансформацию государственного суверенитета. Наибольшее давление станет испытывать вестфальский суверенитет, так как вышеназванный процесс имеет значительное воздействие на основополагающие принципы данного типа суверенитета. В результате изменений, которым подвернется государство, сформируется «новый суверенитет», который станет основой политической системы будущего. Государство, обладающее «новым суверенитетом», станет иным. У него будет ограниченный вестфальский суверенитет, а

взамен появятся новые возможности для реализации международно-правового суверенитета.

Таким образом, в статье рассмотрен вопрос влияния глобализации на вестфальский суверенитет национального государства. Выявлено, что в результате глобализации оба его основополагающих принципа – «территориальность» и исключение внешнего влияния – подвергаются изменениям. Именно этот процесс стимулирует существующую тенденцию – делегирование государственного суверенитета на наднациональный уровень, который условно разделен нами на несколько этапов. В результате создается «новый суверенитет», который становится важнейшим признаком государства эпохи глобализации.

Ключевые слова: глобализация, национальное государство, принцип «территориальности», глобальные проблемы, наднациональная организация, «новый суверенитет».

Список использованной литературы

1. Krasner S. Sovereignty: Organized Hypocrisy. Princeton: Princeton University Press, 1999, 264 p.
2. Held D. Law of States, Law of Peoples: Three Models of Sovereignty // Legal Theory. London: London School of Economics and Political Science, 2002.
3. Şükürov A.M. Qloballaşma, mif və tarix. Bakı, 2005, 273 s.
4. World population to reach 9.1 billion in 2050, UN projects, 2005 / www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=13451.
5. Мальковская И. Я. Судьбы национального суверенитета в эпоху глобальных перемен // Вестник РУДН. Серия философия, 2007, № 1 (13).

Kənan MUSTAFAYEV

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ VESTFAL SUVERENLİYİ

Xülasə

Məqalədə qloballaşma prosesinin Vestfal suverenliyinə təsiri araşdırılır. «Əraziçilik» prinsipinin zəifləməsi və milli dövlətin müstəqil surətdə qərarlar qəbul etmək imkanlarının məhdudlaşdırılması nəticəsində Vestfal suverenliyinin transformasiyaya məruz qalması tədqiq edilir. Məqalədə dövlətin suverenliyinin dövlət-üstü səviyyəyə keçməsi təhlil edilir və bu prosesin mərhələləri göstərilir. «Yeni suverenliyin» yaranması məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: qloballaşma, milli dövlət, «əraziçilik» prinsipi, global problemlər, dövlət-üstü təşkilat, «yeni suverenlik».

Kanan MUSTAFAYEV

WESTPHALEAN SOVEREIGNTY IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Summary

The article investigates the influence of globalization on Westphalian sovereignty. It studies transformation of Westphalian sovereignty, which happens as a sequence of violation of the “territorial integrity” principle and limitation of ability of a national state to make independent decisions. The article analyzes transfer of state sovereignty to the supranational level

and suggests the stages of this process. It investigates the issues of foundation of “new sovereignty”.

Keywords: globalization, national state, principle of “territoriality”, global problems, supranational organization, “new sovereignty”.

UOT 327

Emin KƏRİMOV
Doktorant, BDU

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ SİYASİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ*

Giriş

Artıq 1970-ci illərin sonlarına doğru ölkə ərazisində ən arzu olunmaz şəxs olan Məhəmməd Rza Şah 1978-ci ildə özü də bilmədən səhvə yol verərək Qumdakı iğtişaçıların üzərinə silahlı qüvvələr göndərir. İlk dəfə odlu silahdan açılan atəş eyni vaxtda Pəhləvilərin taxtına açılırdı. Ölkəni qəzəbli bir xalq hərəkatı bürüdü. Hökuməti istefaya göndərmək, yeni baş nazir vəzifəsinə müxalif Şəhpur Bəxtiyarı təyin etmək kimi addımlar da nəticəsiz qaldı. Ölkəni tərk edən Şah bir daha geri dönmədi. İnqilab sürətlə ölkəni öz cənginə aldı və inqilabi qüvvələr – tudə, şiə dindarlar və liberallar İranda monarxiyanı devirib dini respublika qurdular. Respublikanın təbiəti, idarə sistemi uğrunda dindarlar və sekulyaristlər arasında ciddi qarşıdurma hətta qanlı toqquşmalara, rəsmi şəxslərin, dövlət xadimlərinin həlakına gətirib çıxardı. Məqalədə İranın hakimiyyət fəlsəfəsi və bu fəlsəfənin kökləri, onun reallaşdırılması araşdırılmışdır.

İslam İnqilabı və şiə(imami) dövlət anlayışı

İranda baş vermiş İslam İnqilabından sonra İranın siyasi sistemində ən mühüm hadisə teokratik respublikanın yaranması oldu. Bu hadisə inqilabı həyata keçirmiş qüvvələrin böyük əksəriyyətinin klerikal hissənin aparıcı olması və təşəbbüskarlığı öz əlində saxlaması ilə bağlı idi. İslam Respublikası düsturu indiyə qədər, ilk dəfə olmasa da, bu məsələdə yenə yeganəliyini qoruyur və fərqlilik nümayiş etdirir. Bu fərqlilik respublikanın əsasında durduğu siyasi fəlsəfənin imami (cəfəri) şiələrinin dövlət anlayışına söykənir. Bu da dindar qüvvələrin əhəmiyyətli hissəsinin cəfəri şiələri olmasından qaynaqlanır. “Əli hökuməti”, “Əhli-beyt”, “Vilayəti-Fəqih” kimi ibarələrlə zənginləşdirilmiş siyasi dünyagörüşü hakimiyyət, dövlətçilik kontekstində İslam peyğəmbəri və onun ətrafı haqqında əfsanə və rəvayətlərə əsaslanır. Şiəlik öz üsul və əqidə əsasları ilə yanaşı, bütün məktəblərdən fərqli olan kəlamı (sxolastik) və fəlsəfi baxışlara malikdir. Bu məktəbin İslam dininin ictimai, tarixi və siyasi cərəyanlarına böyük təsiri olmuşdur. «Şiə» sözü lüğətdə müşayiət etmək, kömək etmək, dostluq etmək və kiminsə davamçısı olmaq mənasını daşıyır (Sihahe Cohəri, Tacül-ərus). İslamın kitabı - Quranda «şiə» sözü davamçı və köməkçi mənasında işlənmişdir. Səba surəsinin 54-cü ayəsində də «şiə» kəlməsi həmin mənada işlənmişdir. Saffat surəsinin 83-cü ayəsində «şiə» sözü bu mənada semit peyğəmbərlərdən İbrahim (Avraam) haqqında işlənmiş və o özündən əvvəlki Nuhun şiəsi adlandırılmışdır (9, s.88).

* Məqalə tarix ü.e.d. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

İslam sxolastikləri «şia» anlayışının predmetini, mənasını müxtəlif şəkillərdə izah etmişlər. Şəhristani özünün "Miləl və Nihəl" adlı kitabında yazır: "Şia sözü yalnız Əliyə tabe olub onun yolunu davam etdirən şəxslərə deyilir (yəni, onlar əvvəlki üç xəlifəyə tabeçilik və ardıcılığı qəbul etmirlər). Onlar İslam peyğəmbərinin aşkar və ya gizli buyruqlarına əsasən yalnız Əlinin imamət və xilafətini qəbul edirlər. Şia əqidəsinə görə imamət yalnız onun övladlarına məxsusdur. Əgər onlardan qeyrisi bu məqama yiyələnsə, demək bu iş ya zülm, ya da təqiyə vasitəsilə həyata keçmişdir. Bu əqidəyə əsasən imam ümumi kütlənin rəyi əsasında təyin olunmur. Dini əsasların ən ümdə hissəsindən biri olduğu üçün İslam peyğəmbəri imamət məsələsində səhlənkarlığa yol verməz və onu camaatın öhdəsinə buraxmazdı» (13).

Xilafətin hansı üsulla və hansı prinsiplərlə reallaşdırılmasına ən radikal və kəskin fərqli baxış şia təlimləridir. İslam tarixində "şia" sözü adətən möminlərin əmiri adlandırılan Əli ibn Əbu Talibin davamçılarına deyilmişdir. Yəni, bu ifadə İslam peyğəmbərindən bilavasitə sonra Əlini Xilafətə ən layiqli şəxs hesab edən müsəlmanlara aid olunur. Qeyd edilən "Hakimiyyət Allahdandır" tezi şialər tərəfindən də qeyd-şərtsiz qəbul edilir. Lakin bunun realizə prinsip və mexanizmləri şialərə fərqli prizmadan yanaşma tələb edir. Bununla yanaşı şialər belə bir əqidədədirlər ki, İslam peyğəmbəri özündən sonra xilafət və canişinlik məqamının təyin olunmasına İslam dininin ən əhəmiyyətli bir məsələsi kimi yanaşmış, öz həyatında bu işin həllinə həddindən artıq diqqət yetirmiş, onu müsəlmanların öhdəsinə buraxmamış və hətta bu vəzifəyə kimlərin layiq olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir.

Əlbəttə, şia fırqələri arasında bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, imamiyyə fırqəsi belə bir əqidədədir ki, Məhəmməd peyğəmbər özündən sonrakı canişinləri adları ilə bəyan etmişdir. Zeydiyyə fırqəsinə görə isə, o öz canişinlərinin adını çəkməmiş, onların hər birinin sifət (əlamət) və xüsusiyyətlərini bəyan etmişdir. Zaman və məkanından asılı olmayaraq, bu xüsusiyyətlərə malik olan hər bir şəxs yer üzündə İslam peyğəmbərinin xəlifəsi olacaqdır. Əlbəttə, onların nəzərinə görə Fatimənin övladları bu məqama hamıdan daha layiqli və önəmlidirlər. Şialərin bu məsələdə ısrarla Əlinin və övladlarının üzərində durmasını əsaslandıran dəlillər elə İslam peyğəmbərinin Əliyə və onun ətrafındakılara olan münasibəti haqqında rəvayətlərdir.

İslam peyğəmbərindən sonra və 3 xəlifənin ardından 656-cı ildə (hicri 35) hakimiyyətə gələn xəlifə Əli şialərin ideal hökumət hesab etdikləri siyasi bürokratik feodal quruluşun başına keçir. Onun hakimiyyətinin qanuniliyi və ədalətliliyi haqqında rəvayətlərə müraciət etdikdə burada əsas məsələnin Əlinin ədalətlilik dərəcəsi deyil, hakimiyyətin subyektinin müəyyənləşdirilməsi və onun hər cür davranışlarına bəraət verilməsi, "Müqəddəs kitaba" uyğunlaşdırılması cəhdləri olduğunu görürük. "Tarixi-Yaqubi" kitabında deyilir: «Əli öz xilafəti dövründə Peyğəmbərin siyrəsinə (üslub və davranışına) əməl edirdi. Əvvəlki üç xəlifənin dövründə şəriətdə baş verən dəyişikliklərin əksəriyyəti islah olunaraq əvvəlki hala qaytarıldı və ümmətin idarə olunmasını öhdəsinə alan nalayiq valilər işdən kənarlaşdırıldı». Şialərin fikrincə, həqiqətdə bunlar inqilabi bir hərəkət idi və təbiidir ki, bu prosesdə bir çox çətinliklər qarşıya çıxmalı idi.

Xəlifə Əlinin siyasi addımları əlbəttə ki, ayrı-ayrı narazı qüvvələri hərəkətə gətirirdi. Belə vəziyyətlərdə Əlinin tutduğu mövqe, əl atdığı üsul və vasitələr müzakirə mövzusunə çevrilirdi. "Sünəni ibni Macə" adlı kitabda deyilir: "Əli (ə) başladığı inqilabi prosesi və islahat işlərini davam etdirirdi. Amma hər bir inqilabi hərəkətin təbiətinə uyğun olaraq mənafeləri təhlükəyə düşən müxalif ünsürlər hər tərəfdən müxalifətçiliyə başlayıb "üçüncü xəlifənin

intişamını almaq” bəhanəsi ilə daxildə qanlı müharibələr törətdilər. Bu mübarizə və müharibələr təqribən Əli (ə)-in xilafətinin əvvəlindən axırına qədər davam etdi (10).

Şiələrin nəzərində bu daxili çarpışmaların əsil səbəbi şəxsi mənafe və əldən getmiş mövqelərin yenidən qaytarılması marağı olub; üçüncü xəlifənin intişamının alınması xalqı aldatmaqdan başqa bir şey deyildi, buna azacıq da olsa anlaşılmazlıq və şübhə yox idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şiəliyin yaranmasında ən mühüm baza məhz imamət problemidir. İslam dinində geniş sahədə istifadə olunan imam və imamlıq ərəbcə “əmmə” sözündəndir, irəlidə durmaq, başçılıq etmək deməkdir. İslam icmasının ibadət zamanı öndə duran ruhani rəhbərinə verilmiş addır. “İmam” sözünün tarixi “İslam” sözünün yaranması ilə eyni bir vaxta təsadüf edir. Ərəb cəmiyyətinin ictimai, iqtisadi və siyasi inkişafı ilə əlaqədar olaraq «imam» sözü müqəddəslik mənasını da kəsb etmişdir (7, s.44).

Rəvayətlərə görə İslamın meydana gəldiyi ilk dövrlərdə müsəlman icmasına imam vəzifəsinə Məhəmməd peyğəmbər özü rəhbərlik etmiş (622-632-ci illər), bəzən imam vəzifəsini Peyğəmbərin tapşırığı ilə Əbu Bəkr və yaxud Ömər icra etmişdir. İslamda işlənən imam sözü tədricən 3 məna kəsb etməyə başlayır: 1) imam –müsəlman icmasının və müsəlman dövlətinin ali hakimiyyət başçısına deyildir (sünnilik). Sünnilikdə olan məzhəblərin (məktəblərin) başçılarına da bəzən İmam demişlər; 2) Şiələr üçün imamlıq Əlinin nəslindən olan adamların alın yazısı hesab olunur ki, bu da Peyğəmbərin kürəkəni, əmisi oğlu və qızı Fatimədən olanların adlarını bildirmək üçün işlədilən anlayışdır. İmamlıq haqqında təlim şiəlik əhkamları arasında mərkəzi yer tutur. Şiələr üçün imamlıq adamların iradəsindən asılı ola bilməz, çünki o İlahi qanunla qoyulmuşdur; 3) İmam sözü məsciddə ibadət edənlərin qarşısında duran və onlara rəhbərlik edənlərə deyilir. İmamlıq müsəlman dini icmasının ali rəhbərlik təsisatı, dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyəti birləşdirən təsisata deyilir. İmamlığın təbiətinin və imamın rolunun müxtəlif formada başa düşülməsi müsəlmanların sünnilərə və şiələrə parçalanmasının başlıca səbəbi olmuşdur.

Müasir İranda imamilik təlimi rəsmi dövlət dinidir, çünki ölkənin əhalisinin əksəriyyətini imamilər təşkil edir. İmamların qəbirləri tezliklə müqəddəs elan olunmuş, həm sünnilər, həm də şiələr onların məzarlarını müqəddəs yer kimi ziyarət etmişlər. İslamın yayıldığı ölkələrdə sonralar imamlarla bərabər, onların qohumları və nəslindən olanlarla bağlı olaraq “İmamzadə” qəbirləri meydana gəlmiş və onların qəbirləri müqəddəs yer kimi adamlar arasında geniş yayılmışdır.

Şiələrin nəzərinə, Allah peyğəmbərdən sonra hakimiyyətə 12 məsumu təyin etmişdir. Bu 12 şəxs peyğəmbər tərəfindən xalqa tanıtılmışdır. Şiə etiqadına əsasən “Ulil-əmr” (“əmr sahibləri”) dedikdə bütün hakimlər yox, bir qrup şəxs nəzərdə tutulur.

Peyğəmbərə Allah tərəfindən iki vəzifə tapşırılmışdı: peyğəmbərlik və hakimlik. Yəni xalq Məhəmmədin peyğəmbərliyini və hakimiyyətini qəbul etməsəydi də, bu haqlar ondan alınmırdı. Allahın peyğəmbərlə bağlı hökmü ləğv ediləsi hökm deyildi. İmamlarla bağlı deyərək ki, onların hakimiyyətini qanuni edən Allahın təyinatıdır. Bu baxışa əsasən İslam peyğəmbəri dünyasını dəyişdikdən sonra həzrət Əlinin hakimiyyətdən kənarlaşdırıldığı 25 ildə başqalarının hakimiyyəti qanuni olmamışdır. Həmin dövrdə hakimiyyət haqqı Əliyə məxsus idi (11).

Sonuncu – 12-ci İmam Mehdiyin dördüncü naibi Əli ibn Məhəmməd Səmurinin vəfatından sonra qeybəti-kübra dövrü başladı. Bu qeyb dövrü İmamın zühuruna qədər davam edəcək.

Əksər şüa fəqihləri belə düşünürlər ki, qeyb dövründə fəqihin hakimiyyəti Sonuncu – 12-ci İmam Mehdi tərəfindən təsdiqlənir. İmam fəqihini şəxsən təyin etmir. Fəqih imamın bəyan etdiyi ümumi prinsiplər əsasında təyin olunur. Bəs yüzlərlə fəqihin olduğu dövrümüzdə bu iş necə həyata keçirilir? Şübhəsiz ki, bir hakimiyyətin yüz başçısı ola bilməz. Bu məsələ ilə bağlı bəziləri iddia edirlər ki, həmin seçim xalq tərəfindən aparılmalıdır. Fəqih qanuniliyi Allah tərəfindəndir və bu baxımdan xalqın heç bir haqqı yoxdur. Amma hansı fəqih seçilməsi xalqın işidir. Məhz bu fəlsəfə şüəların öz hakimiyyətlərinə kifayət qədər İlahi əsaslandırma tapmalarına səbəb olmuş və 1979-cu il İran İslam İnqilabı dindar şüəların fanatik dərəcədə hakimiyyətə layiq olduqlarını iddia etmələrinə gətirib çıxarmışdır. Öz hakimiyyətinin Allahdan olduğuna sidq ürəklə inanan dindar İran cəfəriləri yeni yaratdıqları Respublikanın da İmam Mehdi yadigarı olduğunu Konstitusiyada da göstərərək Vilayəti – Fəqih anlayışını rəsmiləşdirdilər (15).

İnqilabdan sonra İranın yeni siyasi sisteminin formalaşması və bu prosesə təsir edən siyasi qüvvələr

İran İslam İnqilabının baş tutmasına hələ bir həftə qalmış, 1979-cu il 5 fevralda Ayətullah Ruhullah Musəvi Xomeyni artıq müvəqqəti – inqilabi hökumətin başına Mehdi Bazarqanini təyin etmiş və o da öz növbəsində həm burjua ziyalılardan, həm Tudədən, həm də klerikal-konfessional qüvvələrin nümayəndələrindən ibarət hökumət qurmuş, baş nazir vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdı.

Bu hökumətin rəngarəngliyi onunla bağlı idi ki, Ayətullah Xomeyni digər inqilabi qüvvələrin gücündən istifadə edərək hələ də hakimiyyətdə olan şah rejimini devirmək məqsədi güdürdü. Artıq 12 fevralda bütün ölkədə inqilabçıların şahçılar üzərində qazandığı qələbədən sonra Xomeyni burjua ziyalılardan və sollardan uzaqlaşmağa başladı (7, s.168).

Martın 30-31-də keçirilmiş referendumdan sonra aprelin 1-də bütün ölkə ərazisində İran İslam Respublikası elan edildi. Bu məsələdə hətta bəzi klerikal simaların da Xomeyniyə qarşı olduğu göründü. Çünki Ayətullahlar bütün hakimiyyətin Ayətullah Xomeyninin əlində cəmlənməsinə etiraz edirdilər. M.Bazarqani isə əhəlidə burjua-demokratik əhvali – ruhiyyənin güclənməsinə çalışırdı. Birbaşa Xomeyniyə tabe olan “İmam xəttinin davamçıları” adlı dindar gənclər qrupu noyabrın 4-də ABŞ-ın İrandakı səfirliyinə basqın etmiş, bütün diplomatları girov götürmüşdü. Bu addım ABŞ-ın əks reaksiyasından bəhrələnərək xalqın Qərb – burjua meylini və marağını azaltmağa və antiamerika ab-havanın möhkəmləndirilməsinə, dini əhvalın qaldırılmasına, burjua ziyalılarının mövqeyini sarsıtmaqla İmam hakimiyyətini mütləqləşdirməyə hesablanmışdı (9, s.84).

Məhz bu hadisə 6 noyabrda M.Bazarqaninin istefa verməsinə səbəb oldu. Hökumət böhranına baxmayaraq Ayətullah Xomeyni Konstitusiya hazırlanmasına başlamışdı. Bu Konstitusiya layihəsində yer alan “Vilayəti – Fəqih” prinsipi çoxsaylı müzakirələrə səbəb olsa da, 1-2 dekabr referendumunda A.R.M.Xomeyninin istədiyi şəkildə qəbul edildi. Ölkədə artan narazılıqların qarşısını almaq üçün A.R.M.Xomeyni bütün günahların səbəbini ABŞ və digər imperialistlərin üzərinə atırdı. Lakin 1980-ci ildə ölkədə davam edən ağır iqtisadi – sosial vəziyyət prezident seçkilərində özünü büruzə verdi. (9, s.47).

Ayətullah Xomeyninin bütün cəhdlərinə baxmayaraq onun namizədi Həsən Həbibini yalnız 500 min səs toplaya bilmişdi. Xalq öz səsini solların nümayəndəsi Əbül – Həsən Bənisədrə vermişdi.

Doğrudur A.R.M.Xomeyni həm liberallardan, həm də sollardan qurtulmaq istəyirdi. Lakin onun dini hakimiyyətinə başqa bir rəqib – A.Behiştinin neytrallaşdırılması üçün Bənisədr A.R.M.Xomeyniyə hələ lazım idi (9, s.91).

Lakin Ayətullah Xomeyninin öz yaratdığı partiya – İslam Respublikası Partiyası daxilində artan təzyiqlər Xomeynini öz nüfuzunu qorumaq haqqında düşünməyə vadar etdi. Ali Məhkəmənin sədri A.Behişt “üləma mollaların” hakimiyyətinin müzakirə olunmazlığını tələb edirdi. Rəcai və Haşimi Rəfsəncani İran-İraq müharibəsində bütün uğursuzluqların günahını Bənisədrin boynuna yıxır, bu barədə geniş məzmunlu iş-material hazırlayıb Xomeyniyə təqdim etdilər. İlk öncə razılıq verməyən Xomeyni ölkədəki solların mövqeyinin güclənməsini görüb 1981-ci il 10 iyunda Bənisədri istefaya göndərir. Bənisədr haqqında həbs qərarının çıxarılmasına baxmayaraq, o ölkə ərazisini tərk edə bildi. İndi bütün hakimiyyət həm rəsmi, həm faktiki olaraq mollaların əlinə keçdi.

1980 – 1983-cü illərdə solların nümayəndələrinə amansız divan tutuldu. 1981 – 1983-cü illərdə təkcə “Xalqın Mücahidləri Təşkilatının” 30 min üzvü edam edilmişdir. 1980-ci ilin iyul ayından bütün sahələrdə başlanan “mədəni inqilab” Xomeyni ölənə qədər davam etmişdir. “Mədəni inqilab” özündə şiiəliyin təbliğini, ali dini təhsili və ibadətə genişlənməsini, məcburiyyətini ehtiva edirdi.

A.R.M.Xomeyninin yaxın ətrafından və tələbələrindən olan Hüccətülislam Seyid Əli Xameneyi 1981-ci ilin sentyabrında prezident seçilir. Baş nazir isə Ə.H.Rəfsəncani təyin olunur. Beləliklə, bütün hakimiyyəti öz ətrafındakılara bölüşdürən Xomeyni İranda kəskin dini, klerikal – konfessional rejim yarada bilir. Mir Hüseyn Musəvi isə parlamentə sədr seçilir. Bütün vəzifəli şəxslər İslam Respublikası Partiyasının idarə heyətinin üzvləri idilər (9, s.100).

1982-ci ildə A.R.M.Xomeyni bütün dövlət idarəçiliyinin “islamiləşdirilməsinin sürətləndirilməsi” haqqında qərar imzalayır. Hətta 1983-cü ildə bu qərarın yerinə yetirilməsinə nəzarətlə bağlı xüsusi komissiya da təsis edilir.

Bütün bunlara baxmayaraq hakim partiya daxilində çatlar əmələ gəlir. İki qrupun – “İmam xətti” və “Hüccətiyyə” arasındakı mübarizəyə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış liberallar da qoşulmuşdu. Liberallar “Hüccətiyyə” tərəfdə yer alırdılar. Bu mübarizənin əsas bazası əhali arasında olan narazılıqdan qaynaqlanırdı. Belə ki, sosial vəziyyətin pisləşməsi və başqa cür düşüncələrə qarşı amansız divan tutulması əhalidə bədbinlik və narazılıq yaratmışdı. 1983-cü ildən Məclisi – Xubreqanda Ayətullah Qolpayeqani tərəfdarları İranın siyasi sistemini müzakirəyə çıxararaq ölkədə yeni çaxnaşmaya səbəb oldular. 1984-cü ildə güclü nəzarət altında keçən parlament seçkiləri İslam Respublikası Partiyasının böyük üstünlüklə qələbə qazanması ilə bitdi. Eyni nəzarət 1985-ci ildə avqustun 16-da prezident seçkilərində də baş verdi. S.Ə.Xameneyi 2-ci dəfə prezident seçildi. Solların etirazına baxmayaraq 85% səs S.Ə.Xameneyinin xeyrinə yazıldı. Eyni ilə M.H.Musəvi də 2-ci dəfə baş nazir oldu. A.R.M.Xomeyninin təzyiqi ilə Məclisi – Xubreqan 1985-ci il noyabrın 5-də Ayətullah Möntəzirini İmamın xələfi – varisi seçdi. A.R.M.Xomeyninin arzu və istəklərinə təbə edilmiş dövlət aparatı narazılıqların güclənməsinə səbəb olurdu. Bu narazılıqları yumşaltmaq üçün S.Ə.Xameneyi və A.Möntəziri “Hüccətiyyə” ilə əməkdaşlığa gedir. Lakin bu hadisə A.R.M.Xomeyninin ciddi etirazına səbəb olur. Bu məqsədlə o Ə.H.Rəfsəncani ilə A.Möntəzirini neytrallaşdırmağa çalışır (9, s.79).

1986-cı ilin mayında aralarında M.Bazarqanın da olduğu 9 nəfər “İranın Azadlığı Uğrunda” hərəkatın üzvləri bir neçə saat polis nəzarətində saxlanılmış və vəhşicəsinə döyülmüşdülər. Baş nazir M.H.Musəviyə və A.Möntəziriyə qarşı atılmış addımlar nəhayət

1987-ci ildə İslam Respublikası Partiyasının buraxılması ilə nəticələndi. 1988-ci ildə İran İslam Respublikasının siyasi sistemində yeni bir qurum - Məcmeyi-Təşhisi-Məsləhi-Nizam yaradıldı. Bu qurum Parlament ilə Konstitusiya Müdafiə Şurası arasındakı mübahisəli məsələləri həll etməyə borclu idi. Əslində isə İmam A.R.M.Xomeyni dövlətə partiyasız şəkildə daha ciddi nəzarət edirdi. Belə ki, heç bir qanun A.R.M.Xomeyninin arzu etmədiyi şəkildə qəbul oluna bilməzdi. Bununla da İran İslam siyasi sistemi tam qurulmuş oldu.

İran – Vilayəti-Fəqih – Teokratik Respublika

1979-cu ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya görə İran teokratik, unitar İslam Respublikasıdır. Burada bütün növ hakimiyyətlərin çıxış nöqtəsini siyasi sistemin mərkəzində duran Ali Dini Lider - Vilayəti-Fəqih təşkil edir. Xalqın seçə biləcəyi iki qurum çox ciddi məhdudiyyətlərlə xalqa təqdim edilir. Bunlar ən başlıcası yalnız yüksək rütbəli dindarların seçilə bildiyi – Məclisi Xubreqan (Yaxşılar və ya daha yaxşı bilənlər Məclisi) – Dini Lideri seçir, parlamentə seçiləcək namizədləri şəriət senzurasından keçirir, prezidentin namizədliyini qəbul və ya rədd edir (6, s.139).

Məclis ildə bir dəfə toplanır. Ümumi səsvermə ilə seçilən 86 qabiliyyətli və təhsilli hüquqşünas 8 illiyə seçilir. Dövlət başçılığı və Məclis seçkilərində olduğu kimi Konstitusiya Qoruyucular Şurası namizədlərinin kafiliyini təyin edir (17, maddə 107-112).

Digər bir qurum isə Məclisi Şurayi İslam (parlament) xalq tərəfindən seçilsə də, namizədlər molla senzurasından və Ali Dini Liderin rəyindən keçməlidirlər. Parlamentin səlahiyyətlərinə - Nazirlər Kabinetinə etimad vermə, prezidentə və Nazirlər Kabinetinə nəzarət etmə və vəzifədən alma səlahiyyəti daxildir.

Bundan başqa parlamentin qərarları Konstitusiya Müdafiə Şurası tərəfindən razılıq verildikdən və məsləhətçi qurum kimi fəaliyyət göstərən Məcmeyi Təşhis Məsləhəti Nizam razı salındıqdan, Dini Liderin qəbulundan, prezidentin imzasından sonra qüvvəyə minir. Bir nəzarət etmə təşkilatı olaraq təyin olunan Konstitusiya Müdafiə Şurası beş müctəhiddən ibarətdir. Vəzifəsi parlamentin qərarlarının dinə uyğun olub-olmadığına nəzarət etməkdir. Digər vəzifəsi prezidentin, parlament və yerli seçkilərə nəzarət vəzifəsidir. Əgər lazım olsa seçimi ləğvetmə haqqı var. Ümumi sayı 12 üzvdən ibarətdir və 6 üzvünü dini lider, 6-sını isə məclis seçir (8, s.62).

Məcmeyi Təşhis Məsləhəti Nizam 1988-ci ildə Ayətullah Xomeyninin təlimatıyla qurulmuşdur. Konstitusiya Müdafiə Şurası ilə Məclis arasındakı anlaşılmazlıqları həlletmə səlahiyyətinə malikdir. Məqsədi siyasi təşkilatlar arasındakı problemləri aradan qaldıraraq uyğunlaşma və əlaqələndirməni təmin etməkdir. İranın sistemində qərarverici mexanizmlərdən biridir. Təşkilata ayrıca bütün dövlət orqanlarına nəzarət etmə və Dini Liderə hesabat vermə haqqı da tanınmışdır. Məsləhət Şurasının üzvləri Dini Lider tərəfindən seçilir və üzvlərinin sayı zamanla dəyişir (17, maddə 71-99).

Vilayəti-Fəqih-Rəhbər ölkədə ən səlahiyyətli şəxsdir. Dinin siyasətdən ayırlamayacağı görüşündən qaynaqlanmaqdadır. 1979-cu il çevrilişinin teokratik quruluşa sahib olması rəhbərlik məqamını doğurmuşdur. Rəhbərin Konstitusiya ilə müəyyən edilən vəzifələri: 1. Ali Məhkəmənin, Dövlət Radio və Televiziyanın, təhlükəsizliyini təmin etmək. 2. Ümumi müdirini və 12 üzvlü Konstitusiya Qoruma Şurasının 6 üzvünü seçmək. 3. Milli Uzlaşdırma Şurası ilə görüşərək dövlətin ümumi siyasətini təyin etmək. 4. Bu siyasətin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək. 5. Milli referendumlara qərar vermək. 6. Silahlı Qüvvələr baş komandirliyini təyin etmək – Ali Baş Komandan. 7. Döyüş, sülh və səfərbərlik elan etmək. 8. Məcmeyi Təşhis Məsləhəti Nizamın üzvlərini, Konstitusiya Müdafiə Şurasının din alimi üzvlərini, Baş

Gərargah rəisini, Nizami Ordu Ümumi Komandanını və Sipahiye Pazdarane Engelabe İslam Komandiri ilə hər iki ordu - Quru, Dəniz, Hava qüvvələri komandanlarını təyin etmək ya da vəzifədən azad etmək. 9. Qanunvericilik, məhkəmə, icra hakimiyyətləri arasındakı problemləri həll etmək, uyğunlaşmasını təmin etmək, 10. Rejimlə əlaqədar anlaşılmazlıqları Razılaşdırıcı Heyətlə müşavirə edərək həll etmək. 11. Prezident seçkisini təsdiqləmək. 12. Prezidenti vəzifədən azad etmək. 13. Əhf etmək (8, s.65).

Rəhbərə bağlı təşkilatlar: Müstezaflar və qazilər Fondu, On beş Hordad Fondu, İslam İnqilabı şəhidləri Fondu, İslam İnqilabı Mesken Fondu, Mədəni İnqilab Ali Şurası, İslami Təbliğ Təşkilatı (17, maddə 107-112).

Təhlükəsizlik orqanları isə 3 ayrı hissədən ibarətdir: 1. Ən böyük və strateji çəkiyə malik – ordu. 2. Polis. 3. İnqilabı mühafizə keşikçiləri korpusu (SEPAH adı ilə məşhurdur)- İran İslam Respublikasının ideoloji əsaslarını qoruyur və ciddi intizama malik qatı dindar, fanat qurumdur. Birbaşa Ali Dini Liderə tabedir.

Milli Təhlükəsizlik Yüksək Şurasının quruluş məqsədi İslam İnqilabını qorumaq, milli mənfəətləri, ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin etmək olmuşdur. Milli Təhlükəsizlik Yüksək Şurası İranın ən üst təhlükəsizlik, müdafiə və kəşfiyyat mövqeyi sayılmaqdadır. Baş qərargah rəisi, Silahlı Qüvvələr komandirləri, Büdcə və Planlaşdırma Təşkilatının rəhbəri, Dini Liderin iki nümayəndəsi, İnqilab Gözətçiləri komandiri və xarici işlər, daxili işlər və kəşfiyyat nazirləri bu təşkilatın üzvlərini təşkil edir. Şuranın sədrliyini prezident həyata keçirsə də, ən əhəmiyyətli səlahiyyətli orqanı Katiblikdir. Qərarları Dini Lider tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minə bilər (17, maddə 176).

Məhkəmə - Dini Lider sırayla Üst Məhkəmə və Baş Prokuroru təyin edir. Sülh və cəza məsələləri ilə maraqlanan məhkəmələrini də özündə ehtiva edən müxtəlif məhkəmələr və təhlükəsizlik kimi əhəmiyyətli məsələlərə baxan “inqilab məhkəmələri” də vardır. İnqilab məhkəmələrinin qərarları qətidir və şikayət qəbul edilməz. Xüsusi Din adamlarını Mühakimə etmə Məhkəməsi dinlə əlaqədar mövzulara baxdığı kimi, din adamları tərəfindən törədildiyi iddia edilən cinayətlərə baxır (17, maddə 156-174).

Prezident - Konstitusiyaya görə Dini Ali Liderdən sonra dövlət nüfuzu olaraq müəyyən olunur. Dörd illiyə ümumi səsvermə yolu ilə seçilir və yalnız 2 dəfə seçilə bilər. Prezident namizədlərinin, İslam İnqilabının idealına bağlılıqlarından əmin olunması üçün Konstitusiya Müdafiə Şurasının təsdiqi alınır. Dövlət başçısı Nazirlər Kabineti üzvlərini təyin edir. Hökumət daxili işlər naziri və müdafiə nazirini təyin edə bilməz. Ordu ona təbə deyildir. Ayrıca daxili işlər naziri və müdafiə naziri Məclis ratifikasiya etmədən əvvəl Dini Liderin təsdiqini almalıdır (5, s.144).

Birbaşa prezidentliyə bağlı təşkilatlar: Prezident təşkilatı, Dövlət planlaşdırma təşkilatı, Ölkə inzibati və məşğulluq işləri təşkilatı, Ətraf mühitin qoruma təşkilatı, İdman təşkilatı, Atom enerjisi təşkilatı, Milli kitabxana (17, maddə 113-142).

Nəticə

Göründüyü kimi siyasi sistemin mərkəzində Ali Dini Lider-Vilayəti Fəqih dayanır. Ali Dini Lider həm də inqilabın klerikal qanadının mənəvi kultu olmaqla yanaşı klerikal-teokratik qüvvələrin hakimiyyətinin güclənməsini təmin edir. Molla rejiminin daxili siyasi davranışı qeyri-müsəlmanların və sünnilərin amansız təqibi və marginallaşmasına istiqamətlənib. Bunu parlamentdə az sayda təmsil olunan atəşpərəstlərin, xristianların, buddistlərin vəziyyəti də təsdiq edir. Belə ki, əsas qanunun 64-cü maddəsinə görə İranın ən qədim dini dünyagörüşü olan Zərdüştilər və Kəlimilərin hər biri bir nümayəndə, cənub və şimal erməni xristianların hər

biri bir nümayəndə, aşuri və kəldani xristianların isə birlikdə yalnız bir nümayəndə İslam Şurası Məclisinə göndərmək hüquqları var.

Açar sözlər: İslam İnqilabı, Vilayəti Fəqih, teokratiya, şiəlik, Mehdisizm, Ali Dini Lider, Məclisi Xubreqan, Müctəhid.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağacan Həsən. İmam. Bakı, 2008.
2. Həsən Rəhimpur Əzğədi. Qloballaşma tarixin sonu və Mehdilik. Hikmət-elmi araşdırmalar toplusu, № 15. Kosər, Bakı, 2009.
3. Seyid Cavad Hüseyni. Qədir-Xum vəqiəsi tarixin zirvəsində. İşığa doğru, № 8. İran mədəniyyət mərkəzi, Kosər, Bakı, 2009.
4. Oktay Altunbay. İnqilab tarixə İran İslam dövlətini qazandırdı. İşığa doğru, № 8. İran mədəniyyət mərkəzi.
5. R.İsmayılov, N.Axundova. Asiya və Afrika ölkələrinin tarixi (1945-2000).
6. R.Fətişoğlu. İran İslam İnqilabının dünya müsəlmanlarının şüurunun formalaşmasında rolu. İşığa doğru, № 9. İran mədəniyyət mərkəzi.
7. Manuçehr Parsadust. Nəğş-e Sazman-e Mellel dər cəng-e İrağ və İran. Tehran, 1997.
8. Доктор Муртуза Муттахари. Иран. «Краткий Экскурс по Нахдж-ул-балага». Иран-Наме, №2(14), Алматы, 2010.
9. Ali Vasib. Devrim sonrası İran-ABD. Ankara, 2011.
10. Kemal Evcioglu. ABD-nin “Büyük Ortadoğu Projesi”. Alfa-Kaos-Omega-Tapınak. Baykənt: 2005.
11. <http://www.kitablar.com>
12. <http://www.kitablar.org/>
13. <http://www.ihq.az/index.php?news=883>
14. <http://ceferiler.com/vacibatlar/1854-vlayet-feqh-n-yer-ve-qanunly.html>
15. http://gunahkar-bende.ucoz.net/load/etiqaat/vilaytifqih_nzriyysinbirbaxis/6
16. <http://islamdogru.info/index.php?newsid=242>
17. http://www.twirpx.com/file/805225/Конституция_Исламской_Республики_Иран.

Эмин КЕРИМОВ

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН

Резюме

В статье анализируются события, происходящие в политической системе Исламской Республики Иран после исламской революции. Автор отмечает, что управление этой политической системы основано на теории государственности шиитов-джафаретов и показывает свое отношение к этому вопросу. Рассматривая функции и полномочия правительства, парламента и президента, также исследует механизмы контроля над неограниченными полномочиями Верховного религиозного лидера в политической системе.

Ключевые слова: Исламская революция, провинция Фагих, теократия, шиизм, мехдицизм, Верховный Религиозный Лидер, Ассамблея Хубрэган, Муджтахид.

Emin KERIMOV

**TOWARDS ISSUE OF THE FORMATION OF THE POLITICAL
SYSTEM OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN**

Summary

In the article the events occurring in the political system of Islamic Republic of Iran following the Islamic revolution are analyzed. The author notes that governing this political system is grounded on theory of statehood of Shiites-Jafarites, and shows his attitude to this issue.

Considering the functions and powers of government, parliament and president, he also studies the mechanisms of control over unlimited powers of Supreme Religious Leader in the political system.

Keywords: The Islamic Revolution, the province of Fagih, theocracy, Shiism, Mekhdicizm, the Supreme Religious Leader, the Assembly Khubregan, Mujtahid.

Айтекин ГУСЕЙНОВА
Докторант, ИФСП НАНА

КУЛЬТУРА КАК ФАКТОР, ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА*

Каждое государство имеет свою специфику, собственную внешнюю политику, свои особенности формирования внешнеполитического курса и принятия внешнеполитических решений. Специфика государства определяет его место в международных отношениях, так как система международных отношений обусловлена геополитическими факторами и экономическими, политическими, культурными, религиозными взаимосвязями. Понятие «международные отношения» представляет собой систему реальных связей между государствами, выступающих и как результат их действий, и как своего рода среда, пространство, в которых существует мировая политика (1, с.58).

Международные отношения – это целая система политических, экономических, социальных, правовых, военных, дипломатических, культурных, научных взаимодействий между основными субъектами международной жизни. Сосуществуя в сложной системе международных отношений, государства находятся в зависимости от этой системы как внешней среды. Такая зависимость диктует расстановку основных внешнеполитических целей, а содержание внешней политики в свою очередь определяется целями, которые она ставит перед собой, и средствами их достижения. Деятельность государства, его взаимодействие с другими акторами на международной арене, направленное на реализацию этих целей, и составляет суть термина "международная политика".

Определенные различия существуют между внешней и международной политикой. Внешняя политика государства – это совокупность действий, направленных на установление и поддержание отношений с международным сообществом, на защиту собственных интересов и расширение сферы своего влияния. Процесс формирования внешней политики государства происходит по мере вызревания объективных потребностей данного общества (или государства) вступить в определенные взаимоотношения с другими государствами. Поэтому внешняя политика государства появляется позднее внутренней политики. Внутренняя политика представляет собой совокупность направлений экономической, демографической, социально-интеграционной, социально-культурной деятельности государства, его институтов, ориентированных на сохранение (или реформирование) существующего социально-политического строя.

Внешняя и внутренняя политика государств находится во взаимосвязи, во взаимовлиянии. С одной стороны, внешняя политика во многом отражает и выражает внутреннюю политику ведущих держав в ту или иную историческую эпоху, с другой же стороны, любое государство вынуждено реагировать на сложившиеся мировые реалии взаимоотношений, нормы и принципы международного права, постоянно меняющиеся «правила мировой политической игры». В каждой конкретной ситуации приоритет внутренней или внешней политики определяется отдельно, но чаще всего внутренняя

* Məqalə siyasi elmlər ü.e.d. Adil Mirabdullayev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

политика является приоритетной, именно она определяет внешнюю политику, ибо во имя внутренних интересов и проводятся внешнеполитические меры.

Для анализа процесса формирования внешней политики государства в данном случае используется концепция Ф.Брайара и М.-Р.Джалили (2, с.65-71), которые выявили в качестве определяющих основные детерминанты внешней политики государства:

Физические факторы внутренних независимых переменных включают:

- 1) географическое положение государства (А.1);
- 2) природные ресурсы государства (А.2);
- 3) свойственную для государства демографическую ситуацию (А.3).

В свою очередь в состав *структурных факторов* входят:

- 1) политические институты (Б.1);
- 2) экономические институты (Б.2);
- 3) способность государства использовать свою физическую и социальную среду или, иначе говоря, его технологический, экономический и человеческий потенциалы (Б.3);
- 4) политические партии (Б.4);
- 5) группы давления (Б.5);
- 6) этнические группы (Б.6);
- 7) конфессиональные группы (Б.7);
- 8) языковые группы (Б.8);
- 9) социальная мобильность (Б.9);
- 10) территориальная структура: доля городского и сельского населения (Б. 10);
- 11) уровень национального согласия общества (Б. 11).

Культурные и человеческие факторы подразумевают:

- 1) культуру (В.1);

- 2) систему ценностей (B.I.I);
- 3) язык (B. 1.2);
- 4) религию (B.1.3);
- 5) идеологию (B.2);
- 6) самооценку властью своей роли (B.2.1);
- 7) восприятие культуры самой себя (B.2.2);
- 8) восприятие мира властью (B.2.3);
- 9) основные средства давления (B.2.4);
- 10) коллективный менталитет (B.3);
- 11) историческую память (B.3.1);
- 12) образ «другого» (B.3.2);
- 13) линию поведения, касающуюся международных обязательств (B.3.3);
- 14) особую чувствительность к проблеме национальной безопасности (B.3.4);
- 15) мессианские традиции (B.3.5);
- 16) качества лиц, принимающих решения (B.4);
- 17) восприятие своего окружения (B.4.1);
- 18) восприятие мира (B.4.2);
- 19) физические качества (B.4.3);
- 20) моральные качества (B.4.4).

Как видно из схемы, главная идея данной концепции - тесная взаимосвязь внутренних и внешних факторов, их взаимовлияние и взаимозависимость в деле воздействия на внешнюю политику государства. В то же время из схемы видно, что сказанное гораздо меньше относится к внешним независимым переменным, которые на ней лишь обозначены, но никак не структурированы. Данное обстоятельство свидетельствует о том, что при всем «равноправии» внутренних и внешних факторов авторы все же явно отдают предпочтение первым (3, с.93-94).

Предложенную схему, на мой взгляд, можно рассматривать во взаимосвязи. При этом важно установить, какие факторы влияют напрямую, а какие более косвенно определяют линию ведения международных отношений того или иного государства. Представляем данную схему в виде следующей формулы:

$$P \approx \frac{Q + S + C}{M + A + R}$$

P - внешняя политика государства;

Q - геополитический фактор;

S - структурный фактор;

C - культурный фактор;

M - международная система;

A - другие акторы, их действия;

R - общие ресурсы.

Иными словами, раскрывая каждую переменную, геополитический фактор составляют: $Q = \{ Q_1 Q_2 Q_3 \}$

Q₁ - географическое положение государства;

Q₂ - природные ресурсы государства;

Q₃ - демографическая ситуация.

Структурные факторы включают: $S = \{S_1 S_2 S_3 S_4 S_5 S_6 S_7 S_8 S_9 S_{10} S_{11}\}$

S_1 - политические институты;

S_2 - экономические институты;

S_3 - технологический, экономический и человеческий потенциал;

S_4 - политические партии;

S_5 - группы давления;

S_6 - этнические группы;

S_7 - конфессиональные группы;

S_8 - языковые группы;

S_9 - социальную мобильность;

S_{10} - территориальную структуру;

S_{11} - уровень национального согласия общества.

C = культурный фактор.

По сути, данная формула схематично показывает взаимодействие внутренних и внешних факторов в формировании и развитии внешней политики государства. Степень воздействия тех или других на формирование внешней политики зависит в каждом отдельном случае от конкретно-исторических обстоятельств. На сегодняшний день внешние факторы оказывают возрастающее влияние на отношения внутри любой страны. Это связано с конфликтами и войнами в различных регионах мира, когда все внутренние силы и ресурсы мобилизуются для осуществления наступательных либо оборонительных целей внешней политики.

В условиях возрастающей взаимозависимости государств в эпоху глобализации, ухудшения экологической обстановки, нехватки энергетических ресурсов внутренние факторы постепенно отходят на второй план, уступая место требованиям международной системы. Но несмотря на это, нисколько не умаляя значения в жизни общества внутренних факторов, основное внимание постепенно направляется на актуальный и существенный элемент решения стратегически важных проблем национального единства и национальной безопасности – на культуру, которая очень часто действительно способна определить русло, в котором будет протекать внешняя политика. Постепенно на государственном уровне во внутренней политике происходит отказ от атрибутивного восприятия культуры в пользу представления ее в качестве действенного механизма социальной стабилизации, идейной консолидации и обеспечения гаранта национальной идентичности. И культура воспринимается как неотъемлемый инструмент формирования международного имиджа страны - во внешней политике (4, с.11). Культура начинает влиять на международные процессы и расстановку сил на международной арене. С.Хантингтон ставит культуру даже выше экономики, считая её основанием для будущих столкновений и конфликтов. Важнейшие границы, разделяющие человечество, и преобладающие источники конфликтов будут определяться культурой (5, с.35). Иными словами, закладывается основа формирования концептуально нового подхода к пониманию культуры. Происходит процесс адекватной оценки ее перспектив и потенциала.

Ключевые слова: внешняя политика, международные отношения, мировая политика, внутренняя политика, культура.

Список использованной литературы

1. Лукин В.П. Перестройка международных отношений: пути и подходы. //Мировая экономика и международные отношения, 1989, № 1.
2. Braillard Ph., Djalili M.-R. Les relations internationales. Paris, 1988.
3. Цыганков П.А. Международные отношения. М.: Новая школа, 1996.
4. Huntington S. Clash of Civilization? Foreign Affairs, Summer 1993.
5. Усубалиев А. Газета «Эхо», от 22 января 2011 г.

Aytəkin HÜSEYNOVA

MƏDƏNİYYƏT DÖVLƏTİN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədlərindən biri müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə ölkələrin xarici siyasətinin daxili siyasətdən asılılığını göstərməkdir. Məqalədə qeyd edilir ki, ölkənin xarici siyasəti sistem yanaşma əsasında - 2 qrup vacib amillər əsasında formalaşır və onların hər biri bir neçə daxili təsiredici amillərdən ibarətdir. Bununla xarici siyasətin formalaşması prosesində ölkənin mədəniyyəti çox vacib amil kimi göstərilir. Müəllif tərəfindən təklif olunan düsturda xarici siyasət dinamik və daxili amillərdən asılı bir proses kimi təqdim edilir.

Açar sözlər: xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, dünya siyasəti, daxili siyasət, mədəniyyət.

Aytekin HUSEYNOVA

CULTURE AS A FACTOR INFLUENCING ON THE FORMATION OF STATE'S FOREIGN POLICY

Summary

One of the ultimate goals of the article is to show how internal policy influences on the foreign policy of the countries. It is noted that basing on the system approach, foreign policy of the countries forms two main groups of factors, and each group of these factors consists of different basic factors. Culture of the country is shown as very important factor in the process of forming the foreign policy of a country. In the new formula proposed by the author the foreign policy is presented as dynamic process which depends on the internal factors.

Keywords: foreign policy, international relations, world policy, internal policy, culture.

**2008-CI İL GÜRCÜSTAN-RUSİYA MÜHARİBƏSİNDƏN
SONRAKİ DÖVRDƏ ABXAZIYA MÜNAQİŞƏSİ***

**2008-ci ilin avqustunda baş verən Gürcüstan-Rusiya münaqişəsindən
sonra yaranan geosiyasi vəziyyət**

2008-ci il avqust müharibəsi və separat regionların müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınması ilə Qafqaz yenidən Avro-Atlantika təhlükəsizlik gündəliyinə daxil oldu. Bu müharibə keçmiş sovet məkanında yeni qeyri-stabillik mənbələri yaratmaqla yanaşı, həm də Kremlin öz təsir dairəsi kimi gördüyü postsovet məkanında Qərb siyasətinin məhdud imkanlarını açıq şəkildə göstərdi. Moskva regionda hələlik yeganə güclü oyunçu olduğunu və öz məqsədlərinə nail olmaq üçün lazım olarsa hərbi gücün istifadəsindən çəkinməyəcəyini nümayiş etdirdi. Və müharibə təkcə Gürcüstan üçün deyil, bütövlükdə Qafqaz üçün yeni çağırışlar demək idi. Bu Qərbin regiona və Rusiyaya münasibətdə öz strategiyasını yenidən müəyyənləşdirməsini və enerji mənbələrinin diversifikasiyasının vacibliyini bir daha göstərdi. Bu münaqişə göstərdi ki, Aİ və ya ABŞ Cənubi Qafqazı Rusiyadan qorumaq üçün kifayət qədər vasitə və hazırlığı yoxdur. Bu müharibə Qara dəniz regionunun, GUAM-ın zəifliyini göstərdi. Yalnız Ukrayna Rusiyanın hərbi əməliyyatlarını pislədi, Azərbaycan və Moldova isə səssiz qalmaqı tərcih etdi. Müharibə zamanı kifayət qədər maddi ziyan çəkən Gürcüstandan, onun limanlarından asılı olan Ermənistan (Ermənistanın xarici ticarətinin 70%-i bu dəhliz vasitəsilə həyata keçirilir) da neytrallığını saxlamağa məcbur idi (13, p.8). Nəhayət, müharibə Türkiyəni - Cənubi Qafqazda vacib aktor, qonşu dövlət, strateji və iqtisadi tərəfdaş, Aİ ilə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya arasında ən vacib ölkə olaraq məhdud mənada qonşu partnyor (Rusiya ilə ticarət və enerji sahəsində geniş əməkdaşlığa malikdir) dövlətlər, geniş mənada isə ABŞ və Rusiya arasında mürəkkəb vəziyyətdə qoydu. Türkiyə bu məsələdə kənara çəkildi. Baş Nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan bildirdi ki, Türkiyə üçün hər hansı tərəfdə olmaq düzgün olmazdı (13, p.11). Müharibə bitdikdən sonra Rəcəb Tayyib Ərdoğan Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformasının yaradılması təklifi ilə çıxış etdi (10). Əsas məqsəd regional əməkdaşlığın inkişafı vasitəsilə regional konfliktlərin həlli idi. Lakin 1990-cı illərdə də buna bənzər plan Türkiyə tərəfindən irəli sürülsə də heç vaxt həyata keçməmişdir. Çünki bu təkliflərin hər ikisində elə fundamental maddələr var ki, onlar onun reallaşmasını şübhə altına alır: üç cənubi Qafqaz ölkəsini, o cümlədən də, Türkiyə və Rusiyanı bir araya gətirmək və yeni regional təhlükəsizlik strukturu formalaşdırmaq. Etnik konfliktlər isə regional əməkdaşlıq çərçivəsində həllini tapacaq. Bu strategiyaya Azərbaycan skeptikcəsinə yanaşır. Gürcüstan Rusiya ilə əməkdaşlıqda maraqlı deyil, Rusiya isə Cənubi Qafqaz ölkələrinin regional əməkdaşlığı və inkişafının ələlinədir çünki, bu sonda onların Avro-Atlantika institutlarına integrasiyasını sürətləndirəcək. Müharibə zamanı və daha sonra separat regionların müstəqilliyi tanınan zaman Qərb Rusiyanın hərbi müdaxiləsinin qəbul edilməz olduğunu bildirərək Kremli tənqid edib, münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyə çağırırdı, lakin ona qarşı hər hansı bir sanksiya

* Məqalə siyasi e.ü.e.d. Pərvin Darabadi tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

tətbiq etməkdən çəkindi. Aİ və ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti onların Rusiya ilə münasibətləri ilə toqquşur. Bir tərəfdən Rusiya Avropa bazarlarından enerji və hərbi quruculuq sahəsində yeni texnologiyaların mənimsənilməsi, kapital ixracı baxımından asılıdırsa, Avropa da öz növbəsində ticarət və enerji ehtiyatları baxımından Rusiyadan asılıdır. Və hər hansı sanksiyanın tətbiqi ilk növbədə Avropanın özünə ziyandır. Beləliklə, Rusiyanın ərazisi, təbii ehtiyatları, nüvə silahı, BMT TŞ-da veto hüququ nəzərə alınsa təcrid olunması real deyil. ABŞ Rusiyaya İranla, onun nüvə siyasəti və terrorizmlə mübarizə aparmaq üçün də ehtiyac duyur.

Cenevrə prosesi

2008-ci ilin oktyabr ayında Gürcüstanın separat regionları olan Abxaziya və Cənubi Osetiya üzrə Cenevrədə beynəlxalq vasitəçilik prosesi başladı. 2008-ci ilin avqustunda baş verən gürcü-rus müharibəsindən sonra ATƏT Cənubi Qafqazda sülh və sabilliyi qorumaq üçün vasitəçilik forumunun yaradılmasını təklif etdi. Bu təklif Moskva və Tiflis arasında hərbi qarşıdurmaya son qoymuş Fransa prezidenti Nikolas Sarkozi və onun Rusiyalı həmkarı Dmitri Medvedyev arasında imzalanmış “Altı bəndlik atəşkəs planı”nın davamı idi. Bu razılaşma və onun davamı olan 2008-ci il 8 sentyabr sənədi (13) ATƏT, BMT missiyalarının mandatının separat regionlarda qalması və orada Aİ-nin 200 müşahidəçisinin yerləşdirilməsini təsdiq etdi. Cenevrə danışıqlarının birinci mərhələsi ilk öncə BMT Baş Katibi Van KİM-un, xarici işlər üzrə Aİ nümayəndəsi X.Solana, Fransa XI naziri B.Kuşner, həmin dövrdə Aİ sədrliyini həyata keçirən Finlandiya XI naziri A.Stabin (hansı ki, eyni zamanda da ATƏT-in sədri idi) görüşü ilə başladı. Onlar C.Qafqazda təhlükəsizlik və sabillik üzrə Cenevrə danışıqlarına ATƏT, Aİ və BMT-nin həmsədrlik edəcəyinə dair razılığa gəldilər. Cenevrə danışıqları 2008-ci ildə start götürərkən qarşısına aşağıdakıları məqsəd qoymuşdu:

1. Münaqişənin həll olunması;
2. Münaqişənin tərəfləri olan bütün dövlət və qeyri-dövlətlərin iştirakı və əsas beynəlxalq aktorların vasitəçiliyi ilə danışıqlar vasitəsilə regionda sülh və sabillik haqqında müqavilənin imzalanması;
3. Beynəlxalq hüquq əsasında qaçqın və köçkünlərin geri qaytarılması.

Cenevrə danışıqları zamanı ən çox mübahisə doğuran məsələlər **status və danışıqların formatı** idi. Elə danışıqların birinci mərhələsi də separat regionların mübahisəli statusu səbəbindən təxirə salındı (11). Belə ki, Cənubi Osetiya və Abxaziya nümayəndələri prosesdə yalnız “bərəbər iştirakçılar kimi” “iştirak edəcəklərini” (15) bəyan etsələr də gürcü tərəfi buna qarşı çıxdı. Rusiya separat regionların nümayəndələrinin dəvət olunmadığı birinci plenar sessiyada, Gürcüstan isə ikincidə iştirak etməkdən imtina etdikdə, dayandırılmış danışıqların üçüncü mərhələsini bərpa etmək üçün tərəflər hər biri ayrı-ayrılıqda vasitəçilərlə görüşməli oldular. Və iki forum fəaliyyət göstərməyə başladı:

1. Rusiya, Gürcüstan və ABŞ nümayəndələrindən ibarət plenar sessiyalar;
2. Biri təhlükəsizlik məsələləri digəri isə məcburi köçkünlərin işi ilə məşğul olan və özlərində separat regionların nümayəndələrini birləşdirən qeyri-rəsmi işçi qruplar.

İşçi qruplarda danışıqlar isə ATƏT, BMT, Aİ-nin himayəsi altında xüsusi nümayəndələr səviyyəsində keçirilmişdir. Və hər hansı bir beynəlxalq tanınmadan yayınmaq üçün nümayəndələr masa arxasında yalnız öz adları ilə təmsil olunmuşdur. Digər bir əngəl Cenevrə danışıqlarının “3+3” formatında aparılması olmuşdur. Birinci üçlük münaqişə tərəflərini, ikinci isə vasitəçiləri təmsil edir. Yəni Gürcüstan ABŞ-ın himayəsi altında hərəkət edir, Rusiya isə separat regionların maraqlarını müdafiə edir. Danışıqların formatı ilə bağlı digər məsələ isə Aİ və ona müvafiq dövrdə sədrlik edən ölkədir, hansı ki, dəyişən aktordur və onun mövqeyini

müəyyənləşdirmək çətinidir. Xüsusilə, sədrliyin Şərqi yaxud Mərkəzi və ya Rusiyaya simpatiyası olan Avropa ölkəsində olması Aİ-nın danışıqlara münasibətini nəzərəcərpacaq dərəcədə dəyişir. Məsələn, Çex Respublikasının sədrliyi dövründə, 2009-cu ilin birinci yarısında Kremlin hərəkətlərinə Aİ-nın verdiyi şərhlər ondan öncə Fransanın sədrliyi dövründəkindən daha kəskin olmuşdu. Forum çərçivəsində balansın bu dərəcədə dəyişməsi bütövlükdə danışıqlara və Rusiyanın edilən təkliflərə münasibətinə təsir göstərir. Danışıqlar dövründə ən mübahisəli sənəd içməli su təminatı, ev və digər zədələnmiş təhcizatın reabilitasiyası, qaçqınlar və onların mülkiyyətinin qaytarılmasına dair layihə idi. Lakin məlumdur ki, Abxaziya gürcü qaçqınların geri qaytarılmasının tamamilə əleyhinədir. Çünki 212,000 gürcünün geri qayıtması abxazları Abxaziya çərçivəsində yenidən etnik azlığa çevirəcək. Digər bir səbəb mülkiyyət hüquqları ilə bağlıdır. 2000-ci ildən bəri Abxaz hökuməti özəlləşdirmə siyasəti aparır və qaçqınların mülkiyyətinin əhəmiyyətli bir hissəsi satılmışdır. Cenevrə danışıqlarının digər mübahisəli nöqtəsi hərbi qüvvədən istifadə olunmamasıdır. Rusiya Gürcüstanı Abxaziya və Cənubi Osetiyaya münasibətdə hərbi qüvvədən istifadə etməmək haqqında müqavilə imzalamağa çağırır. Gürcüstan isə bu öhdəliyi artıq “Altı bəndlik atəşkəs planı” nı və sonrakı 8 sentyabr müqaviləsini imzalamaqla götürdüyünü bildirərək ondan imtina edir. Tiflis separat regionlarla hər hansı bir müqavilə imzalamaq niyyətində deyil, çünki bu onların dövlət statusunun tanınması kimi qəbul edilə bilər. Gürcüstan Rusiyanı münaqişə tərəfi hesab edərək onun separat regionlarda status-kvonu möhkəmləndirməyə çalışdığını bildirir. Moskva isə öz növbəsində özünün münaqişə tərəfi olmadığını bildirir. Amma digər tərəfdən də Kreml separat regionlarla sərhəd müqaviləsi imzalayır. O, “Rusiya Federasiyası və Abxaziya Respublikası arasında Abxaziya Respublikasının dövlət sərhədlərinin qorunması üçün birgə səylərin göstərilməsi haqqında müqavilə”dir. Bu müqaviləyə əsasən Abxaziya sərhədlərində rus əsgərləri yerləşdirilmişdir. Separat regionlardan əlavə Rusiya 2008-ci il avqust müharibəsinə qədər Gürcüstana aid olan Kodori qorqə və Akalqori də öz silahlı qüvvələrini saxlamaqdadır. Bundan əlavə Rusiya 2009-cu ildən Gudautada hərbi bazanın, Cənubi Qafqazda ən böyük hərbi uçuş meydanı olan Bombora aviabazasının rekonstruksiyasına başlamışdır (9).

Bu günə qədər bu forumun ən əsas nailiyyəti Cənubi Osetiyanın inzibati sərhəddində yerləşən kiçik gürcü kəndi Perevidən rus qoşunlarının geri çəkilməsi haqqında qərar olmuşdu. Bu kiçik kənd isə Gürcüstan XİN müavini Q.Bokerianın dediyi kimi, işğal olunan ərazinin sadəcə 1%-ni təşkil edir (12). Onun başlıca müvəffəqiyyətsizliyi isə Rusiyanın BMT və ATƏT-in missiyasının Gürcüstanın separat regionlarında mandatının uzadılması barədə qərara veto qoyması və bunun qarşısını ala bilməməsi oldu. Belə ki, Rusiya ATƏT və BMT missiyalarının mandatının onların Cənubi Osetiya və Abxaziyada Tiflisdəkindən heç bir asılılığı olmayan müstəqil ofislərinin yaradılması yolu ilə dəyişdirilməsini də təkid etmişdir. Rusiya 1993-cü ildə qanlı müharibədən sonra Abxaziyada yaradılmış BMT missiyasının separatçı Abxaziya regionundakı mandatını uzatmaq (sonuncu dəfə missiyanın mandati 2008-cu ilin fevralında dörd ay müddətinə uzadılmışdır) barədə qətnamənin köhnə reallıqlara əsaslandığını qeyd etmişdir (17). Rusiya qətnaməyə qoyduğu vetonu Abxaziyanın müstəqil dövlət olması və oradakı missiyanın Gürcüstanın adını daşmasının mümkünsüz olduğu ilə izah etmişdi. Rusiyanın BMT-dəki nümayəndəsi V.Çurkin ölkəsinin mövqeyini bu şəkildə açıqlamışdı: “Beynəlxalq birlik 2008-ci ilin avqustunda Gürcüstanın Tsixinvaliyə barbarcasına hücumunun nəticələrini qəbul etməlidir. Bu hərəkəti vasitəsilə Saakaşvili rejimi öz ölkəsinin

ərazi bütövlüyünün üzərindən xətt çəkmişdir və dünya xəritəsində iki yeni dövlət yaranmışdır” (16).

Rusiya həmçinin ATƏT missiyasının uzadılmasını (müddəti 31 dekabr 2008-ci ildə başa çatmışdır) da bloka almışdır. Moskva ATƏT-in ayrıca nümayəndəliyinin Tbilisinin deyil, ATƏT-in mənzil-qərargahı yerləşən Vyananın rəhbərliyi altında açılmasını da təkid etmişdir. ATƏT Rusiyanın təklifini qəbul etmədiyi təqdirdə Rusiya da öz növbəsində mandatın uzadılması təklifinə veto qoydu və 2009-cu ilin yanvarında missiyanı dayandırmağa başladı (18).

Üç ildən artıq davam etməsinə baxmayaraq Cenevrə danışıqları heç bir konkret nəticə əldə edə bilməyib. Lakin 2011-ci ildə ÜTT-yə üzvlük üzrə Rusiya ilə Gürcüstan arasında danışıqların yenidən vüsət alması Cenevrə danışıqlarında müsbətə doğru dəyişikliklər üçün zəmin yaradır. Belə ki, Rusiya prezidenti D.Medvedyev Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin üçüncü ildönümü münasibətilə verdiyi müsahibələrində ilk dəfə Mixail Saakaşvilinin vəzifədə olduğu vaxtda Gürcüstanla münasibətlərin normallaşdırılmasının mümkünliyünü etiraf edib. Ancaq Medvedev deyib ki, bu, Tbilisinin, Rusiyanın ÜTT-ə üzvlüyünə blokadasını geri götürdüyü təqdirdə baş verə bilər. "Əgər Gürcüstan rəhbərliyi müdriklik göstərsə - bu dönüş nöqtəsi olmasa da, təmas nöqtəsi ola bilər və onun ətrafında normal ticarət-iqtisadiyyat münasibətlərini bərpa etmək olar, hətta, diplomatik münasibətləri də" - Rusiya Prezidenti bəyan edib (2).

Belə ki, 1990-cı illərdən bəri ÜTT-yə üzv olmaq üçün Rusiya danışıqlar aparır. Bu yolda əsas maneə Gürcüstanın veto hüququndan istifadə etməsi olmuşdu. Mübahisə Abxaziya və Cənubi Osetiyanın statusu və Rusiyanın bu respublikaların gömrük sərhəd məntəqələrində gömrük nəzarəti tətbiq etməsinin mümkünlüyü üstündə idi. 2008-ci ildən bəri dayandırılan danışıqlar 2011-ci ilin yazında yenidən başlamışdır və diplomatik əlaqələrə malik olmayan tərəflər arasında vasitəçi rolunu İsveçrə yerinə yetirmişdir. İsveçrənin təklif etdiyi kompromis variant sərhəddə 3 dəhlizin yaradılması və mal mübadiləsinin elektron hesablanması nəzərdə tutur. Razılaşmaya əsasən tərəflər arasında həmçinin informasiya mübadiləsi aparılmalıdır. Nəhayət 2011-ci ilin noyabrında razılıq əldə olunmuşdur. Gürcüstanın xarici işlər nazirinin müavini Serqi Kapanadze: "İsveçrəli vasitəçilərin təklif etdiyi sənədin kompromis variantı ilə hər iki tərəf razılışıb və bu sənədə hər-hansı dəyişikliklər əlavə olunmayıb", - deyib. Sənədin mətni Cenevrədə bu gün (noyabrın 5) imzalanacaq, odur ki, sənədi dəyişməyə" (3).

2011-ci ildə münaqişəyə bilavasitə təsiri ola biləcək hadisələrdən biri də Abxaziyanın keçmiş prezidenti S.Baqapşının ölümü və Abxaziyada keçirilən prezident seçkiləri və hakimiyyətə A.Ankvabın gəlməsi idi. 2011-ci ilin avqustun 26-da Abxaziyada keçirilən prezident seçkilərindən sonra Tbilisidə müzakirə olunan əsas sual Gürcüstanla dialoqun bərpa olunub-olunmayacağı idi. Onunla bağlı gürcü rəsmilər bir-birinin ardınca kəskin bəyanatlar verərək, "işğal şəraitində" keçmiş səsvermənin qeyri-legitim olduğunu vurğulamışdılar. Məsələn, Gürcüstan parlamentinin spikeri David Bakradzenin bəyanatı (1): "Abxaziyada həlledici oyunçu işğalçı qoşunlara malik olan Rusiyadır, bu səbəbdən seçkilər klanlar arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsindən başqa heç nə deyil. Lakin eyni zamanda Aleksandr Ankvabın qələbəsilə bağlı Tbilisidə optimistik şərhlər verilmişdi. Çünki Ankvabın seçilməsi Moskvadan asılı olmayan namizədin dəstəklənməsidir. Belə ki, Rusiya seçkilər zamanı digər namizəd Sergey Şambanın qalib gəlməsini istəyirdi. Ankvabın seçilməsi Rusiyanın həddən ziyadə geniş nüfuzuna abxazların arasında ehtiyatla yanaşılmasından asılı ola bilər. Belə ki, onlar da bütün sahələrdə rus ekspansiyasının şahidi olurlar və bir "işğalçıdan" azad olub digərinin işğalına məruz qalmaq istəməzlər. Rusiyadan birmənalı asılılığı aradan qaldırmaq

Abxaziyalı rəsmilər, o cümlədən də prezident A.Ankvabın alternativ yolların axtaracağı fikrindəyəm».

Cenevrə danışıqları bir nəticə verməsə də Gürcüstan münaqişələrin həlli yolunda yeni strategiyalar irəli sürməkdə davam edir. Son olaraq 2010-cu ilin yanvarında Gürcüstan münaqişələrin həlli ilə bağlı yeni strateji yanaşma irəli sürmüşdür. Strategiya tərəflər arasında yaxınlaşmanı təmin etmək və separat regionların izolyasiyasının qarşısını almaq məqsədi güdür. Yeni strategiya iki əsas məsələyə yönəlib: Təhlükəsizlik və Status. Yekun nəticə olaraq separatçı regionlar üçün daha yaxın iqtisadi əlaqələri, yüksək keyfiyyətli, azad səhiyyə və təhsil xidmətlərini, eləcə də səyahət sənədləri olmayan fərdlərə yardım edilməsini nəzərdə tutan sənəd əldə edilib. Məqsəd Gürcüstanı daha cəlbedici edərək əməkdaşlıq üçün maraqlı məkana çevirməkdir. Abxaziya və Cənubi Osetiyada azad informasiya axını və internet əlaqələrini inkişaf etdirmək əsas addımlardan sayılır. Status məsələsinə gəldikdə isə Gürcüstanın fikrincə, ona bütün icmalar birgə qərar verməlidirlər. Odur ki, yaxından əməkdaşlıq etmək və əlaqələri artırmaq Gürcüstanın strategiyasının əsasını təşkil edir. Lakin Rusiyanın Abxaziyadakı hərtərəfli üstünlüyünü nəzərə alsaq, bu strategiyayı praktikada reallaşdırmaq böyük bir sual altında qalır.

Rusiyanın planları

Abxaziya Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında imzalanan ikitərəfli müqavilələr rus qoşunlarının Abxaziyada yerləşdirilməsinə və hərbi bazaların inşasına imkan verir. Həm rus, həm də Abxaz rəsmiləri bunun səbəbini Gürcüstanın təcavüzkar siyasəti qarşısında alınan bir tədbir olaraq açıqlayır. Heç şübhəsiz ki, Moskvanın bu addımının arxasında fərqli səbəblər də vardır. Moskva Abxazıyanın paytaxtı Suxuminin cənubunda olan Oçamçira Limanında böyük bir dəniz bazasının inşasına başlamışdır. Abxaziyada Rus dəniz bazasının açılması Rusiyanın Qara dənizdəki mövqeyinin möhkəmlənməsinə zəmanət verir. Rusiya ilə Ukrayna arasında münasibətlərin gərgin olması və Ukraynanın “Rusiyadan xilas olma” cəhdi, Sevastopol bazasının 2017-ci ildə müddətinin bitməsi və Ukraynanın qarşısı alına bilinməyəcək formada Avropa-Atlantika dünyasına inteqrasiyası Qara dənizdəki rus hərbi varlığını təhlükə altında qoyur və Moskvanı Qara dənizdə daha etibarlı bir hərbi baza axtarışına yönəlməyə məcbur edir. Moskva bu mövzuda geri çəkilmək istəməsə də Ukraynadakı dəniz bazasına alternativ axtarışlarına başlamışdır. Bu məqsədlə Oçamçira limanı seçilmişdir. Oçamçiranın hərbi bazaya çevrilməsi bir neçə il olsa da, onun uzun müddət Sovet sərhəd gözətçilərinin qərargahı olması, limanın hərbi bazaya çevrilməsini asanlaşdıracaq. Rusiya üçün Qara dənizdə hərbi-dəniz qüvvələrinin mövcudluğu çox mühümdür, çünki bu ona təsir dairəsini Aralıq dənizinə doğru genişləndirməyə imkan verir.

Bundan başqa Oçamçira Ukrayna və Gürcüstana təsir mexanizmidir. Abxaziyadakı hərbi bazalar bölgəyə Gürcüstanın hərbi müdaxiləsini və bu bölgələri yenidən öz idarəsi altına salmasının qarşısını alır və NATO üzvlüyünü daha da çətinləşdirir. Qara dənizdəki yeni bir rus dəniz bazası isə Rusiyanın Ukraynadan asılılığını azaldacaq və Kiyev əhəmiyyətli bir üstünlükdən məhrum olacaq. Bu səbəbdən Kremlin həyata keçirməyə başladığı bu planın Rusiyanın yalnız Qafqazdakı deyil, Qara dənizdəki maraqlarına da xidmət edəcəyini söyləyə bilərik. Bundan başqa Kreml Abxaziyada müasir raket silahı sayılan S-300 zenit raket sistemi yerləşdirir. Rusiya yenə də bunun rus hərbi bazası və Abxaziya ərazisinin müdafiəsi üçün nəzərdə tutulduğunu iddia edir. Rusiyanın «Rosneft» şirkəti abxaz hökuməti ilə Qara dənizdə neft ehtiyatlarının araşdırılmasına dair beşillik müqavilə imzalamışdır. Bütün bunlar Abxazıyanın sadəcə Rusiyanın forpostu, bufer rolunu oynamasını təsdiq edir. Təkcə hərbi sahə deyil, həm də xarici siyasətin əsas tərkib hissəsi olan beynəlxalq tanınma da Rusiyadan asılıdır.

Rusiyanın bütün səylərinə baxmayaraq 2008-ci ilin avqust müharibəsindən keçmiş təxminən 5 il ərzində Abxaziyanı ancaq Nikaraqua, Venesuela və Sakit okeandakı cırıtdan dövlət olan Nauru tanıyıb. Ehtimallara görə, belə tanınma Rusiyaya bu ölkələrə müəyyən maliyyə güzəştləri verməsi bahasına baş verib. Moskvanın ən yaxın müttəfiq Belarus, Abxaziya və Cənubi Osetiyanı tanımayıb. Bu fakt Moskvanın, Gürcüstanın separatçı bölgələrinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına nail olmaq siyasətini uğursuz olmasına delalət edir. Abxaziyanı axıncı tanıdığı ölkə Nauru respublikasıdır. 1960-cı illərdə Böyük Britaniya İmperiyasına qarşı müstəqillik mübarizəsinə başlayan Naurunun 1967-ci ildə qazandığı müstəqilliyi ilk tanıyan və müstəqillik mübarizəsinə dəstək verən ölkənin Sovet İttifaqı olduğunu unutmamaq lazımdır. Rusiyalı politoloqlar Abxaziyanın beynəlxalq tanınmasının mahiyyət etibarilə az əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut etməyə çalışırlar. Onlar tanınmanı ikinci dərəcəli amil kimi qiymətləndirərək Rusiya üçün vacib olanın sözügedən respublikaların təhlükəsizliyini təmin etmək olduğunu və onun bu məqsədə nail olduğunu qeyd edirlər. Lakin tanınmanın olmaması işə faktiki olmasa da hüquqi-psixoloji təsir göstərir. Beynəlxalq tanınma olmadan Rusiya üçün hazırkı status-kvonu leqallaşdırmaq çətin olacaq və bununla da mübahisə və münaqişə potensialı həmişə qalacaq. Abxaziyadakı seçki prosesi də bilavasitə Rusiya ilə bağlıdır. Seçki qanununda edilən dəyişiklik ilə Abxaziya xaricində yaşayan və seçici hüququna malik olan Abxaziya vətəndaşları yalnız Rusiya Federasiyasının Moskva və Çerkes şəhərlərində səs verə bildiklərinə görə Türkiyə, Misir, İordaniyada yaşayan Abxaziya vətəndaşları seçki hüquqlarından istifadə edə bilməmişlər (4). Halbuki, Türkiyədə, Abxaziyaya nisbətən daha çox abxaz yaşayır. Bütün bunlar Abxaziyanın hərtərəfli Rusiyadan asılılığını sübut edir.

Beləliklə Abxaziya münaqişəsi ilə bağlı 2008-ci ildən sonra cərəyan edən hadisələri Rusiya və ABŞ arasında bir qüvvə sınağı olduğunu söyləyə bilərik. ABŞ alimi S. Koen oxşar fikri qeyd edir: "2008-ci il avqust müharibəsi dolayısı olaraq ABŞ-Rusiya müharibəsi" (6, s.107) idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Aİ və ABŞ hər nə qədər C.Qafqaza təsir göstərə bilmədikcə, onların itkisi Rusiyanın qazancı olur. Bundan əlavə hadisələrin gedişi göstərir ki, Cənubi Qafqazda formalaşan alt sistemdə ABŞ hələ də üstünlük qazanmağa müvəffəq olmayıb və yaxın gələcəkdə də bura sistemin bir qədər aşağısında duran dövlətə - Rusiya təsir edəcək. Abxaziya münaqişəsinə də bu kontekstdən yanaşsaq onun tamamilə həll olunması imkanları zəifdir. Düzdür Gürcüstan müasir beynəlxalq münasibətlərin yeni tendensiyalarından biri olan "soft power" yəni «yumşaq güc» münaqişənin həlli məqsədilə irəli sürdüyü yeni strategiya tətbiq etməyə çalışır, yəni Gürcüstanı münaqişə tərəfləri üçün daha cəlbedici etmək və bunun vasitəsilə münaqişəni öz ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll etməyə cəhd göstərir. Lakin nəzərə alsaq ki, bu tendensiyanın tətbiqinin praktikada özünü doğrultduğuna dair heç bir sübut yoxdur, o zaman Abxaziya münaqişəsinin gələcək taleyinə pessimist yanaşmaq olar. Nəzərə alınmalı vacib məsələlərdən biri də Rusiyada hakimiyyətin liberallaşmasının bilavasitə C.Qafqazdakı münaqişələrə, o cümlədən də Abxaziyaya müsbət təsiri ehtimalıdır. Lakin bu ehtimalın reallaşması da Medvedyev Putin cütlüyünün hakimiyyətdə olduğu müddətdə mümkün deyil. Bununla belə, Rusiya xarici siyasət konsepsiyasında Gürcüstana və separat regionlara münasibətdə birmənalı yanaşma mövcud deyil. Bu nəticə rus tədqiqatçısı V.Tretyakov tərəfindən də qeyd edilir (8, s.101). Hətta Rusiyanın sonuncu strateji konsepsiyasında qarşıdurmasız Rusiya maraqlarının inkişaf etdirilməsi (7, s.2) qeyd olunsada təcrübədə bu belə deyil. Rusiya öz maraqlarını qorumaq üçün hər cür qarşıdurmaya gedir.

Bütövlükdə, münaqişə nəticəsində Gürcüstanın regional və geosiyasi mövqeləri zəiflədi, ölkədə sosial və siyasi qeyri-sabitlik genişləndi, tranzit ölkə kimi onun risk dərəcəsi artdı (5, s.41-42).

Açar sözlər: Abxazlar, etnik münaqişə, Sovet İttifaqı, geosiyasi şərait, avqust müharibəsi 2008.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aleksandr Ankvabın prezident seçilməsilə bağlı Gürcüstanla dialoq bərpa oluna bilərmə?// http://www.bbc.co.uk/azeri/azerbaijan/2011/08/110828_georgia_abxaziya.shtml
2. Medvedev: Saakaşvili ilə heç zaman danışmayacağam
// http://www.bbc.co.uk/azeri/azerbaijan/2011/08/110805_medvedev_georgia.shtml
3. Tbilisi ilə Moskva ÜTT danışıqlarını başa vurublar.
// http://www.bbc.co.uk/azeri/international/2011/11/111105_geo_wto.shtml
4. Abhazya'da Seçimlər Sonrası Bağış Politikaları
// <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=509>
5. Гаджиев К. Размышления о последствиях «пятидневной войны» для геополитики Кавказа. //Мировая Экономика и Международные отношения, 2009, №8, с.31-44.
6. Коэн С. «Перезагрузка» с Россией: Еще один упущенный шанс? //Мир перемен. 2011, №3, с.107.
7. Лавров С. Внешнеполитическая философия России. //Международная Жизнь, 2013, №3, с.1-10.
8. Третьяков В. Внешнеполитическая концепция Российской Федерации: талантливая пьеса для талантливых актеров. //Международная Жизнь, 2012, №11, с.101.
9. Bagapsh: Two Russian Military Bases for Abkhazia. Civil Georgia, Tbilisi /23 Sep.'08.
// <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19579>
10. Bulent Aliriza. Turkey and the Crisis in the Caucasus
// <http://csis.org/publication/turkey-and-crisis-caucasus>
11. Geneva Talks Suspended. Civil Georgia, Tbilisi /15 Oct.'08//
<http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19765>
12. "Georgia slams Moscow's 'cynical' stance on Six-Point Agreement", Civil Georgia, 20 October 2010// <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=22769>.
13. Mikhelidze Nona. After the 2008 Russia-Georgia war: implications for the lider caucasus and prospects for western involvement in conflict resolution./Background paper of the conference on The Caucasus and Black Sea region: European Neighbourhood Policy (ENP) and beyond. Rome, 6-7 February 2009 seh-8// <http://www.iai.it/pdf/DocIAI/iai0901.pdf>
14. New agreement in force/ Civil Georgia, Tbilisi / 8 Sep.'08 // <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19435>
15. No Significant Progress in Talks over Geneva Meeting Format. Civil Georgia, Tbilisi / 10 Nov.'08
// <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19925>

16. Russia's veto ends UN mission in Georgia.

<http://en.rian.ru/world/20090616/155262319.html>

17. SECURITY COUNCIL FAILS TO ADOPT RESOLUTION EXTENDING MANDATE OF GEORGIA. Security Council 6143 rd Meeting.SC/9681.

<http://www.un.org/News/Press/docs/2009/sc9681.doc.htm>

18. Socor Vladimir. OSCE RIP in Georgia. Eurasia Daily Monitor Volume: 6 Issue: 126 July 1, 2009.

[http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=35201](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=35201)

Эльчин АДЫГЕЗАЛОВ

АБХАЗСКИЙ КОНФЛИКТ В ПЕРИОД ПОСЛЕДУЮЩИЙ ПОСЛЕ ГРУЗИНО-РОССИЙСКОЙ ВОЙНЫ 2008 ГОДА

Резюме

В статье анализируется сложная геополитическая ситуация, сложившаяся вокруг Абхазии после грузино-российской войны. Отмечается, что независимость провозглашенная Абхазией была признана только тремя государствами по настоянию России, и Россия создала свои две военные базы в Абхазии. Хотя поддержка Россией сепаратистских регионов в трехсторонних соглашениях, не была одобрена рядом европейских государств и США, Россия все еще придерживается своей позиции. В результате позиция Грузии в регионе довольно ослабла. Своими политическими действиями Россия демонстрирует свою решимость не позволить решение Абхазского конфликта в пользу Грузии.

Ключевые слова: абхазцы, этнический конфликт, Советский Союз, геополитическая ситуация, Августовская война 2008.

Elchin ADIGEZALOV

ABKHASIAN CONFLICT IN THE PERIOD FOLLOWING GEORGIA-RUSSIAN WAR OF 2008

Summary

In the article an analysis is made of the current complicated geopolitical situation established around Abkhazia after Georgia-Russian war. It is noted that independence declared by Abkhazia was recognized only by three states at Russia's insistence, and Russia founded its two military bases in Abkhazia. Though supporting the separatist regions by Russia in trilateral negotiations was not approved by a number of European States and the USA, Russia doesn't revise still its stand. As a result the position of Georgia in the region has weakened. By its political actions Russia demonstrates its resoluteness not to let solution of Abkhasian conflict in favour of Georgia.

Keywords: Abkhazians, ethnic conflict, Soviet Union, geopolitical situation, August war of 2008.

Əli XUDADUST

Dissertant, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ QONŞU ÖLKƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏRİ VƏ QAÇAQMALÇILIQ ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏSİ*

Giriş:

Cəsarətlə demək olar ki, İranın yerləşdiyi coğrafi mövqe onun üçün xüsusi bir durum yaratmış və bəlkə də dünya üzrə öz qonşu dövlətləri tərəfindən sosial-iqtisadi baxımdan təhlükə və təhdidlər içərisində olan İran kimi ikinci bir dövlət tapmaq çətinidir. Qonşu dövlətlər, sərhədlərin təhlükəsizliyini qorumaq və qeyri-qanuni məhsulların İran İslam Respublikasına keçirilməsinin qarşısını almaq istiqamətində həyata keçirdiyi çoxlu tədbirlərə baxmayaraq ötən illər ərzində xüsusi ilə də son iyirmi il ərzində qaçaqmalçılıq ilə məşğul olan bir sıra qrup və bəndələr, narkotik maddələrin idxalı və tranziti, tarixi və antik əşyaların qaçaqmalçılığı ilə məşğul olaraq ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda ziyan vurmuşlar. Kiçik araşdırmadan sonra İranın qərb və şərq qonşuları ilə tanış olmağa başlayırıq.

I bölüm: İranın yerləşdiyi coğrafi mövqe

Ölkəmiz şərqdən Əfqanıstan və Pakistan, qərbdən Türkiyə və İraq, şimaldan isə Türkmənistan, Azərbaycan və Ermənistan ilə həmsərhəddir. Amma həmin istiqamətdə bizimlə faktiki müştərək sərhədlərə malik olmasa da, Rusiya da şimal qonşumuz hesab edilir. Cənubdan isə Ərəbistan və Küveyt ilə müştərək su sərhədinə maliklik. Amma Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Oman və Bəhreyn isə Fars körfəzi ilə İranın həmsərhəd ölkələri hesab edilir.

Şərq ölkələri və İran

Pakistan dövləti İranın cənub-şərqində ölkəmiz ilə müştərək sərhədlərə malikdir və bu ölkə "Taliban" qruplaşmasının regionda yerləşməsindən əziyyət çəkən ölkələrdən biridir. Bu dövlət Amerikanın regionda yürütdüyü siyasəti dəstəkləyir və regionda təhlükəsizliyin qeyri-sabit olmasından əziyyət çəkir. İran və Pakistan əlaqələri həmişə eniş- yoxuşlar ilə yadda qalsa da, Tehran həmişə İslamabad ilə əlaqələrin güclənməsinə əhəmiyyət vermişdir. Bu iki ölkə Əfqanıstanda təhlükəsizliyin qorunması və İranın şərq sərhədlərində radikal qrupların fəaliyyətlərinin qarşısının alınmasında müştərək mövqeyə malikdirlər. Bu cür hallar sıx əməkdaşlıq tələb edir. Amma Əfqanıstan məsələsində Tehranın, problemin həllini region ölkələrin öhdəsinə həvalə edilməsini tələb etməsi rəsmi İslamabadın isə bu problemi beynəlxalq birliyin həll etməsini istəməsi müəyyən mənada iki ölkəni bir-birindən uzaqlaşdıran amil hesab edilir. Amma tədricən İranın da mövqeyinin rəsmi İslamabadın mövqeyi ilə uzlaşdığına şahidi oluruq.

İran və Əfqanıstanın bəzi məsələlərdə fikir ayrılıqları olmasına baxmayaraq, bir çox məsələlərdə müştərək mövqedən çıxış edirlər. Onlar narkotik maddələr ilə mübarizə, əfqan mühacirləri, Əfqanıstanın yenidən qurulması, müştərək sərhədlərdə sabitliyin qorunub saxlanması və Əfqanıstan daxilində təhlükəsizliyin qorunması məsələlərində müştərək mövqedən çıxış edirlər.

* Məqalə tarix ü.f.d. Vaqif Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstanın dəniz sərhədləri yoxdur və yalnız quru sərhədlərinə malikdir. Təbii ki, narkotik maddələr ona qonşu olan İran, Pakistan və Mərkəzi Asiya respublikaları vasitəsi ilə daşınacaqdır. Amma son illərə nəzər saldıqda görürük ki, narkotik maddələrin tranziti üçün İrana üstünlük verildiyinin şahidi oluruq. Birinci ona görə ki, İran uzun sərhədlərə malikdir və ikincisi isə dövlət tərəfindən nəzarətin çətin olduğu dağlıq ərazilərdən keçir. Buna görə də qaçaqmalçılar coğfari şəraitdən yararlanaraq bunu həyata keçirirlər. Amma digər tərəfdən isə İran İslam Respublikası da öz növbəsində narkotik maddələrin qaçaqmalçılığının qarşısını almaq üçün çoxlu xərclər çəkmiş və hətta deyilənlərə görə İran narkotik qaçaqmalçılar ilə silahlı mübarizədə üç min əsgərini itirmişdir. İran ölkənin şərqində sərhəd zonalarına kifayət qədər investisiya yatırsa da və bu işin qarşısını almaq üçün siyasi iradə mövcud olsa da, narkotik maddələr ilə əlaqədə təhlükəsizlik şəraitinin olmasına görə müəyyən mənada bu tədbirlər öz effektini vermir (3, s.172).

Narkotik maddələr problemi həm Əfqanıstan və həm də qonşu dövlətlər üçün təhlükə hesab edilir və həmişə region ölkələri üçün siyasi və iqtisadi təhdidlər yaradır. Berlin konfransının gündəliyi və Əfqanıstana qonşu olan altı ölkənin “narkotik maddələrin qarşısını almaq” barədə üzərlərinə götürdükləri öhdəçilik elə kağız üzərində qaldı. Əsas problem isə həmin ölkələrin Əfqanıstan ilə uzun sərhədə malik olmalarıdır. Buna görə də Əfqanıstanın qonşuluğunda yerləşən altı ölkə, narkotik maddələrin idxal və tranzitinin qarşısını ala bilmədilər.

İranın şimal qonşuları

İran və Rusiya regionda iki mühüm qonşu hesab edilir, iqtisadi, təhlükəsizlik, hərbi və hətta nüvə kimi müxtəlif sahələrdə müştərək hədəflərə malikdirlər. Amma elə bu sahələr həm də ölkələrin ixtilaflar yaşadığı sahələrdir. Xəzər hövzəsi və onun resursları da iki ölkə arasında, daha dəqiq İran ilə Xəzər hövzəsi ölkələri arasında ixtilafın yarandığı məsələlərdən biri hesab edilir. İran və Türkmənistan enerji sektoru, qazın idxal və ixracı sahəsində əməkdaşlıq edirlər. Amma İran və Azərbaycan isə qeyri-regional güclərin sərhədlərdə yerləşdirilməsi və Xəzər dənizinin bölünməsi məsələsində bir-biri ilə fərqli mövqelərə malikdirlər. Şübhəsiz ki, regionun təhlükəsizliyinin qorunması baxımından bu iki ölkənin sıx əməkdaşlıq etməsinə ehtiyac vardır.

Türkmənistan, Mərkəzi Asiya regionunda İranın ən böyük ticari partnyorudur. Bu ölkə İran məhsullarının digər Orta Asiya ölkələrinə tranzit edilməsində açar rolunu oynayır. Buna görə də bu ölkə İranın xarici siyasətində çox böyük rola malikdir.

Türkmənistan ilə 301 kilometrlik sərhədə malik olan Şimali Xorasan əyaləti siqaret qaçaqçamçılığı üzrə ən az problemə malik olan sərhəd zonasıdır. Bu əyalətin Türkmənistan ilə uzun sərhədə malik olmasına baxmayaraq, ölkənin digər əyalətləri ilə müqayisədə sərhəd zonalarında siqaret qaçaqmalçılığı üzrə ən az əziyyət çəkən əyalət hesab edilir.

İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd olan ərazilərdən biri də şimalda 40 kilometr sərhədə malik olan Ermənistan dövlətidir. İran ilə Ermənistanın əlaqələri Xəzər hövzəsinin digər ölkələri kimi daha çox iqtisadi əlaqələrdir. Amma İranın Ermənistanı daha çox dəstəkləməsi Azərbaycanın İrandan uzaqlaşmasına səbəb olur. İran və Ermənistanın əlaqələri gücləndikcə Azərbaycan ilə İranın əlaqələri zəifləməyə başlayır. Beləliklə, İran və Ermənistan əlaqələri İran və Azərbaycan arasında olan ixtilafli nöqtələrdən biridir.

İran İslam Respublikasının qonşu olduğu ölkələrdən biri də İranla su sərhədlərinə malik olan Ərəbistan dövlətidir. İran və Ərəbistan Fars körfəzinin və Orta Şərqin ən güclü iki dövləti hesab edilir. Bu iki dövlət həmişə siyasi arenada bir-biri ilə siyasi rəqib hesab edilir. İran və Ərəbistan məzhəb, üç ada, qeyri-region gücləri ilə əlaqə, nüfuz dairəsi və İranın regional gücü,

İranın nüvə fəaliyyətləri, Tehran və qərbin əlaqələri və s. kimi məsələlərdə fərqli mövqeyə malikdirlər. İraq dövləti İran İslam Respublikasının qərbində yerləşir. Bu ölkə İranla quru sərhədlərinə malikdir və sərhədlərdə yerləşən bazarlar vasitəsi ilə buradan ölkəyə qaçaqmalçılıq məhsulları gətirilir (1, s.327).

II bölmə: Qaçaqmalçılıq əleyhinə mübarizədə qonşu ölkələrlə İranın əməkdaşlığı

Qaçaqmalçılıq məhsullarının daşındığı ilk ölkələr adətən qonşu ölkələr hesab edilir. Amma indiyə qədər qonşu ölkələrlə bu sahədə əməkdaşlıq etmək üçün ciddi cəhdlər göstərilməmişdir.

İran və Türkiyə ticari mübadilələr, Fələstin əhalisinin hüquqlarının müdafiəsi, PKK qrupları ilə mübarizə sahəsində yaxşı əlaqələrə malikdirlər.

İranın Rusiya ilə əməkdaşlıq sahəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkənin regional sahələrdə əməkdaşlığı, Xəzər dənizi resursları, iqtisadi əlaqələr, silah əməkdaşlıqları, texniki və texnoloji sahədə əməkdaşlıqları müəyyən mənada qaçaqmalçılığa şərait yaradan amil hesab edilir (4, s. 1).

İran dövləti öz sərhədlərini qorumaq üçün kifayət qədər ciddi cəhdlə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Əfqanıstanda siyasi cəhətdən sabitliyin olmaması baxımından burada narkotik maddələrin istehsalını kontrol altına almaq mümkün olmadığı üçün İranın həmin ölkə ilə olan sərhədlərini effektiv şəkildə qorumaq mümkün olmur. Buna görə də indiyə qədər narkotik maddələrin qaçaqmalçılığının qarşısını tamamilə almaq mümkün olmamış və iki dövlət arasında layiqli və yaxşı əməkdaşlığın yaradılmasına nail olmamışdır. Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, İran, Əfqanıstan və hətta Pakistan arasında təkcə narkotik maddələrin qaçaqmalçılığı deyil həm də, terrorizm ilə mübarizə sahəsində də əməkdaşlıq yüksək səviyyədə deyil.

İran İslam Respublikasının qaçaqmalçılıq əleyhinə mübarizə xüsusiyyətləri.

Bu istiqamətdə effektiv işlər görmək üçün mübarizə üsullarını müəyyən etməli, ona əməl etməli və qurumları həmin istiqamətə yönəltməklə onları da mübarizə üsullarına riayət etməsinə həvəsləndirməliyik. Bu üsullar aşağıdakılardan ibarətdir: Mübarizənin geniş xalq kütləsi tərəfindən aparılması, insanların mübarizədə aktivliyi, mübarizənin hərtərəfli olması, bütün mərhələlərdə mübarizənin davamlı olması, qaçaqmalçılığın qarşısının alınması və onun qarşısının alınmasında effektiv təsirə malik olan vasitələrə üstünlük vermək, həqiqətdə qaçaqmalçılıq məhsullarının xərcinin artırılması və s.

İkinci məsələ isə bu istiqamətdə iradə, güc, ixtiyar və imkanları səfərbərliyə almaqdan ibarətdir. Həqiqətdə mübarizənin effektiv olması üçün onun “hərtərəfli olması” məsələsinə diqqət ayırmaq lazımdır. Yəni hərbi mübarizə ilə paralel olaraq mədəni, siyasi, iqtisadi, hüquqi, siyasi və s. sahələrdə də bu problem ilə mübarizəyə qalxmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, götürdükdə isə qaçaqmalçılığa bir çox amillər təsir göstərir. Bu ziyanlı fenomenlə mübarizə aparmaq üçün onun yaranmasına gətirib çıxaran amilləri müəyyən etməli və onlara qarşı münasib tədbirlər görülməlidir. Qaçaqmalçılığa təsir göstərən və onun ölkə ərazisində yayılmasına səbəb olan amillər qaçaqmalçılıq riski və qaçaqmalçılıq riski xərcinin aşağı olmasıdır.

Sərhədlər

Dövlətləri bir-birindən fərqləndirən onları ayıran ən effektiv vasitə sərhədlər hesab edilir. Sərhəd xəttləri ölkənin suverenliyinin qorunmasında əsas rola malik olsa da, onun xarici super güclər tərəfindən orada məskunlaşanlar, tarixi, tayfaçılıq, dil və milliyyət amilinə əhəmiyyət vermədən yaradılması sonradan qeyri-sabitliyin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

Sərhədlər dövlətlərin mədəni, iqtisadi, sosial və s. sferalarda dövlət və millətlərin bir-biri ilə əlaqə mərkəzi hesab edilir. Bu əlaqə rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq müxtəlif sahələrdə özünü büruzə verir. Rəsmi əlaqələr gömrük vasitəsi ilə qeyri-rəsmi əlaqələr isə sərhəd xəttlərindən keçərək yaradılır. Qaçaqmalçılıq fenomeni də qeyri-rəsmi formada həyata keçirilən əlaqə hesab edilir.

Müasir dövrdə də sərhəd xəttləri ölkələrin suverenliyinin qorunması və təhlükəsizliyində başlıca rol oynamaqdadır. Ölkədə baş qaldıran bir çox problemlərin kökünü sərhədlərdə axtarmaq lazımdır. Çünki istənilən idxal və ixrac siyasəti və ya hər hansı məhsulun qaçaqmalçılığı ölkənin iqtisadi, mədəni, təhlükəsizlik və səhiyyə sistemində problemlərə gətirib çıxarır. Əgər sərhədlər istənilən səviyyədə qorunarsa, bu vasitə təkcə sərhəd zonalarında deyil, həm də ölkənin daxilində təhlükəsizliyin qorunmasına gətirib çıxaracaqdır. Sərhəddə təhlükəsizliyi qorumaq anlayışı, sərhədlərdə hər hansı bir qayda pozuntusunun qarşısının alınması üçün daşıma əməliyyatları, ölkənin sərhədlərinin icazəli qapısı olan gömrük vasitəsi ilə həyata keçməlidir (2, s.19).

Ölkənin sərhədlərindən məhsulların qeyri-qanuni yol ilə keçirilməsinə deyilən qaçaqmalçılıq təkcə ölkənin qərb sərhədlərində deyil, uzun illərdir ki, şərq, cənub və hətta şimal sərhədlərini də əhatə edən bir məsələyə dönmüşdür. Bunun səbəbləri isə adətən sərhəd zonalarında yaşayan insanların işsiz olması ilə əlaqədardır. Bu reallığı unutmamaq lazımdır ki, sahibkarlıq üçün əlverişli şərait yaranmadıqda insanlar, öz güzəranını yaxşılaşdırmaq və ailəsini dolandırmaq üçün qeyri-qanuni yollara əl atmaq məcburiyyətində olacaqdır.

Nəticə:

Qaçaqmalçılıq fenomeninin yayılmasında sərhədlərin əhəmiyyətinə nəzər yetirdikdə İranın uzun sərhədləri olduğundan onun şimal qərb və qərb sərhədləri, narkotik maddələrin və şəriət baxımından qadağan olan malların qaçaqmalçılığı ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Cənub-qərb sərhədlərində İrana idxalını gözləyən hazır qaçaqmalçılıq məhsulları və qeyri-qanuni miqrasiya, ölkənin şimal sərhədlərində (Xəzər dənizinin qərb və şərqində) İranın yanacaq ehtiyatlarının qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan təşkilatlanmış dəllal şəbəkəsinin olması və habelə ölkənin cənub şərqində mövcud olan vəziyyət ölkəmizin yerləşdiyi mövqenin necə də həssas və təhlükəli olmasından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə məhsulun növü, sərbəst ərazilərdən idxal, sərhəd bazarları, müvəqqəti idxal və xüsusi yerlərdən xüsusi metodlarla girişinə icazə verən bir sıra özəl qanunlar ölkə daxilində qaçaqmalçılıq ilə mübarizə imkanını azaldır. Belə ki, məhsul sərhəddən keçəndən sonra, qaçaqmalçılıq və ya qeyri-qaçaqmalçılıq məhsulu olmasını müəyyən etmək çətinləşir. Qeyd etdiyimiz kimi təbii olaraq sərhədə yaxın ərazilərdə yerləşən qurum və təşkilatlar o cümlədən gömrük bu problem ilə ən çox qarşı-qarşıya qalan qurum hesab edilir.

Buna görə də qaçaqmalçılıq fenomeninə təsir göstərən amilləri bir çox hallarda sərhədin sabitliyi və qeyri-sabitliyinə təsir göstərən dəyişkənlik kimi hesab etmək olar. Buna görə də, qaçaqmalçılıq fenomeninin məhz iqtisadiyyata ziyan vurduğunu düşünmək sadəlöhlük olardı, bu fenomen həm də ölkənin sosial və təhlükəsizlik sahələrini də əhatə edir. Bu amilin təsir və ziyanları hamıdan çox özünü sərhəd zonalarında göstərməyə başlayır.

Qeyd edilən amillər ilə yanaşı qaçaqmalçılığın yaranmasında bir sıra digər amillərin də rolu vardır. Onları dəqiq formada müəyyən etmək üçün ayrıca bir araşdırmaya ehtiyac vardır. Burada qısaca olaraq bir neçə amillər var:

- Qonşu ölkələrlə müqayisədə İranda qiymətin fərqli olması;

- İstehsal sektorunun struktur probleminin, qiymətin artmasına və keyfiyyətin aşağı düşməsinə gətirib çıxarması;
- İdxal edilən istehlak məhsullarına olan son meyli yüksəltmək;
- Sərhəd zonalarında kasıbçılıq və işsizliyin hökm sürməsi, sərhəd zonasında olan işsizliyin səviyyəsi qaçqınçılığa stimül verən amillərdən biri hesab edilir və istehsal şöbələrində işləyənlərin işdən çıxarılması onların qaçaqmalçılığa meyli etməsinə gətirib çıxaran amillərdən hesab edilir.
- Bir sıra məhsulların idxalına olan qadağa və ya məhdudiyyətlərin qoyulması;
- Bir sıra qurumlar vasitəsi ilə gömrük qanunları, idxal və ixrac qanunlarına riayət edilməməsi.

Buna görə də qaçaqmalçılıq ilə mübarizə aparmaq üçün bir sıra çıxış yollarını təklif etmək lazımdır. Bu sahədə çıxış yolları kimi sərhəd qoşunlarını sərhədə nəzarət etmək üçün qabaqcıl elektron ləvazimatlarla təchiz etmək, onları yaxşı təlimatlandırmaq, qaçaqmalçılıq ilə məşğul olan bəndləri tanımaq, Fars körfəzində sürətli qayıqlar üzərində elektron ləvazimatlar quraşdırmaq, qonşu ölkələr ilə qaçaqmalçılıq ilə mübarizə sahəsində ikitərəfli müqavilələr bağlamaq lazımdır.

Açar sözlər: mübarizə, əlaqə, ölkə, qaçaqmalçılıq, qonşu, şimal.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tacuzzəman Daneş. Kriminalist kimdir və Kriminalologiya nədir? Tehran: Keyhan nəşriyyatı, 2002.
2. İbrahim Razini. Mədəni hücum və istehlak nümunəsi. Tehran, 2004.
3. Əli Hüseyn Nəcəfi Əbrənd Abadi. Kriminalistika fənnin müddəaları. Tehran, 2002.
4. Qaçqınçılıq ilə mübarizə mərkəzi qərargahının informasiya statistikasına və araşdırma müavinliyi, gizli iqtisadiyyat üzrə məqalələr toplusunun IV cildi (qaçaqmalçılıq ilə mübarizə meydanında siyasət həyata keçirtmək).
5. Qaçqınçılıq ilə mübarizə mərkəzi qərargahının informasiya statistikasına və araşdırma müavinliyi, gizli iqtisadiyyat üzrə məqalələr toplusunun II cildi (qaçaqmalçılıq və valyuta).

Али ХУДАДУСТ

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ИРАНА С СОСЕДНИМИ СТРАНАМИ И БОРЬБА ПРОТИВ КОНТРАБАНДИЗМА

Резюме

Контрабандизм — это проблема с которой сталкивается страны всего мира. Контрабандизм является по сути, незаконной операцией, в результате которой занимающиеся ими люди получают материальную прибыль путём беспрошленной перевозки товаров через границу. В статье, после краткого анализа феномена контрабандизма, автор рассматривает самые основные факторы, способствующие его росту в мире.

Ключевые слова: борьба, взаимоотношение, страна, контрабандизм, сосед, север.

Ali HUDADUST

**RELATIONS OF IRAN WITH NEIGHBORING COUNTRIES
AND THE STRUGGLE AGAINST SMUGGLING**

Summary

Smuggling is a problem that all the world population faces. Being, in essence, illegal operation as a result of which the persons dealing with it make profit by way of illicit cross – border of goods”. In the article, after the brief analysis of the phenomenon of smuggling transfer of the most important factors causing its world – wide increase have been also characterized.

Keywords: struggle, relation, country, smuggling, neighbor, north.

HÜQUQ BÖLMƏSİ

UOT 343.1

Xanlar VƏLİYEV

hüquq ü. f. d.

BƏZİ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN CİNAYƏT PROSESİNDƏ PROKURORLUQ ORQANLARININ YERİ VƏ DÖVLƏT İTTİHAMININ MAHİYYƏTİ*

Hüquq elmində tədqiq edilən hər hansı bir institutun mahiyyətinin açılmasında müqayisəli-təhlil metodunun əhəmiyyəti böyükdür. Məhz bu metod vasitəsilə qabaqcıl dünya dövlətlərinin təcrübəsi milli təcrübə ilə müqayisə edilir, çatışmazlıqlar müəyyən edilir və onların həlli üçün artıq sınaqdan çıxmış yollar barədə aydın təsəvvür əldə edilir.

Bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasına əsasən, prokurorluq orqanlarının hüquqi statusu kifayət qədər müfəssəl tənzimlənmişdir. Konstitusiyanın 133-cü maddəsinin I hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır və məhkəmə qərarlarından protest verir. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən, prokurorluq orqanları məhkəmə hakimiyyətinin bir qolu, bir hissəsi hesab edilir. Bəzi ölkələrdə isə əksinə, prokurorluq orqanları icraedici hakimiyyət orqanı kimi təsbit olunur. Elə ölkələr də var ki, əsassız olaraq prokurorluq orqanlarını qanunverici hakimiyyətə aid edirlər, bunu da prokurorluğun qanunvericilik təşəbbüsü səlahiyyəti ilə bağlayırlar. Lakin sonuncu mövqeni məqsədamüvafiq hesab etmək zənnimizcə, doğru deyil.

N.Q.Stoyko göstərir ki, Fransa və Almaniyada prokurorluğun kvazi-məhkəmə orqanı kimi nəzərdən keçirilməsi mövqeyi geniş yayılmışdır. Bu yanaşmada prokurorluq nə məhkəmə, nə də icra hakimiyyətinə aid bir orqan kimi nəzərdən keçirilməsə də, o, «ədalətin əli», «məhkəmənin köməkçisi» hesab edilir (12, s. 151). Avropa Şurasının ekspertləri belə hesab edirlər ki, müasir hüquqi demokratik dövlətdə prokurorluq yalnız cinayət mühakimə icraatı (cinayət təqibi) prizmasından insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və cinayət qanununun tətbiq edilməsi üzərində cəmiyyətin maraqları naminə nəzarət həyata keçirən orqan olmalıdır (6, s. 27).

Hüquq ədəbiyyatında prokurorluq orqanı tərəfindən həyata keçirilən funksiyaların və nəzarət modellərinin müxtəlif təsnifatı təqdim edilir. Onlardan birinə görə prokurorluq orqanının aşağıdakı əsas tipləri fərqləndirilir:

1. Prokurorluğun qərbi-Avropa tipi - burada prokurorluğun əsas səlahiyyəti məhz dövlət ittihamıdır və prokurorluq, bir qayda olaraq hökumətə tabedir (məsələn, Yaponiya, əksər qərbi-Avropa dövlətləri).

2. Müstəqil konstitusion orqan kimi prokurorluq - bu tipdə prokurorluq daha geniş səlahiyyətlərə malikdir. Müəllif bu tipə MDB prokurorluqlarını aid edir. Bura həmçinin Çin, İspaniya, Portuqaliya prokurorluqları da aiddir.

3. İngiltərə hökumətinin hüquqi xidmətləri.

* Məqalə hüquq ü.e.d., prof. Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

4. ABŞ Attorney xidmətləri (7, s. 8).

Artıq qeyd edildiyi kimi, bəzi ölkələrdə prokurorluq müstəqil orqan kimi, bəzilərində isə məhkəmə hakimiyyətinin bir qolu kimi göstərilir. Məsələn, İspaniyada, Latviyada, Gürcüstanda prokurorluq məhkəmə sisteminə daxil edilmişdir. Yunanıstanda Ali Məhkəmə olan Aeropaqın yanında Baş Prokuror vəzifəsi təsis edilmiş, apellyasiya və əyalət məhkəmələri nəzdində prokurorluq orqanları yaradılmışdır. 1947-ci il Yaponiya Konstitusiyası prokurorluq orqanına cəmi bir cümlə həsr etmişdir. Orada qeyd olunur ki, «prokurorluq Ali Məhkəmənin müəyyən etdiyi qaydalara riayət etməlidir» (8, s. 438). Yaponiyada prokurorluq orqanları təşkilati struktur baxımından Ədliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olmaqla, prokuror nəzarəti orqanlarının vahid strukturu prinsipi əsasında qurulmuşdur. Qeyd olunan ölkədə prokurorluğun fəaliyyəti üzərində məhkəmə nəzarəti ilə yanaşı, ictimai nəzarət də həyata keçirilir. Bu növ nəzarət forması hər bir diyar üzrə püşkatma yolu ilə seçicilərdən ibarət olan xüsusi komissiyalar vasitəsilə yerinə yetirilir. Sözügedən dövlətdə prokurorluq orqanlarının səlahiyyətlərinə nəticədə məhkəməyə təqdim olunmaqla, xüsusilə mühüm və mürəkkəb cinayət işlərinin istintaqı; bir sıra cinayət işlərinin məhkəməyədək həlli; cinayət təqibinin başlanması və materialın məhkəməyə təqdim olunması; məhkəmədə ittihamın müdafiəsi; polis tərəfindən həyata keçirilən cinayət işinin istintaqı üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi; məhkəmələr tərəfindən təyin olunmuş cəzaların icrası üzərində nəzarət daxildir (9, s. 647).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının VII fəslə «Məhkəmə hakimiyyəti» adlanır və həmin fəslin 133-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna həsr edilmişdir. Bununla, prokurorluğun məhkəmə hakimiyyətinə aid olması dolaylı da olsa təsbit edilir.

Avstriyada, Belçikada, Danimarkada, Fransa və Almaniya Federativ Respublikalarında isə prokurorluq Ədliyyə Nazirliyinin yanında icra orqanı kimi fəaliyyət göstərir. Lakin İtaliya və Rumıniya Respublikalarında isə prokurorluq ədliyyə strukturu ilə məhkəmə hakimiyyəti arasında aralıq mövqe tutur. İtaliya Respublikasında cinayət işləri üzrə ittiham funksiyasını ya prokuror, pretorlar tərəfindən dövlət qulluqçularından birinə həvalə edilmiş şəxslər yaxud da ki, polis zabitləri tərəfindən müdafiə edilir. Lakin İtaliyada formalaşmış sistemin özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində dövlət ittihamını baş prokurorlar, tribunallarda isə respublika prokurorları müdafiə edirlər. Onlar da, bir qayda olaraq, Ədliyyə Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərirlər.

Kanada dövlətində prokurorluq orqanı funksiyasını icra edən attorney Ədliyyə Nazirliyinin tərkibindədir və bir qayda olaraq, məhkəmələrdə dövlət ittihamını müdafiə edərək, cinayət təqibini həyata keçirir və ona bilavasitə nəzarət edir. İstər ABŞ-da, istər Böyük Britaniya və Kanadada prokurorluq adlı orqan mövcud deyildir. Bu ölkələrdə prokurorluğu əvəz edən Attorney sistemi fəaliyyət göstərir ki, onların da başlıca funksiyası cinayət təqibini məhkəməyəqədər həyata keçirmək, məhkəmədə isə dövlət ittihamını müdafiə etməkdir.

İspaniya Respublikasının 1978-ci il tarixli Konstitusiyasına əsasən, prokurorluq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə qanunçuluğun, vətəndaşların qanunla qorunan ictimai maraq və mənafeələrinin müdafiə edilməsinə yardımçı olmalıdır. Respublikanın Baş Prokuroru Hakimlər Şurasının rəyinə əsasən hökumətin təklifi ilə Kral tərəfindən təyin edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə Respublikanın Baş Prokurorunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin razılığı ilə vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

Fransız modelinə uyğun olaraq, təşkilati və struktur baxımından prokurorluq orqanları məhkəmələrin tərkib elementi kimi fəaliyyət göstərməklə, qanunçuluq və hüquq qaydası

üzərində heç bir nəzarət funksiyasına malik deyildir. Bir çox Avropa ölkələrində prokurorluq hakimlərlə birgə magistratlar korpusunun ümumi hüquqi rejiminə tabedirlər. Albaniya Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə əsasən, prokurorluq mərkəzləşmiş orqan kimi məhkəmə sistemi çərçivəsində təşkil olunur və fəaliyyət göstərir, habelə cinayət təqibini həyata keçirir və dövlət ittihamını təmin edir. Niderland Krallığının Konstitusiyasının 117-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq Baş Prokuror Kral tərəfindən ömürlük vəzifəyə təyin olunmaqla, Ali Məhkəmə yanında fəaliyyət göstərir. Belçikada prokurorluq korpusunun magistratları icraedici və məhkəmə hakimiyyətini təmsil etməklə, eyni zamanda hakimlər korpusuna daxildirlər. Yəni, prokurorlar öz fəaliyyətlərində ikili keyfiyyətə malik olmaqla, hakimiyyətin hər iki qolunun işində yaxından iştirak edirlər.

Bir sıra Avropa ölkələrində məhkəmələrlə prokurorluq orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsi ilə bağlı fransız modelindən imtina hallarına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Macarıstanda prokurorluq məhkəmə magistrantlarından deyil, dövlət qulluqçularından ibarətdir. Fəaliyyət istiqamətləri baxımından, məhkəmələrin fəaliyyətinə və qanunçuluğa nəzarətin həyata keçirilməsi vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi və s. kimi funksiyaları özündə birləşdirir. Andorra Knyazlığının Konstitusiyasının 93-cü maddəsinə əsasən, prokurorluğun əsas vəzifəsi qanunçuluğa əməl olunması və qanunların tətbiqi, məhkəmələrin müstəqilliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi, vətəndaşların hüquqlarının qorunması və ictimai maraqların müdafiəsinin təmin edilməsidir (10, s. 252). İsrail Dövlətinin hüquq-mühafizə xidmətinin başçısı sayılmaqla, Dövlət Prokuroru cinayət, mülki və inzibati məhkəmə proseslərində ölkəni təmsil etmək üçün fəvqəladə səlahiyyətə malikdir. Dövlət idarələri Dövlət Prokurorunun rəyinə əsasən, qanuna zidd olan hər hansı hərəkəti məhkəmə onların qanuni olduğunu isbat etməyincə həyata keçirə bilməzlər. Dövlət Prokurorunu Hökumət təyin etsə də, öz fəaliyyətində siyasi sistemdən asılı olmayaraq tam müstəqil hərəkət edir (3, s. 587). Yunanıstanda isə özünəməxsus bir təcrübə formalaşmışdır ki, bəzi kateqoriya ağır cinayətlərin istinataqı istintaq hakimlərinə həvalə olunur. Digər cinayətlərin istintaqı isə polis idarələri tərəfindən həyata keçirilir. İspaniyada və İtaliya Respublikasında istintaq orqanı kimi həm polis, həm də istintaq hakimləri çıxış edir ki, zənnimizcə, belə bir təcrübə olduqca mürəkkəb və systemsizdir. Cinayət mühakimə icraatı nəzəriyyəsində 3 başlıca funksiya göstərilmişdir ki, onlardan biri ittiham funksiyası, digəri müdafiə funksiyası, sonuncu isə işi həll etmək funksiyasıdır. Sonuncu funksiyanın tək və əvəzolunmaz subyekt qismində məhkəmə çıxış edir. Məhkəmədə hakimlər arasında istintaq hakimlərinin fərqləndirilməsi və onun istintaq hakimi adlandırılması hakimlərin əsas fəaliyyətinə və təyinatına ziddir və bununla da, məhkəmə təkcə işi həll etmək funksiyasının deyil, həm də ittiham funksiyasının subyekt qismində çıxış etmiş olur ki, bu da qəbulolunmazdır.

Roman-german hüquq sisteminin formalaşaraq mövcud olmasına baxmayaraq Almaniya Federativ Respublikasında prokurorluğun fəaliyyətini tənzim edən ayrıca qanun mövcud deyildir. Prokurorluğun fəaliyyətini Respublikanın Konstitusiyası və eləcə də, Torpaqların Konstitusiyaları tənzimləyir. Prokurorluğun formalaşması və onun fəaliyyət mexanizmi AFR-in Konstitusiyasına görə hər bir dövlətin tarixi iqtisadi-sosial vəziyyət və mədəni səviyyəsi ilə əlaqədardır. Hər bir halda prokurorluq orqanlarının qanunçuluğun və ictimai asayişin təmin olunmasının təminatlı mexanizminin hazırlanması və vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının təmin olunması funksiyalarının mövcudluğu daim təsbit edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən, hazırda prokurorluğun iki mühüm modeli tanınır. Onlardan birincisi prokurorluğa qanunçuluğa nəzarət edən orqan kimi baxır, ikinci model isə

prokurorluğu cinayət təqibi orqanı kimi qəbul edir (Koreya Xalq Respublikası və Koreya Xalq Demokratik Respublikası). Lakin prokurorluğun əsas funksiyalarının - cinayət qanunvericiliyi siyasətinin və yeni normaların işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak etmək, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə ümumi nəzarət və tənqidi yanaşma olması hər iki modelin oxşar cəhəti kimi qiymətləndirilə bilər. Məhz göstərilən xüsusiyyətlərdən qanunvericilik təşəbbüsü funksiyası Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna da aiddir.

İspaniya qanunvericiliyinə uyğun olaraq prokurorluq qanunçuluğun, vətəndaşların hüquqlarının və qanunla qorunan ictimai maraqların müdafiəsində ədliyyə orqanlarına köməklik göstərir, eləcə də tribunalların müstəqilliyinə əməl olunmasına riayət etməklə, bu qurumlarda ictimai maraqların müdafiəsini həyata keçirir. Məhkəmə hakimiyyətinin tərkib elementi kimi funksional muxtar statusa malik olan prokurorluq orqanları fəaliyyətin vahidliyi və tabelik münasibətləri əsasında öz vəzifələrini yerinə yetirir. Prokurorluq orqanlarına rəhbərlik edən Baş Prokuror məhkəmə hakimiyyəti sistemində Ali Tribunalın sədrindən sonra ikinci şəxs hesab olunur (9, s. 648).

Müasir dövrdə bir çox ölkələrin qanunvericilikləri prokurorluq orqanlarının statusunu, onun konkret funksiya və səlahiyyətlərini təsbit etmir. Buna görə də, prokurorluğun bəzi qabaqcıl Avropa ölkələrində konkret hansı orqan kimi çıxış etməsi praktiki nöqteyi-nəzərdən bir qədər çətinlik yaradır. Avropa Şurasının üzvlərindən biri Portuqaliyanın dövlət quruluşu sistemində prokurorluğun özünün xüsusi bir yeri müəyyən olunmuş, dövlət hakimiyyətinin bir qolunu təşkil edir. Bununla da Portuqaliya Respublikasında olan bu qayda həm Rusiya Federasiyasının, həm də Azərbaycan Respublikasında formalaşmış olan təcrübə ilə üst-üstə düşür. Portuqaliya Respublikasının Konstitusiyasının 4-cü bölməsi bütövlükdə prokurorluq orqanına həsr edilmişdir. Həmin Konstitusiyanın 221-ci maddəsinə əsasən, prokurorluq orqanının aşağıdakı funksiyaları mövcuddur: cinayət təqibini həyata keçirmək; demokratik quruluşun, qanunla qorunan maraq və mənafehlərin müdafiə edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Braziliyada Prokurorluq orqanının xüsusi çəkisi Konstitusiyaya edilmiş 1988-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin dəyişikliyə əsasən, Braziliyada prokurorluq İctimai Nazirlik adlandırılmış və onun funksiyası kimi, birinci növbədə, məhkəmələrdə cinayət mühakimə icraatı zamanı dövlət ittihamını müdafiə etmək, vətəndaşların hüquqlarının, ictimai maraqların müdafiə edilməsi sahəsində inzibati nəzarəti həyata keçirmək göstərilmişdir. Prokurorluq orqanının fəaliyyətində müstəqilliyi təmin etmək məqsədilə Konstitusiyanın 127-ci maddəsinə əsasən, prokurorluq işçiləri ömürlük vəzifəyə təyin olunurlar. Bununla da prokurorluq orqanının özünəməxsus forması olan Braziliya modeli yaranmışdır.

Almaniya Federativ Respublikasının hüquq və qanunvericilik sistemində nəzər salsaq görərik ki, prokurorluq orqanı olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən, qanunların dürüst icrasının təminatçısı kimi çıxış edən bir qurumdur. Prokurorluğun təşkilati fəaliyyətinin əsası kimi «Ədalət mühakiməsi haqqında» Qanun çıxış edir. Prokurorluq Ədliyyə Nazirliyinə tabe olur, strukturu məhkəmə hakimiyyətinin strukturu ilə üst-üstə düşür. Prokurorluğun özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edən prokuror araşdırılmasını cinayət mühakimə icraatına həvalə edərkən hansı məhkəmənin və hakimlərin daha məqsədemüvafiq olmasını özü müəyyənləşdirir. Bununla da, prokuror bilavasitə hakimlərin seçilməsində iştirak etsə də, prokurorluğun başlıca səlahiyyəti cinayət təqibini aparmaqdan ibarətdir. Prokuror cinayət işinin sonunda təqsirləndirilən şəxsə ittihamı elan edərək ictimai iddia ilə cinayət işini məhkəməyə təqdim edir. Prokuror cinayət mühakimə icraatının birinci

instansiyasında iştirak etməli, məhkəmənin qərarı ilə müəyyən olunduğu hallarda icra funksiyasını həyata keçirməli və ya məhkəmə hökmündən və ya qərarından protest verməlidir. Bəzi kateqoriya cinayətlərin məhkəmədə baxılması zamanı cinayət mühakimə icraatının məhkəmə istintaqı mərhələsində, bir qayda olaraq, istintaq hakimləri iştirak edir ki, bununla da, dövlət ittihamçısının məhkəmə istintaqında rolu kifayət qədər aşağı salınır. Bu zaman dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə funksiya həmin istintaq hakiminə həvalə olunur ki, bu da zənnimizcə, məqsədemüvafiq deyildir. XX əsrin 80-ci illərində AFR-də prokurorluğun təsir dairəsi olduqca artırılmışdı. Belə ki, prokurorluqda ağır cinayətlərin istintaqı üzrə idarə, dövləti cinayətlərin, siyasi cinayətlərin, ekoloji cinayətlərin, iqtisadi sahədə olan cinayətlərin, patent və müəlliflik hüquqları sahəsində, o cümlədən piratçılıq sahəsində olan cinayətlərin istintaqı üzrə müvafiq şöbələr yaradılmışdı. Lakin son vaxtlar isə, cinayət işləri üzrə istintaqın aparılmasında prokurorluğun rolu azalmışdır və hazırda onun başlıca səlahiyyəti polis tərəfindən aparılan istintaqın ümumiləşdirilməsini həyata keçirməkdir. Cinayət mühakimə icraatı zamanı isə dövlət ittihamçısı kimi iştirak edən şəxs müxtəlif orqanların əməkdaşı, o cümlədən polis zabiti də ola bilər. Prosesin ən mühüm mərhələsi olan məhkəmə istintaqı zamanı isə məhkəmədə fəaliyyət göstərən istintaq hakimi iştirak edir. Azərbaycan Respublikasında isə məhkəmə icraatının əvvəlindən sonuna qədər ictimai və ictimai-xüsusi ittiham yzrə dövlət ittihamını prokuror (dövlət ittihamçısı) müdafiə edir.

Bütün hüquq sistemlərində dövlət ittihamının formalaşması məhkəməyədək icraatda başlanır. Odur ki, xarici dövlətlərin cinayət prosesində dövlət ittihamının mahiyyətini dərk etmək məhkəməyədək icraatın, xüsusilə də, ibtidai istintaqın prosesual qaydalarına nəzər salmadan mümkün deyildir. Dünya dövlətlərində istintaq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi müxtəlif orqanlar tərəfindən aparılır. Belə ki, AFR-də bu funksiyaları müstəqil olaraq polis orqanları aparır. Bəzi ağır cinayətlərdə istintaqı mürəkkəb olan cinayət işlərini prokurorluq aparır ki, bu zaman həmin istintaqda polis əməkdaşlarının iştirakı da məcburi xarakter kəsb edir. Cinayət mühakimə icraatı zamanı isə məhkəmə istintaqı müxtəlif hakim təhqiqatçılar, sahə hakimləri tərəfindən aparılır. Almaniyada ibtidai araşdırma təhqiqat formasında aparılır, təhqiqat orqanı prokurorluqdur, prokurorluğa ərizə və ya digər mənbələrdən cinayətin törədilməsi barədə şübhələr məlum olduğu andan etibarən o, işin hallarını araşdırmağa başlamalı və bunun əsasında ictimai ittihamın başlanması barədə məsələni həll etməlidir (2, s. 393). AFR CPM-in 160-cı paraqrafına əsasən, Almaniya prokurorluğu yalnız işin ittihamedicisi hallarını deyil, həm də bəraətverici hallarını tədqiq etməli, itmə ehtimalı olan sübutları qorumaq, cəza tədbirinin müəyyən edilməsi və cinayət qanununun tətbiq edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən halları müəyyən etməlidir. AFR-də polis təhqiqat orqanı deyildir. AFR CPM-in 163-cü paraqrafına görə polisin vəzifəsi cinayətlərin araşdırılması və cinayət işinin araşdırılmasının sonradan mürəkkəbləşməməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsidir və belə hallarda polis bütün materialları dərhal prokurorluğa verməlidir.

ABŞ-da istintaq fəaliyyətini, bir qayda olaraq, Federal Təhqiqatlar Bürosu və ya müxtəlif Federal xidmətlər, müstəqil olan polis idarələri aparırlar. İstintaq fəaliyyətinin subyektləri olan polis idarələri ya Ştat rəhbərliyinə, ya da ki, yerli rəhbərliyə tabe olub onun qarşısında məsuldurlar. Bütün istintaq hərəkətləri polis tərəfindən məhkəmənin sanksiyası olduğu təqdirdə aparılır. Bəzi cinayətlər üzrə isə araşdırma federal attorney tərəfindən və ya yerli attorney idarələri tərəfindən aparılır. Azərbaycandan fərqli olaraq, ABŞ-da ibtidai araşdırma mərhələsində cinayət təqibini çoxsaylı federal orqanlar və qeyri-hüquq-mühafizə orqanları həyata keçirir. ABŞ prokurorluğunun ibtidai istintaq fəaliyyəti ilə məşğul olmaması da iki

dövlət arasında fərqləndirici xüsusiyyətdir. Cinayət təqibi subyekti kimi xüsusi detektivlərin çıxış etməsi və onların dövlət orqanları tərəfindən də dəvət edilməsi isə respublikamız üçün naməlum təcrübədir (2, s. 396-397).

Qarışıq və ya kontinental cinayət prosesinin klassik forması kimi Fransa cinayət prosesi çıxış edir. Cinayət prosesinin bu forması üçün müstəqil və inkişaf etmiş ilkin məhkəmədən kənar istintaq mərhələsinin mövcud olması və onun cinayət işinin mahiyyəti üzrə məhkəmə araşdırması mərhələsindən dəqiq şəkildə ayrılması xarakterikdir. Həmçinin, burada ibtidai araşdırma gizli və yazılı xarakter daşıyır, məhkəmə araşdırması isə aşkarlıq, şifahilik, bilavasitəlik və çəkişmə prinsiplərinə əsaslanır (5, s. 232). Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ kimi, digər kontinental sistem dövlətlərinin cinayət prosesindən fərqli olaraq, Fransanın cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar kimi prosesual sənədin olmamasıdır. Fransanın CPM-in 80-1-ci maddəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilmənin aşağıdakı mümkün variantları nəzərdə tutulur:

- ibtidai araşdırmada təqsirləndirilən şəxs proses iştirakçısı kimi ilk dəfə istintaq hakiminin (müstəntiqin) yanına gətirildiyi andan meydana çıxır (interrogatoire de premiere comparution);

- təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə həm də istintaq hakiminin (müstəntiqin) Fransa CPM-in 122-136-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş əmrlərdən (çağırılma, gətirilmə, həbs və tutulma haqqında əmrlər) birini verdiyi andan etibarən təzahür edir. Bu zaman gətirilmə, həbs və tutulma haqqında əmrlərdə aşağıdakılar göstərməlidir: təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti, onun hansı konkret əməlin törədilməsində təqsirləndirilməsi haqqında məlumatlar, belə əməlin hüquqi təsvifi və həmin əməli nəzərdə tutulan cinayət qanunu. Lakin barəsində əmr verilən şəxs yalnız ilk dəfə gətirildiyi andan təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarına malik olur (80-1-ci maddənin 2-ci hissəsi);

- istintaq hakimi (müstəntiq) şəxsə onun hansı əməldə təqsirləndirilməsini, bu əməlin hüquqi təsvifini, habelə belə şəxsin müdafiəçiyə malik olma hüququnu özündə əks etdirən sifarişli məktub göndərməklə də, həmin şəxsi təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edə bilər (80-1-ci maddənin 3-cü hissəsi);

- nəhayət, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə kimi istintaq hakiminin tapşırığı üzrə fəaliyyət göstərən məhkəmə polisi zabitinin yuxarıda göstərilən məlumatları şəxsə bildirməsi çıxış edir. Bu barədə protokol tərtib edilir. Təqsirləndirilən şəxs həmin protokolu imzalayır və onun surətini alır.

Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmənin son iki variantı istintaq hakiminə (müstəntiqə) imkan verir ki, təqsirləndirilən şəxs ilk dəfə onun yanına gətirildikdə həmin şəxsi dindirsin (116-cı maddə).

Azərbaycan Respublikasının və Fransanın CPM-i arasında təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmənin formaları ilə bağlı bir sıra fərqli cəhətlərin olmasına baxmayaraq nəticə eynidir. Əgər cinayətin müəyyən şəxs tərəfindən törədilməsini təsdiq edən sübutlar toplanmışdırsa, həmin sübutlar əsasında şəxs təqsirləndirilən qismində cəlb edilir və bu andan etibarən müvafiq hüquqlara malik olur.

Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə hələ təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyəti daşması demək deyildir. İttiham hökmü çıxarılanadək təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə aktının bütün nəticələri ibtidai araşdırma mərhələsi çərçivəsində qalır. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə qərarı mövcud olduqda ibtidai araşdırma davam edir. Onun gedişində həm təqsirləndirilən şəxsi ifşa edən, həm də ona bəraət verən, onun məsuliyyətini həm ağırlaşdıran,

həm də yüngülləşdirən bütün hallar müəyyən edilməli və araşdırılmalıdır; təqsirləndirilən şəxs yalnız məhkəmədə deyil, həm də ibtidai araşdırma mərhələsinin özündə bəraət almaq və ittihamı etiraz etmək imkanına malikdir. Buna görə də, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmədən sonra, ibtidai araşdırma gedişində ittihamı dəyişən və ya onu inkar edən və hətta işə xitam verilməsinə səbəb olan halların müəyyən edilməsi istisna olunmur.

Beləliklə, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə şəxsin təqsirli bilinməsinə və cinayət məsuliyyəti üçün əsasların müəyyən edilməsinə deyil, həmin şəxsin təqsirliliyi və təqsirsizliyi haqqında məsələnin gələcəkdə həll edilməsi üçün zəruri halların müəyyən edilməsinə ifadə edir. İbtidai araşdırma gedişində cinayət əməlinin olub-olmaması, əgər belə əməl baş vermişdirsə onun kim tərəfindən törədilməsi müəyyən edilir. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə təqsirləndirilən şəxsin qanunla ona verilmiş müdafiə hüququnu reallaşdıran fəal proses iştirakçısına çevrilməsinə nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, müstəntiq şəxsi təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etdiyi an sübut edilməli olan hallar barədə tam məlumatlara malik olmadığından o, ittiham elan etməklə təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin və prosesdə iştirak edən müdafiəçinin iradlarının həqiqətə uyğunluğunu araşdırarkən həmin şəxsin təqsirliliyi haqqında fərziyyələri yoxlamalıdır. Fransa cinayət prosesində praktiki olaraq qəbul edilmiş yanaşma mahiyyətə bundan ibarətdir. Bu yoxlama məhkəmədə də davam edir. Çünki ittiham aktında elan edilmiş ittihamın təsviri öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, Fransanın CPM-i ittiham aktı kimi mühüm prosessual sənəddən imtina etmişdir. Onun əvəzinə təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə verilməsi haqqında qərar qəbul olunur.

Fransanın CPM-ə görə (80-1, 116-cı maddələr) istintaq hakimi ittihamı şəxsən (təqsirləndirilən şəxs ilk dəfə onun yanına gətirilərkən - interrogatoire de premiere comparution) və ya tapşırıq verdiyi məhkəmə polisi zabiti vasitəsi ilə elan edir. Hər iki halda təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti müəyyən edilir, təqsirləndirilən şəxsin hansı əməldə törədilməsində təqsirləndirildiyi ona elan edilir, həmin əməlin hüquqi təsviri göstərilir və bu barədə protokol tərtib edilir. İstintaq hakimi ittihamı həm də yazılı surətdə, təqsirləndirilən şəxsə ittihamın təsvirini özündə əks etdirən məktub göndərməklə elan edə bilər. Fransa qanunvericiliyinə görə əgər təqsirləndirilən şəxs hələ müdafiəçi dəvət etməmişdirsə və ya müdafiəçiyə malik olmaq istəyini ifadə etməmişdirsə, istintaq hakimi ittihamı elan edərkən ona vəkil seçmək və ya vəkilin verilməsinə xahiş etmək hüququnu izah edir. Təqsirləndirilən şəxs ona müdafiəçi ayrılmasını xahiş etdikdə, belə vəzifə istintaq hakiminə həvalə olunur (Fransa CPM-nin 116-cı maddəsi). Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçinin xidmətlərindən imtina etməsi, habelə onun müdafiəçi ilə bağlı istənilən digər qərarı qəti xarakter daşımır. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs istənilən an öz qərarını dəyişə və özünün müdafiəçiyə malik olmaq və ya ondan imtina etmək hüquqlarından istifadə edə bilər. Müdafiəçinin işdə iştirakının məcburi olduğu hallarda (məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanların işlərində) təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçidən imtina etməsi istintaq hakimi üçün məcburi deyildir. Vəkil prosesə qoşulan kimi dərhal işin bütün materialları ilə tanış olur və müdafiə etdiyi şəxslə məhdudiyyətsiz olaraq görüşə bilər (Fransa CPM-nin 116-cı maddəsinin 3-cü hissəsi). Göründüyü kimi, Fransa qanunvericiliyi cinayət işinin materiallarının vəkilə tam həcmdə təqdim edilməsinə nəzərdə tutur. Bu zaman materialların tam həcmdə təqdim edilməməsi istənilən halda qanunla ziddiyyət təşkil edir və həm prosessual hərəkətin özünün, həm də iş üzrə sonrakı icraatın təsir qüvvəsini azaldır. Buna görə də materialların vəkilə verilməsi ilə dindirmə arasında əldə edilmiş materiallardan dindirmədə istifadə edilə bilməz.

Fransa cinayət prosesində mövcud olan çəkişmə prinsipləri başlıca inkvizisiya ideyasını toxunulmamış saxlayır, onu ehtiva edir, müasir şəraitə uyğunlaşdırır və hüquqi dövlət konsepsiyasına tam cavab verməsini təmin edir (4, s. 129).

ABŞ-ın cinayət prosesində cinayət işinin qaldırılması bir vəzifəli şəxs tərəfindən eyni vaxtda həyata keçirilən və formulə edilən prosessual akt kimi çıxış etmir. Prosesin bu mərhələsi bir neçə vəzifəli şəxsin qərar və hərəkətlərindən irəli gəlir və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyindən fərqli olaraq geniş prosessual tənzimətlə ilə xarakterizə olunmur.

Şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün kifayət qədər əsaslar olduqda polis və ya digər istintaq orqanının əməkdaşı şəxsin tutulmasına order verilməsi və ya onun olduğu ərazinin axtarılması haqqında akt tərtib edir. Həmin akt rəsmi sənəd olsa da, cinayət işinin başlanılması üzrə formal akt hesab olunmur. O and içmə şərti ilə hakim-magistrata təqdim edilir. Hakim-magistrat kifayət qədər əsasların olub-olmamasını yoxlamalı, sonra isə order verməli və ya bundan imtina etməlidir. Orderin verilməsi prosessual akt olub formal şəkildə cinayət təqibinin başlanmasını bildirir. Həbs və ya axtarış üçün verilən orderin özü isə ilkin (az əhəmiyyətli cinayətlər üzrə isə yeganə və son) ittiham aktı və iş üzrə icraatın rəsmi olaraq başlanmasını bildirən yeganə sənəd kimi çıxış edir.

Həbs və ya axtarış üçün verilən orderin hakimlər - «neytral və qərəzsiz magistratlar» tərəfindən təsdiq edilməsi cinayət işinin başlanması üçün kifayət qədər əsasların olması, qanunçuluq və vətəndaşların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin əsaslılığı kimi konstitution tələblərə əməl edilməsi üzərində məhkəmə nəzarətini təmin etməlidir. Hesab olunur ki, məhkəmə hakimiyyətinin nümayəndəsi cinayət təqibinin başlanmasının əsaslılığını obyektiv, neytral və qərəzsiz surətdə qiymətləndirir. Bunu öz funksiyalarının ittihamedic təbiətinə görə polis və ya attorney xidməti edə bilməz. Həbs və axtarış üçün verilən orderin təsdiq edilməsi səlahiyyətinin kimə məxsus olması məsələsi ilə bağlı hakimlər ciddi mövqe tuturlar. ABŞ Ali Məhkəməsinin bir sıra qərarları bu səlahiyyətin magistratın müstəsna hüququ olmasını müəyyən etmişdir. Qanunvericiliyi orderin ittihamçı tərəfindən verilməsi imkanını nəzərdə tutan ştatlarda belə praktika ABŞ Ali Məhkəməsinin şərhlərinə uyğun olaraq ABŞ Konstitusiyasına zidd elan edilmişdir.

Müasir dövrdə ABŞ cinayət prosesində cinayət işinin başlanılması haqqında məsələnin həll edilməsinin əsas xüsusiyyəti dövlət ittihamçısının rolu ilə bağlıdır.

ABŞ-da dövlət ittihamçısının funksiyalarını attorney xidməti yerinə yetirir. Cinayət işi üzrə ittiham dövlət attorney xidmətinin mühüm, yalnız yeganə olmayan funksiyasıdır. Attorney xidməti dedikdə, hökumətə hüquqi məsləhətlər verən, məhkəmədə onun maraqlarını ifadə edən və qanunların icrasını təmin edən hüquq tətbiqedicisi icra hakimiyyəti orqanlarının (federal, ştat və yerli səviyyəli) məcmusu başa düşülür. Qanunların icrasını təmin etmək funksiyasını reallaşdırmaqla attorney xidməti dövlətin adından cinayət işinə başlamaq, qanunların pozulması hallarını araşdırmaq, hüquq pozan şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, məhkəmədə ittihamı müdafiə etmək üçün müvəkkil edilmiş ittiham xidməti kimi fəaliyyət göstərir. Attorney xidməti ABŞ üçün xarakterik (tipik) olan dövlət hakimiyyəti institutu kimi çıxış edir. Belə ki, digər dövlətlərin hüquq sistemlərində onun tam analoqu olmasa da, cinayət təqibi üzrə attorney xidmətinin səlahiyyətləri digər dövlətlərdə fəaliyyət göstərən prokurorluğun funksiyaları ilə oxşardır. Buna görə də, hüquq ədəbiyyatında amerikan attorney xidmətini adətən «prokurorluq», attorneylərin özünü isə «prokuror» adlandırırlar (11).

Son onilliklər ərzində ABŞ attorney xidmətinin səlahiyyətləri və prestiji öz fəaliyyətinə görə o dərəcədə dəyişmişdir ki, təcrübədə cinayət təqibinin başlanması onun təkbaşına hüququna çevrilmişdir. Bu məntiqi olaraq onun dövlətin adından cinayət təqibini həyata keçirmək funksiyasından irəli gəlir. Bu dəyişikliklər cinayət mühakimə icraatının prosessual yönümlü modelindən daha çox cinayətkarlığa qarşı mübarizəyə yönələn modelinə keçidlə bağlıdır. ABŞ-da cinayətkarlıq 1980-ci illərin əvvəlləri ilə müqayisədə daha mürəkkəb və daha təşkilatlanmış xarakter almışdır, xüsusən də terrorçuluq, narkotizm, vəzifə rüşvətxorluğu, biznesdə dələduzluq sferasında və s. Buna görə də, ona qarşı mübarizə də daha koordinasiya olunmuş, genişmiqyaslı və düşünülmüş xarakter daşmalıdır. Prokuror öz biliyi və təcrübəsi ilə bu islahatların mərkəzi fiquruna çevrilmişdir.

Cinayət təqibinin başlanması haqqında qərarı ittihamçı, polis və digər istintaq orqanları, o cümlədən attorney xidmətinin müstəntiqləri tərəfindən aparılmış istintaq materialları əsasında qəbul edir. İstintaq materiallarına əsaslanan nəticələrlə yanaşı, attorney xidmətinə qeyri-formal olaraq təsdiq edilməsi üçün həbs və ya axtarış haqqında akt da təqdim edilir. İttihamçının razılığı olmadan birbaşa magistrata müraciət edilməsi əhəmiyyətsizdir. Belə ki, sonradan ittihamçının onun razılığı olmadan verilmiş order əsasında cinayət təqibinin həyata keçirilməsindən imtina etməsi həmin orderi mənasız edir. Bir qayda olaraq, ittihamçı həbs və ya axtarışa order verilməsi haqqında müraciətə razılıq verməklə, kifayət qədər əsasların olmasına görə cinayət işinə o zaman başlanılır ki, işi uğurla başa çatdırma biləcəyinə ümid edir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, işin uğurla başa çatdırılması - təqsirləndirilən şəxsin mühakimə olunması - amerikan ədalət mühakiməsi sistemində heç də həmişə işin hallarının məhkəmə tərəfindən tam və hərtərəfli araşdırılması zamanı həqiqətə nail olunması kimi qəbul edilmir. Belə nəticə çox zaman özünəməxsus «razılaşma» nəticəsində şəxsin təqsirli olmasını etiraf etməsi əsasında onun mühakimə olunmasına dəlalət edir. ABŞ cinayət prosesində şəxsin öz təqsirini etiraf etməsi sübutların araşdırılması ilə tam məhkəmə baxışını istisna edir. Bundan başqa, ittihamçı istintaq materiallarını öyrənməklə polis tərəfindən toplanmış sübutları onların əldə edilməsi metodlarının qanunauyğunluğu, habelə məhkəmə araşdırması üçün mümkünlüyü baxımından qiymətləndirir. İttihamçı həm bilavasitə qeyri-qanuni üsullarla, həm də qanuniliyi az da olsa şübhə doğuran üsullarla əldə edilmiş sübutları işin materiallarına əlavə etməkdən imtina etmək hüququna malikdir. Sübutların, məsələn, həbs və ya axtarış üçün verilən orderin icrası zamanı polis tərəfindən əldə edilmiş sübutların mümkünlüyünü qiymətləndirməklə ittihamçı mahiyyətcə polisin fəaliyyətinə dolaylı və kifayət qədər effektiv nəzarət həyata keçirmiş olur. Belə ki, ittihamçının axtarışın nəticələrini və ya polis tərəfindən əldə edilmiş digər sübutları işin materiallarına əlavə etməkdən imtina etməsi polisin işini heçə endirir. Digər tərəfdən isə, cinayət işinin başlanması ilə bağlı məsələlərdə ittihamçının tələbkarlığı polisin iş metodlarının cilalanmasına və daha da təkmilləşməsinə səbəb olur (11).

ABŞ cinayət prosesində cinayət işinin başlanılmasından sonra əhəmiyyətinə görə ikinci və işin sonrakı inkişafını müəyyən edən qərar kimi təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə verilməsi haqqında qərar çıxış edir. Onun qəbul edilməsindən sonra rəsmi ittiham aktı formulə və elan edilir, sonra isə iş məhkəməyə göndərilə bilər. Daha ciddi cinayət işləri üzrə məhkəməyə vermə funksiyası Böyük Jürinin müstəsna səlahiyyətini təşkil edir. Digər cinayət işləri üzrə isə, bu, magistratın səlahiyyətinə aiddir. Yeri gəlmişkən, magistrat dedikdə, az əhəmiyyətli cinayətlərlə bağlı işlərə təkbaşına baxıb həll etmək, şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün kifayət qədər əsasların olub-olmamasını yoxlamaq, habelə bir sıra istintaq hərəkətlərini icra etmək səlahiyyətlərinə malik olan hakimlər başa düşülür.

Magistrat işə ilkin baxılması üçün məhkəməyə vermə haqqında qərar qəbul edir. Müxtəlif ştatların qanunvericiliyinə uyğun olaraq işə ilkin baxış təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin iştirakı ilə həyata keçirilir. Magistrat ittiham və müdafiə tərəfinin şahidlərini dinləyər, digər sübutları öyrənər və bundan sonra işin məhkəməyə verilməsi haqqında əmr çıxara bilər. İlkin baxış bir çox hallarda bütün sübutların diqqətlə hazırlanmasını tələb etməyən və asanlıqla qəbul edilən mərhələyə çevrilir. Magistrat orderə sanksiya verməklə, ittihamçıya etibar edir. Attorney xidməti şəxsin cinayət təqibinə başlayarsa işi mühakimə olunmaya qədər davam etdirir. Buna görə də, ilkin baxış zamanı kifayət qədər əsasların olmasının magistrat tərəfindən yoxlanılması ittihamçının cinayət təqibi haqqında qərarının təsdiq edilməsi proseduruna çevrilir.

Magistrat məhkəməyə vermə mərhələsində əsasların kifayət qədər olmamasına görə cinayət işinə xitam vermək hüququna malikdir. Təcrübə göstərir ki, o, bu hüququndan nadir hallarda istifadə edir. Bu funksiyanın Böyük Jüri tərəfindən yerinə yetirildiyi hallarda da attorney xidməti məhkəməyə verilməyə nəzarət edir. Qeyd edək ki, Böyük Jüri ABŞ cinayət prosesinin qədim institutlarından biridir. Federal ədalət mühakiməsi üçün bu institut ABŞ Konstitusiyasına edilmiş V düzəlişdə nəzərdə tutulmuşdur. Amerikan dövlətçilik ənənələri çərçivəsində bu institut vətəndaşların əsassız cinayət təqibindən müdafiəsi vasitəsi kimi inkişaf etmişdir. Hesab olunur ki, vətəndaşlar sırasından seçilən andlılar kollegiyası ittihamın əsaslarını diqqətlə araşdırır və ittihamçı tərəfindən sui-istifadə hallarına yol verilməsinə imkan vermir.

Böyük Jüri və ya magistrat tərəfindən məhkəməyə vermə haqqında qərar qəbul edildikdən sonra ittiham müvafiq sənədlərlə rəsmiləşdirilir, ittihamçı tərəfindən təsdiq edilir və rəsmi şəkildə təqsirləndirilən şəxsə elan edilir. İttiham aktı ilə tanışlıqdan sonra təqsirləndirilən şəxs təqsirin etiraf edilməsi və ya bundan imtina edilməsi haqqında vəsatət vermək hüququna malikdir. ABŞ federal məhkəmələri üçün cinayət prosesi qaydalarında müəyyən olunur ki, məhkəmə təqsirin etiraf edilməsi haqqında vəsatəti qəbul etməkdən imtina edə bilər. Təqsirləndirilən şəxs şəxsən müraciət edib bildirsə ki, vəsatət könüllü verilmir, güc və ya hədə təbiiqinin və ya əldə olunmuş razılaşmadan başqa vədin nəticəsidir, məhkəmə vəsatəti qəbul etməməlidir.

İttihamçıya verilən səlahiyyətlər ittihamdan əsaslandırılmamış şəkildə imtina etmək hüququnu ehtiva edir. Onun bu hüquqdan istifadə etməsi avtomatik olaraq cinayət işinə xitam verilməsinə səbəb olur. Bu ittihamçının hüquqi statusunun xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Onun əsasında hər hansı cinayət işi üzrə «iddia»nın taleyinə sərəncam verilməsi sahəsində dövlət «vəkilinin» tam hakimiyyətə malik olması haqqında ideya dayanır. Onilliklər ərzində amerikan hakimləri bu hüquqa - *nolle prosequi* - ittiham hakimiyyətinin müstəsna səlahiyyəti kimi yanaşırdılar. İttihamçının *nolle prosequi* qaydasında işə xitam verilməsi haqqında qərarı qəti xarakterli və məhkəmə tərəfindən nəzarət edilməyən qərar kimi çıxış edirdi (11, s. 131).

Müasir dövrdə də *nolle prosequi* dövlət «vəkilinin» ümumi hüquqa görə ona məxsus olan ayrılmaz səlahiyyəti hesab olunur. Qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsinə əsasən *nolle prosequi* hüququ cinayət prosesinin işə məhiyyəti üzrə baxılmasından əvvəlki bütün mərhələlərində ittihamçının mütləq hüququ kimi qəbul edilir. Bir sıra ştatlarda qanunvericilik ittihamçı tərəfindən işə xitam verilməsi ilə bağlı, ümumiyyətlə, heç bir məhdudiyyət müəyyən etmir. ABŞ cinayət prosesinin federal qaydalarına uyğun olaraq ittiham aktı elan edildikdən sonra attorneynin ittihamdan imtina edilməsi ilə bağlı qərarı yalnız məhkəmənin razılığı ilə verilə bilər. İşə məhiyyəti üzrə baxılması zamanı ittihamdan imtina təqsirləndirilən şəxsin razılığı olmadan elan edilə bilməz. Amerika hüquqşünaslarının qeyd etdiyi kimi, praktiki olaraq məhkəmə çox

nadir hallarda işə xitam verilməsi haqqında ittihamçının qərarını təsdiq etməkdən (qanuna görə belə təsdiq etmə tələb olunduğu hallarda) imtina edir. Buna görə də, məhkəmənin icazəsi ittihamçının mülahizə azadlığı üçün real məhdudiyyətindən daha çox potensial məhdudiyyət kimi çıxış edir. Nolle prosequi məhkəmələr tərəfindən ittihamçının vahid səlahiyyətlər kompleksinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu, məntiqi baxımdan ittihamın təşkilinin amerika sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, burada cinayət təqibi dövlət attorneynin-itthamçının vəzifəsini deyil, hüququnu təşkil edir. ABŞ-da ittihamçının prosesual vəziyyətinin fərqləndirici xüsusiyyəti onun ittiham hakimiyətindən istifadə mülahizəsidir. İttihamçının geniş mülahizə azadlığı amerika hüquq sisteminin ənənəvi xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Amerika alimi K.Devis özünün «Mülahizə əsasında ədalət mühakiməsi» adlı kitabında göstərir: «Geniş perspektivdə götürülmüş amerika hüquq sistemi üçün çoxsaylı lazımsız və nəzarət edilməyən diskresion səlahiyyətlər xarakterikdir. Onlardan biri xüsusilə qabarıq şəkildə özünü büruzə verir, bu məhkəmə təqibini həyata keçirmək səlahiyyətidir». Polis tərəfindən aparılan istintaqın materialları daxil olduqdan sonra və məhkəməyə qədər həyata keçirilən bütün prosesual hərəkətlər ittihamçının prizmasından keçir. İttihamçının mülahizəsinə əsasən cinayət təqibinin əsas məsələləri həll edilir: cinayət işinin başlanılması, ittihamdan imtina edilməsi, cinayətin tövsifi, təqsirləndirilən şəxslə təqsirin etiraf edilməsi haqqında saziş bağlanması. İttihamçının hətta kifayət qədər əsasların olduğu təqdirdə belə, artıq başlanmış olan cinayət təqibindən imtina etməsi əsaslandırılmır və faktiki olaraq müzakirə obyektinə ola bilməz. Cinayət işinin başlanmasından əsaslandırılmamış surətdə imtina edilməsi iş üzrə icraat başlandıqdan sonra cinayət təqibindən imtina ilə bağlı diskresion səlahiyyətlə uzlaşır. İttihamın təsdiq və elan edilməsi anına qədər nolle prosequi qaydasında işə xitam verilməsinə, qeyd edildiyi kimi, heç kim tərəfindən nəzarət edilmir. İttiham elan edildikdən sonra cinayət təqibindən imtinaya prinsip etibarlı ilə məhkəmə tərəfindən nəzarət edilir, lakin faktiki olaraq məhkəmə nadir hallarda attorneynin qərarına qarşı çıxır (11, s. 143).

İttihamçının diskresion səlahiyyətlərinin uzun müddət ərzində reallıq kəsb etməsi və məhkəmə əsaslara malik olması bir sıra səbəblərlə izah olunur. Əsas səbəb ondan ibarətdir ki, öz hüquqi xüsusiyyətləri baxımından ittihamçının mülahizəsi «iddia» xarakterli amerika cinayət prosesində güclü şəkildə inkişaf etmişdir. Qanun ittihamçının mülahizəsi məsələsinin üzərindən sükutla keçsə də, dövlət vəkili kimi cinayət «iddiası»na müstəqil sərəncam vermək səlahiyyətləri ittihamçının statusunun immanent xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Bu, ingilis ümumi hüququnda öz əksini tapmışdır və amerika məhkəmə təcrübəsində daha da inkişaf etdirilmişdir və bu baxımdan məhkəmə hüquqi əsaslara malikdir. ABŞ-ın tarixi ərzində həm federal, həm də ştat səviyyəli məhkəmələr ittihamçının mülahizəsini onun ümumi hüquqa görə bu vəzifənin təbiətindən irəli gələn ayrılmaz xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirmişlər. Təcrübədə prokurorun səlahiyyətləri sahəsində belə dəyişikliklər cinayət mühakimə icraatı sistemində balansın ittihamın xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına gətirib çıxarmışdır. İstintaq, ittiham, təqsirin etirafı və hökmün çıxarılması sahəsində prokurorun səlahiyyətləri o dərəcədə genişlənməmişdir ki, bu bərabərsizlik məhkəmə prosesinin çəkişmə prinsipi üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesi məhkəməyəqədər icraata aid hissədə əsasən kontinental hüquq sisteminin ənənələrini qəbul etmişdir. Məhkəmədə ittihamın müdafiə edilməsinə aid hissədə Azərbaycan Respublikası cinayət-prosesual qanunvericiliyinin formalaşmasında isə müəyyən dərəcədə amerika cinayət prosesinin təsirləri özünü göstərir. Fikrimizcə, amerika cinayət-prosesual sistemi kifayət qədər spesifik xarakter daşıyır. O,

başlıca olaraq, presedent hüququna və «formal» ibtidai araşdırmanın olmamasına əsaslanır. Artıq qeyd edildiyi kimi, burada işlərin tam əksəriyyəti təqsirləndirilən şəxsin öz təqsirini etiraf etməsi haqqında sazişlə (razılaşma) başa çatır. Bu baxımdan hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində məhkəmə icraatı ilə bağlı ABŞ qanunvericiliyində əks olunan müddələrin təsbit edilməsi düzgün olmazdı. Buna baxmayaraq, amerikan cinayət-prosessual sisteminin bəzi ayrı-ayrı müsbət elementlərindən istifadə etmək olar. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin kontinental Avropa cinayət prosesi ənənələrinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi daha məqsədmüvafiq olardı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, sistemləşmə baxımından Azərbaycan Respublikasında prokurorluq orqanına məxsus olan səlahiyyət bölgüsünün müəyyən edilmə qaydası olduqca uğurlu və daha məqsədmüvafiqdir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, dövlət ittihamı, prokurorluq, funksiyalar, xarici dövlətlər, müqayisəli tədqiqat.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. B.: Zərdabi LTD MMC, 2012, 624 s.
2. Xəlilov F.Y. Xarici dövlətlərdə ibtidai araşdırma mərhələsində cinayət təqibi subyektləri: müqayisəli kontekstdə //Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 20-ci buraxılış. Bakı, 2008.
3. Piriyeu Ə. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Dərslik. Bakı: «Çıraq», 2005, 608 s.
4. Головки Л.В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции. М., 1995, 130 с.
5. Гуценко К.Ф., Головки Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. М., 2002, 528 с.
6. Джафаров А.М. Совет Европы о роли прокуратуры в демократическом обществе. Учеб. пособие. Баку, 2006, 190 с.
7. Додонов В.Н. Прокуратуры зарубежных стран. М.: Юрлитинформ, 2006, 320 с.
8. Конституции зарубежных стран. Сборник /Сост. В.Н. Дубровин. М.: Юрлитинформ, 2008, 448 с.
9. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Под ред. Б.А.Страшуна. М., 1996, 778 с.
10. Конституционное право государств Европы. Учеб. пособие. /Отв. ред. Д.А.Ковачев. М.: Волтерс Клувер, 2005, 320 с.
11. Махов В.Н., Пешков М.А. Уголовный процесс США (досудебные стадии). М.: 1998, 208 с.
12. Стойко Н.Г. Уголовный процесс западных государств и России. СПб.: Изд. СПб. гос. Ун-та, 2006, 264 с.

Ханлар ВЕЛИЕВ

**МЕСТО ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ И СУЩНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБВИНЕНИЯ В УГОЛОВНОМ
ПРОЦЕССЕ НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ**

Резюме

Роль метода сравнительного анализа для раскрытия, сущности какого-либо исследуемого института в правовой науке весьма велика. С помощью этого метода практика передовых государств сравнивается с национальной практикой, выявляются все недостатки национальной практики и приобретает ясное представление об апробированных путях решения проблем. В статье была предпринята попытка рассмотреть вопросы о роли органов прокуратуры и о сущности института государственного обвинения в уголовном процессе некоторых зарубежных государств. Автор сравнил все выявленные особенности рассматриваемых институтов с практикой Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: уголовный процесс, государственное обвинение, прокуратура, функции, зарубежные государства, сравнительное исследование.

Khanlar VELIYEV

**PLACE OF BODIES OF PROSECUTOR'S OFFICE
AND ESSENCE OF STATE CHARGE IN CRIMINAL
PROCEDURE OF SOME FOREIGN STATES**

Summary

The role of a method of the comparative analysis for disclosure, essence of any studied institute in legal science is very great. By means of this method the practice of the advanced states is compared with national practice, all shortcomings of national practice come to light, and the fair idea of the approved solutions of problems is acquired. In article an attempt to consider questions of a role of bodies of prosecutor's office and of essence of institute of state charge in criminal procedure of some foreign states was made. The author compared all revealed features of considered institutes with practice of Azerbaijan Republic.

Keywords: criminal procedure, state charge, prosecutor's office, functions, foreign states, comparative research.

Fikrət NƏBİYEV

fəlsəfə ü.f.d., b.e.i., AMEA FSHİ

QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yalnız hüquqi şüur sayəsində mümkündür. Hüquq yaradıcılığı bir tərəfdən hüquqi ictimai şüura, onun hüquq yaradıcı funksiyasına əsaslanır, digər tərəfdən isə hüquqi şüurun vəziyyətindən asılı olaraq həyata keçirilir. Hüquq yaradıcılığını şərtləndirən amillərin hamısı hüquqi şüur süzgəcindən keçərək hüququn determinantı rolunu oynayır. Hüquq yaradıcılığına iqtisadi, ideoloji, siyasi, sosial-psixoloji, mənəvi və təşkilati-idarəçilik kimi sosial amillər təsir göstərir. Onlar hüquq normasından əvvəl mövcud olur və hüquq yaradıcılığının obyektiv əsasını təşkil edir. Sosial hüquqi amillərə hüquqi ənənələr, hüquqi psixi vəziyyət, eyni zamanda cəmiyyətin təhlükəsizliyi aid edilir. Hüquq yaradıcılığında determinant kimi çıxış edən hüquqi amillər obyektiv və subyektiv xarakterə malikdir. Hüquqi amillər mənşəyinə görə ictimai münasibətləri tənzimləmə vasitəsi olduğundan obyektiv xarakterlidir. Eyni zamanda həmin hüquqi amillər xalqın iradəsi və şüuru ilə bağlı olduğu üçün subyektiv mahiyyət kəsb edir.

Problemlərdən biri hüquq yaradıcılığının dövlətin, xalqın və ya sosial qrupların mənafeyindən irəli gəlməsidir. Məsələn, materialistlərə görə hüquq hakim sinfin qanun dərəcəsinə yüksəldilmiş iradəsidir, bu iradənin məzmunu isə mənsub olduğu sinfin həyat şəraiti ilə müəyyən edilir. Sovetlər dövründə hüququn sinfi iradi məzmunu başlıca əsas kimi qəbul edilirdi. Hüququn sinfi xarakteri onun obyektiv əlaməti kimi qeyd edilirdi. Hüquqda həmişə hakim sinfin mənafeyi, dövlətin mənafeyi, xalqın mənafeyi kimi anlayışlar eyni mənə daşıyan, eyni hüquqlu anlayışlar idi.

Belə bir totalitar siyasi rejim şəraitində fəaliyyət göstərən qanunlar Kommunist partiyasının iradəsinə tabe etdirilmişdi. Totalitarizm dövlət hakimiyyətinin hər hansı qrup və ya siyasi partiyanın əlində cəmləşməsini ifadə edən siyasi quruluşdur. Belə siyasi hakimiyyət demokratiyanı, siyasi müxalifəti məhv etməklə, cəmiyyəti tamamilə öz marağına tabe edən zorakılıqlardan ibarətdir. Burada dövlət terror, əhalinin mənəvi cəhətdən kölə halına salınması yolu ilə qorunur, cəmiyyətin bütün sahələrinə dövlət hakimiyyət orqanları bilavasitə özü nəzarət edir, konstitusion hüquq və azadlıqlar ləğv edilir (1, s.512-513). Əgər dövlətin iradəsi müəyyən sinfin və ya siyasi partiyanın iradəsdirsə, təbii ki, burada qəbul edilən qərarlar totalitar mahiyyət kəsb edəcəkdir. Belə rejimdə müəyyən qrupun və ya sinfin iradəsinə əks etdirən hakimiyyət mütləqləşdirilir. Xalqın hüquq və azadlıqları isə müdafiə edilmir.

Yalnız qanunla şərtlənən dövlətin iradəsi insanların təbii hüquqlarını qorumaq işinə xidmət edə bilər. Belə halda təbii hüquqların pozitiv hüquqlar əsasında aliliyi təmin edilməlidir. Bunun üçün qanunun totalitar xarakter və məzmunundan imtina edilməlidir. İnsanların təbii hüquqları onların doğulduğu gündən mövcud olsa da belə hüquqlar mütləq pozitiv qanunlarda əsaslandırılmalıdır (2, s.17).

Hüquqi normativ aktlarla müdafiə olunan ictimai münasibətlər dəyərlən-dirilərək qorunan dəyərlər içərisində onun yeri düzgün müəyyən edilməlidir. Qanunların qəbulu və təkmil-

* Məqalə hüquq ü.e.d., prof. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

ləşdirilməsi müəyyən tarixi dövrü, konkret tarixi şəraiti və obyektin vəziyyəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Tamamlanmamış etibarlı olmayan informasiyaya əsaslanmış qanunlar özünü doğrulda bilməz.

Hüquq yaradıcılığının sosial zərurətlə bağlı olmasına dair qərar qəbul etmək üçün əvvəlcə praktiki olaraq sosial məsələlərin dərinədən öyrənilməsi tələb olunur. Bu zaman öyrənilməsi zəruri hesab edilən amillər obyektiv və subyektiv olaraq iki yerə bölünür. Obyektiv amillərə iqtisadi, ərazi, ekoloji, demografik hallar, subyektiv amillərə siyasi, ideoloji, sosial, milli mədəni, psixoloji hallar aid edilir. Qeyd edildiyi kimi, obyektiv və subyektiv amillərin tədqiqi son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir. Onların tədqiqində elmi texniki nailiyyətlərdən, riyazi modelləşdirmədən, kibernetikadan, informasiya nəzəriyyəsiindən, sistemli-struktur təhlildən istifadə edilir (3, s.11).

Hüquqi aktların rəsmiləşdirilməsi zamanı obyektiv və subyektiv amillərin kompleks və sistemli tədqiqi cəmiyyətdə baş verən hadisələrə aydınlıq gətirir. Sistem qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin məcmusudur. Sistemlər sadə və mürəkkəb növlərə bölünür. Sosial hadisələr və proseslər üçün mürəkkəb sistemlər xarakterikdir. Bütöv sistemlər elementlərin elə məcmusudur ki, burada qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin heç biri üçün xarakterik olmayan xüsusiyyətlər yaranır. Mürəkkəb sistemlər zaman və məkanda dəyişən çoxsaylı elementləri nəzərdə tutur. Sistem elementlərinin sayı elə həddə dəyişə bilər ki, nəticədə bu sistemin özünün dəyişməsilə nəticələnə bilər. Sistem elementləri bir-biri ilə müxtəlif mürəkkəb funksional əlaqə və münasibətdədir. Bir sistemin elementləri ilə daha böyük sistemin elementləri arasında da əlaqə vardır.

Sistem haqqında ümumi müddəalar əsasında tədqiqat obyektinə sistem halında baxmaq üçün o aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: Obyekt xırda sistemlərdən ibarət olmalıdır. Xırda sistemlərin yəni sistemaltı üsüllərin bir sistem halında birləşdirilməsi qarşıya qoyulan problemin həll edilməsinə kömək etməlidir. Xırda sistemlərin bütöv sistemdəki əlaqəsini səciyyələndirən xüsusiyyətlər müəyyən edilməlidir. Sistem özü daha böyük sistemin bir hissəsi olmalıdır (4, s.4).

Tədqiqat obyektini kimi səciyyələndirdiyimiz hüquqi təfəkkür problemi sistem haqqında nəzəriyyənin ümumi müddəalarına cavab verir. Belə ki, hüquqi təfəkkür vahid fəaliyyətin daxili psixoloji və sosial tərəflərini əhatə edir. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, hüquqi təfəkkür daha böyük sistemin-idrak prosesinin bir sahəsi kimi çıxış edir.

Hüquqi təfəkkürün müstəqil elementi kimi çıxış edən hüquqi şüur, müstəqil idrak predmetinə, ictimai münasibətləri tənzim etmə üsuluna malikdir. Nəhayət, hüquqi şüur özündən daha geniş və əhatəli olan ictimai şüurun elementi kimi çıxış edir. Hüquqi şüur sosial varlığın vəziyyətini inkişaf meyllərini xarakterizə edən informasiya ilə fəallaşdırılır və beləliklə proqnoz edici funksional əlamətlər müəyyən edilir. Bu baxımdan hüquqi aktların yaradılması, təkmilləşdirilməsi və tətbiqi zamanı sosial həyatda yaranan hərəkətlər və onların determinantları ilə bağlı informasiyaların hüquqi şüura çatdırılması ön planda olmalıdır. Qəbul olunmuş informasiyalar hüquqi şüur vasitəsi ilə dərk edilir və qiymətləndirilir, qoruyucu xarakter daşıyan hüquq normasının modelləşdirilməsinin zəruri olub olmaması müəyyənəşdirilir. Qərar təbiət, texniki, tibbi, iqtisadi elm sahələrinin dəlilləri əsasında qəbul edilə bilər.

Milli Məclisin hüquq yaradıcılığı fəaliyyəti ilə bağlı tədqiqat aparmaq, əvvəlcədən proqnoz vermək, yaradılması zəruri əhəmiyyət daşıyan qanunları vaxtında müəyyən etmək imkanları olmur. Ona görə də qanunverici orqanın hüquq yaradıcı fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi informasiya xidməti təşkil edilməlidir. Belə bir funksionu yerinə yetirmək üçün parlamentin yanında peşəkar mütəxəssisləri birləşdirən, qanunvericilik layihələrini hazırlayan xüsusi təsisat yaradıla bilər. Qanunvericiyə xidmət edən ekspert rolunda alimlər, elmi tədqiqat müəssisələri və qrupları fəaliyyət göstərməlidir. Beləliklə, hüquq yaradıcılığının elmi təminatına mütəşəkkil xarakter

verilməlidir. Qanunvericilikdə qəbul edilən hər bir yeni normativ akt, qanunda edilən hər bir yenilik, dəyişiklik əvvəlcə nəzəri hüquqi şüurda mühakimə obyektı olmalıdır.

Bir çox ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə əsaslanmaqla, respublikamızın real spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan empirik təsəvvürlər və mülahizələr əsasında hüquq yaradıcılığı ilə məşğul olmaq yolverilməzdir. Baş verən əməllərin xarakterinin öyrənilməsi zamanı zərər çəkən ictimai münasibətlərin dairəsinin müəyyən edilməsi başlıca vasitələrdən biridir. Ona görə də hüquqi mühafizəsi lazım olan ictimai münasibətlərin müntəzəm müşahidəsi onlara zərər yetirən hərəkətlərin učitunu nəzərdə tutur. Bu səbəbdən də ictimai münasibətlərə zərər yetirən hüquq pozuntularının müntəzəm učitı aparılmalı onların vəziyyəti və inkişaf dinamikaı ilə bağı informasiya mərkəzi yaradılmalıdır. Burada əsas vəzifə qanunla müdafiə edilən ictimai münasibətlərin dairəsinin konkret olaraq müəyyən edilməsidir.

Hüquq yaradıcılığının elmi təminatlarından bəhs edərkən hüququn hissi və nəzəri idrak prosesinin nəticəsi olaraq yaranması haqqında fikir aydınlığı olmalıdır. Hissi idrak prosesində seyrçi xarakter vardır. O varlığın zahiri cəhətlərini əks etdirir. Hissi idrak prosesi nəticəsində əldə edilən empirik biliyin məzmununu praktiki təcrübə müəyyən edir. Empirik biliklərin gücü gündəlik həyat fəaliyyəti ilə bağı olan praktikadır. Belə praktika hadisələrin aldadıcı zahiri görünüşünə söykənir. Ona görə də empirik müşahidə hüquq yaradıcılığını şərtləndirən obyektiv zərurətin yaranıb-yaranmamalı problemini aydınlaşdırı bilmir. Hissi idrak prosesinə əsaslanan bilik nəzəri idrak prosesi ilə müqayisədə məhduddur. Empirik bilik hadisələrin ümumi əlaqə və qanunauyğunluğu haqqında, onlar arasında mövcud olan səbəbli əlaqə barədə aydın təsəvvür yaratmır. Empirik bilikləri yaradan hissi idrak prosesində duyulan mücərrəd həqiqət nəzəri idrak prosesində yəni, təfəkkürdə nəzəri səviyyədə dəqiqləşdirilir. Bununla birlikdə illərlə praktiki fəaliyyət nəticəsində toplanmış, praktiki fəaliyyət nəticəsində müəyyən edilmiş dəyərlərə laqeyd olmaq olmaz (5, s.242). Ona görə praktikanın verdiyi empirik biliklər nəzəri təfəkkürün süzgəcindən keçirilir, ümumiləşdirmə aparılır, proses üçün sabit qanunauyğunluq kəsb edən cəhətlərə önəm verilir.

Hüquq elminin tədrisi, təbliğı, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi praktiki olaraq şüurun sərhədlərini genişləndirir və onu elmi-nəzəri səviyyəyə yüksəldir. Hüquq yaradıcılığında hüquqi şüurun idrak prosesindəki rolundan bəhs edərkən hissi idrak prosesi ilə rəsonal nəzəri idrak prosesinin nisbəti məsələsinə müəyyən etmək lazımdır. Rəsonal bilik nəzəri elmi biliklə, yəni ideologiya ilə bağı olduğı halda, hissi idrakla əlaqədar olan biliklər adi şüura, ictimai psixologiyaya daha çox yaxındır. Hüquq yaradıcılığı daha çox hüquqi şüurun rəsonal sahəsinə əsaslanır.

Hüquq yaradıcılığında əsas hesab edilən iki cür istiqamətdə ifratçılığı qəbul etmək olmaz. Birincisi, hüquq yaradıcılığında ictimai psixologiyanı nəzərə almadan ancaq hüquqi ideologiya əsasında həyata keçirilən istiqamətdir. Bu cür istiqamətli qanunlar xalqın həyatından uzaq düşmüş hüquqi normalardır. Əgər hüquq norması ictimai hüquqi şüurda qəbul edilmirsə, o tənzimləmə funksiyasını həyata keçirə bilməz. Digər tərəfdən hüquq yaradıcılığı yalnız psixologiyaya əsaslanmamalıdır. Praktikaya əsasən qeyd edə bilərik ki, adi şüurda, kütləvi psixikada hissi idraka əsaslanan biliklər sosial varlığın tipik cəhətlərini əhatə edə bilməz. Çünki, hüquqi psixikada ayrı-ayrı təsadüfi baş verən hallar ictimai təhlükəli əməllərin əsası kimi ümumiləşdirilir. Belə təhlükəli hallardan uzaqlaşmaq üçün normativ qiymətləndirmə yolu ilə idrak prosesinin nəticəsi olaraq hüquq normaları modelləşdirilərkən hissi və rəsonal biliklərin nisbəti müəyyən edilməlidir. Hüquq normalarının sosial nəzarəti həyata keçirmələri üçün ictimai təhlükəli əməllər hüquqi şüurda qeyri əxlaqi əməl kimi qəbul edilməlidir.

Qəbul edilən qanun bir tərəfdən ictimai hüquqi şüurun məhsuludur. Digər tərəfdən isə fərdi hüquqi şüur üçün yaradılmış informasiya modelidir. İctimai hüquqi şüurun maddiləşmiş simvolları kimi qəbul edilən hüquq normaları ictimai hüquqi şüurla fərdi şüur arasında əlaqə yaradan ötürücüdür. Bu yolla hər bir şəxs ünvanlanmış informasiya ilə məlumatlanaraq hüquq normasının tələblərinə riayət edilməsi prosesində hər hansı bir normativ aktın göstərişini qəbul edirlər. İnsanların şüurlu olaraq hüquq normalarının tələblərinə əməl etməsi əksər halda müəyyən növ əməllərin ictimai təhlükəli əməl kimi tanınmasında ictimai hüquqi şüurla fərdi şüurun eyni mövqedən çıxış etməsi lazımdır. Qanunla əməllərin ictimai təhlükəli və ictimai təhlükəsi olmayan əməllərə bölünməsi cəmiyyət üzvlərinin belə hüquqi dəyərləri qoruması prosesini şərtləndirir. Baş vermiş ictimai təhlükəli əməl hüquqi şüurda dərk edilir, ona cəmiyyət üzvləri tərəfindən hüquqi mənəvi baxımdan qiymət verilir. Daxilən psixi iztirab hissi yaranır və mənfi emosiya formalaşır (6, s.138).

Beləliklə, əməlin ictimai təhlükəliliyini müəyyən edən qanunların qəbul edilməsilə bağlı fərdi şüurda ictimai təhlükəli sayılan əməllərlə ictimai təhlükəsi olmayan əməllərin qütbləşməsi baş verir. Baş verən əməllərin qütbləşməsini qəbul etməyən, qanunun aliliyinə məhəl qoymayan şəxslər üçün inandırma və məcburiyyət üsullarından istifadə edilir.

Hüquqi şüurun tədqiqində əhalinin hüquqi informasiya ilə təchiz edilməsi zəruri məsələlərdən biridir. Hüquqi informasiya insanın sosial-hüquqi sahədə davranış fəallığını təmin edən mühüm amillərdəndir. Hər hansı hadisə ilə bağlı olan zəruri informasiya xidməti hüquqi yaradıcı funksiyasının həyata keçirilməsi üçün əsas vasitə olur. Hüquqi informasiya hüququn müəyyən etdiyi qaydalara riayət etməyə, qanuna hörmət hissinin tərbiyə edilməsinə, hüquqi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir. İnsanları sosial ədalətin bərqərar olması uğrunda mübarizəyə istiqamətləndirir.

Respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinin yaradıldığı bir şəraitdə hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün, əvvəlcə hüquqi şüurun vəziyyətinin öyrənilməsi, qüvvədə olan qanunlara münasibətin aydınlaşdırılması və qanunlar haqqında əhaliyə informasiya xidməti vəziyyətinin tədqiq edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Hüququn ideya mənbəyi rolunu oynayan ictimai hüquqi şüur fərdi şüurun vəziyyətini nəzərə almalıdır. Eyni zamanda ictimai hüquqi şüur dəyişən sosial şəraitin təsiri altında qanunun cəmiyyət üzvlərinə göstərdiyi təsirin xüsusiyyətləri və eləcə də fərdi şüurda yaranmış dəyişikliklər vaxtaşırı öyrənilməli və bütün bunlar qiymətləndirilərək hüquq yaradıcılığında nəzərə alınmalıdır. Bu yolla, hüquqi şüurun köməyi ilə hüququn sosial dayaqlarını möhkəmləndirmək, mövcud olanla arzu edilənin birliyini yaratmaq olar.

Cəmiyyət üzvlərinin hüquqi şüurunun vəziyyətinin öyrənilməsi qanunların mənəvi dayaqlarını möhkəmləndirir. Hüquqi tənzimin mənəviyyətə yönəldilməsi mühüm məsələdir. Belə ki, mənəviyyətə söykənmiş qanunlar üzrə hüquqi vəzifələrin yerinə yetirilməsi mənəvi borca çevrilir. Şüurluluq və xeyirxahlıqla bağlı olan tələblərin icrasını müəyyən edən mənəvi təsirin hərəkət mexanizmi fəaliyyətə başlayır. Buna vətəndaşların ictimai təhlükəli əməllər haqqında biliyi və belə əməllərə münasibətini qeyd etmək olar. Vətəndaşların hüquqi şüurunun öyrənilməsi hüquqsünaslıqda sosioloji istiqamətin inkişafı ilə bağlı olaraq həyata keçirilir.

Hüquq normaları hazırlanarkən və qəbul edilərkən əhalinin hüquqi şüurunun vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Burada əvvəlcə mikromühitin təsiri altında qəbul edilmiş sadələvh təsəvvürlər yaranır və bu cür sadələvh təsəvvürlər baş verən hüquqi hadisələrin qavranılaraq dərk edilməsinə mane olur.

Açar sözlər: hüquq norması, ictimai münasibətləri tənzimləmə, hüquq yaradıcılığı, hüquqi aktların rəsmiləşdirilməsi, hüquqi şüur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Словарь иностранных слов. М., 1989.
2. Макаров О.В. Соотношение права и государства. Журн. «Государство и право», № 5, 1995.
3. Rəhimov İ.M., Həsənov E.H., Abdullayev S., Cavadova İ.A. Cinayətkarlıq və kibernetika. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995.
4. Azad Mirzəcanzadə. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı, 1984.
5. Керимов Д.А. Послесловие в книге А.Нагин. Правотворчество (Правотворчество в СССР). М., 1974.
6. Питирим Сорокин. Человек, цивилизация, общество. М., 1992.

Фикрет НАБИЕВ

О ПРОБЛЕМАХ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Резюме

Совершенствование законодательства возможно только посредством правового сознания. Правотворчество, с одной стороны, опирается на общественное правовое сознание, на его функцию творчества права, с другой, зависит от состояния правового сознания. Все факторы условия правового сознания, будучи процежены через сито правового сознания, играют роль детерминанта права. На правотворчество влияют экономические, идеологические, политические, социально-психологические, нравственные и организационно-управленческие социальные факторы. Они появляются раньше правовых норм и организуют объективную основу правотворчества. К социально-правовым факторам относятся правовые обычаи, правовое психическое состояние, а также безопасность общества.

Ключевые слова: правовая норма, регулирование обязательственных отношений, правотворчество, придание официального статуса правовым актам, правовое сознание.

Fikret NABIEV

ON THE PROBLEMS OF LEGISLATION IMPROVEMENT

Summary

Improving the legislation is possible only through legal awareness. Lawmaking on the one hand is based on the public consciousness of law, its function of right making, on the other hand depends on the legal consciousness. All factors for legal consciousness having been passed through a sieve of legal consciousness, play a determinant role of law. Lawmaking is influenced by economic, ideological, political, social, psychological, moral, and organizational and managerial social factors. They appear before the law norms and organize the objective basis of lawmaking. The socio-legal factors include the legal customs, legal state of mind, as well as public safety.

Keywords: legal norm, regulating the responsibility relations, lawmaking, attaching official status to legal norms, legal consciousness.

Samir NAGIYEV

Doktorant, DİA

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİ VƏ KONSTITUSİYA QURULUŞUNUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ*

Latın dilində “principum” – «əsas», «başlanğıc» mənasını verən «prinsip» sözü əsas müddəalar mənasında işlənir. A.Quliyevə görə, başlanğıc, əsas mənasını verən prinsip termininin mənasından çıxış edərək hüquq prinsiplərini qanunda təsbit edilmiş başlıca ideyalar kimi izah etmək olar (1). İ.T.Rəhimov bir sıra mənbələri araşdıraraq belə nəticəyə gəlir ki, “prinsiplər hüquqi ideyanı bütövlükdə əhatə edərək ona məntiqlilik, ardıcılıq, tarazlıq verir, konkretlik və xüsusiyyətdən azad edir. “Prinsip” anlayışının özü nəinki hər hansı bir nəzəriyyənin əsası, həm də müxtəlif, o cümlədən sosial mexanizmlərin rəhbər ideyası, fəaliyyətinin əsas qaydası, quruluşunun, yaxud hərəkətinin əsasıdır. Hüquqi prinsiplərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, demək olar ki, qanunların keyfiyyəti və hüquqi tənzimləmənin səmərəsi çox zaman onlarda bu cür prinsiplərin necə ifadə və təqdim edilməsindən asılı olur. Demokratik hüquqi dövlətdə hüquqi prinsiplər alimlər tərəfindən bütün bəşər sivilizasiyasının, milli elmin nailiyyətləri, həmçinin cəmiyyətin inkişafının spesifik obyektiv qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla formalaşdırılır (2, s.78-79).

Konstitusiya quruluşunun başlıca prinsipləri arasında aşağıdakıları fərqləndirmək olar:

- qüvvəsinin ölkənin bütün ərazisinə şamil edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş xüsusi qaydada qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının birinci bölməsinin bütün müddəaları konstitusiya quruluşunun əsaslarına aid olsa da, onların heç də hamısını bir-biri ilə bərabərhüquqlu müddəalar kimi qəbul etmək olmaz. Bu normaların ciddi iyerarxiyasının mövcudluğunu demək daha düzgün olardı. Normaların bir hissəsi daha yüksək statuslu, əsasın əsası sayıla bilər.

İyerarxiyanın ən yüksək pilləsində xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması [16, m. 1], suverenliyi [16, m. 2], xalqın vahidliyi, [16, m. 5] dövlətin xarakteristikası [16, m. 7], dövlətin ərazi bütövlüyü [3, m. 11] kimi normalar dayanır. Konstitusiyayı xalq qəbul edir, öz ərazisində öz idarəetmə formasını seçir, sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll edir. Əgər xalq vahid sosial baza kimi mövcud deyilsə, belə xalqın yaratdığı dövlətin konstitusiya quruluşundan söhbət belə gedə bilməz. Bu proses dövlətin gücü və qüdrətinə istinad etmirsə, onun həyata keçirilməsi də real olmayacaq. Güclü və qüdrətli dövlət isə yalnız suveren dövlətdir və yalnız suveren, güclü və qüdrətli dövlət öz ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər. Yalnız deyilən şərtlərə əməl olunduğu təqdirdə insana ali dəyər kimi baxmaq, onun hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını dövlətin ali məqsədi elan etmək olar. Əks təqdirdə nəinki insan hüquqlarına riayət etmək, onları qorumaq, hətta onları tanımağa belə heç bir qurum olmayacaqdır.

Konstitusiya quruluşunun əsaslarının yerarxiyasının sonrakı pilləsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində təsbit edilmiş normaların dayandığını demək

* Məqalə hüquq ü.e.d., prof. Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

olar. Bir təsisat kimi dövlət yalnız insanların təbii hüquqlarının təmin edilməsi zərurətindən yaranır. Bu, təkcə Azərbaycan Respublikasının deyil, həm də bütövlükdə sivil dünyanın ən mühüm və ağırlı problemi olaraq qalmaqdadır. Hazırda dövlət tərəfindən insan hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə, konstitusiya qanunları da daxil edilməklə, kifayət qədər çoxsaylı sənədlər qəbul edilmişdir. Hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının da sayı sürətlə artmaqdadır. Lakin bütün bunlar hətta XXI əsrdə də insanın kənardan hər hansı bir qəsddən tamamilə müdafiə olunduğunu deməyə əsas vermir. Bir sıra hallarda dövlətlərin siyasəti müəyyənləşdirilərkən insan amili heç də ön sırada dayanmır.

Azərbaycan Respublikasının keçdiyi tarixi inkişaf yolu – iki yüz ildən artıq bir müddətdə müstəqil dövlətin olmaması, bütövlükdə əhəlinin və konkret olaraq hər bir şəxsin taleyinin Azərbaycandan daha çox onun hüduqlarından kənarda həll edilməsi dövlətlə vətəndaşın arasında yadlaşmaya səbəb olmuşdur. Lakin hətta insan hüquqlarının qorunması və onlara əməl olunması sahəsində nümunəvi sayıla biləcək dövlətlərin də bu sahədə yüksək nəticələr əldə etdiyini demək həqiqətdən çox uzaq olardı. Əslində yadlaşmanın səbəblərini elə ilkin olaraq fərqləri öz hüquqlarını realizə etmək üçün qeyri-bərabər şəraitə salan insan təbiətinin özündə və birinci növbədə öz maraq və mənafeələrini təmin etməyə can atan hakimiyyət mexanizmində axtarmaq daha doğru olardı. Cəmiyyət vətəndaş cəmiyyəti deyilən həddə nə qədər yaxın olarsa, insanın dəyəri bir o qədər yüksək olacaq. Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, **insanın, onun hüquq və azadlıqlarının ali dəyər kimi qiymətləndirilməsi ideyasının həyata keçməsi üçün maksimum imkanların yaradılması dövlətin və cəmiyyətin əsas məqsədidir.**

Dövlətin mühüm əlamətlərindən biri dövlət dilinin olmasıdır. Hətta işğal edilmiş, suverenliyini itirmiş ölkələrdə də ümumi ünsiyyət dilinin olması əhəliyə özünü vahid xalq kimi hiss etmək imkanı verir, bu isə son nəticədə xalqın unikallığının və özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasına imkan verir. Görünür, hələ 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə müddəanı daxil etdirmək üçün çox böyük səylər göstərən və son nəticədə istədiyinə nail olan ümummillə lider Heydər Əliyev də məhz bu səbəbdən çox böyük risklərə gedərək xalqın əsas hissəsində özünəməxsusluğun qorunub saxlanmasına çalışırdı. 1995-ci ildə ikinci dəfə, lakin artıq müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya komissiyasına sədrlik edərkən də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsinə nail olmasını məhz dövlətimizin konstitusiya quruluşunun çox mühüm əsaslarından birinin bərqərar olması anlamında başa düşmək lazımdır. Sonrakı illərdə çox həssas bir geostrateji regionda yerləşməsinə, əhəlisinin milləi tərkibinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, azərbaycançılıq ideyası ətrafında ölkəmizin bütün xalqlarının, etnik qrupların könüllü şəkildə birləşməsi də dövlətin konstitusiya quruluşunun əsaslarının möhkəmlənməsinə xidmət edən əmil oldu. Hazırda dövlət dilinin tətbiqi ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərin və əldə edilən nəticələrin miqyası həmin siyasətin nə qədər uğurlu olduğunu bir daha sübut edir. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilinin sovet dövründə qorunub saxlanılması və müstəqillik illərində inkişafı əsil milləi təhlükəsizlik məsələsidir.

Məlumdur ki, dövlətin və insanın hüquqi statusunun çox əhəmiyyətli atributu olan bu subyektlər arasında sabit hüquqi bağlılıq özünü onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrinin məcmusunda göstərir. Vətəndaşlıq (təbəəlik) institutunun olmadığı bir yerdə heç bir konstitusiya hüquq münasibətlərinin mövcudluğundan söhbət belə gedə bilməz. Bu onunla izah olunur ki, xalq hakimiyyəti əhəli tərəfindən siyasi hüquqların realizəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Siyasi hüquqlar isə yalnız vətəndaşlığı olan şəxslərə məxsus ola bilər. Deməli, vətəndaşlıq Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunun çox mühüm əsaslarından biridir. Elə

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1-ci maddəsində hakimiyyətin yeganə mənbəyi olan xalqın Azərbaycan dövləti ilə qarşılıqlı bağlılığı olan vətəndaşlardan ibarət olmasının təsbit edilməsi də deyilənləri bir daha sübut edir. Konstitusiyanın sonrakı maddələrində vətəndaşlıq institutu ilə bağlı daha geniş normalar sistemi təsbit edilmişdir. Bu halı Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunu səciyyələndirən vətəndaşlıq institutunun xüsusiyyətlərinin qabardılaraq önə çəkilməsi kimi də dəyərləndirmək olar. Yeri gəlmişkən, məhz qanunsuz olaraq vətəndaşlığı qəbul etməklə “dövlət təhlükəsizliyinə təhdid yaratdığı səbəbindən” 2004-cü ildə Avropa tarixində ilk dəfə olaraq Litva prezidenti R. Paksasa parlament tərəfindən ölkə konstitusiyasını kobud surətdə pozduğuna görə **impeçment** elan edildi və o, cəmi bir il işlədiyi prezident vəzifəsini vaxtından əvvəl tərk etməli oldu (4).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təsbit edilmişdir. Öz əhəmiyyətinə görə bu hüquq hətta insanın başlıca hüququ olan yaşamaqdan da ilkindir, ona görə ki, sağlam olmayan ekoloji mühitdə həyat yarana bilməz. Dövlətin həm xarici, həm də daxili funksiyalarına aid edilən nadir funksiyalardan olan ekoloji funksiyanın əhəmiyyəti sürətlə artmaqdadır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Prezident sərəncamının elə birinci cümləsində dünyada baş verən sürətli dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı dövlətlər və bütövlükdə bəşəriyyətin üzləşdiyi təhlükələr arasında terrorçuluq, etnik separatizm və münaqişələr, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın artması, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, təbii ehtiyatların tükənməsi, əhalinin sayının durmadan çoxalması və kütləvi miqrasiyası ilə bərabər ətraf mühitin çirklənməsinin də adı çəkilir (5). Hesab edirik ki, ekoloji təhlükəsizliyin əhəmiyyətinin getdikcə artdığını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasını Konstitusiya səviyyəsində, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz borcunu dərk edərək, siyasəti ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməyə və sağlam ətraf mühit formalaşdırmağa yönəlmiş **ekoloji dövlət** elan etməyin vaxtı çatmışdır. Bu, konstitusiya quruluşunun əsası elan edilməli və Konstitusiyanın I bölməsində öz əksini tapmalıdır.

Konstitusiya quruluşunun əsaslarından danışarkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsi ilə Azərbaycan dövlətini demokratik hüquqi dünyəvi unitar respublika kimi səciyyələndirən 7-ci maddəni xatırlamamaq olmaz (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, m. 7, h. I). *Demokratik* dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təkcə demokratik siyasi rejimin bərqərar olmasını nəzərdə tutmur. Demokratik dövlət vətəndaşların öz siyasi iradəsini azad seçkilər keçirilməsi yolu ilə sərbəst və müstəqil ifadə etdiyi dövlətdir. Demokratiyaya dövlətin fəaliyyətinin əsasında dayanan, cəmiyyət tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilən, insanın azad inkişafı ilə bərabər həm də ona layiqli həyat səviyyəsi verilməsini, konstitusiya hüquq və azadlıqlarından tam və dolğun istifadəni təmin edən xüsusi dəyərlər sistemi kimi baxmaq lazımdır. Belə bir mövqe əldə edildiyi cəmiyyətdə demokratiya idealları əhalinin əksəriyyətinin dünyagörüşünə çevrilir. Əhalinin maddi rifah halının zəruri səviyyədə olması demokratiyanın zəruri tərkib hissəsidir. Yalnız bu halda xalq suverenliyin əsil daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi ola bilər.

Z.Əsgərova görə, “hüquqi dövlət ideyası daim insan hüquq və azadlıqları ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. ...Hüquqi dövlət şəxsiyyət və dövlətin qarşılıqlı əlaqələrini və asılılığını qəbul edən və nəinki şəxsiyyətin, eləcə də özünün inkişafı üçün fərdin inkişafında maraqlı olan dövlətdir. Bunun üçün də o, hüquq və azadlıqların aliliyini qəbul etmək, onları təmin etmək hesabına şəxsiyyətə maksimum azadlıq verir, onun özünürealizəsinə imkan yaradır” (6, s.67). 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktının qəbulundan

sonra *hüquqi dövlət* ideallarını həyata keçirtmək istiqamətində ölkəmizdə çox böyük işlər görülmüşdür. Dövlət idarəetməsi və hüquq sahəsində islahatlar aparılmış, yeni hüquq sistemi yaradılmışdır. Konstitusiyamızın preambulasında nəzərdə tutulduğu kimi, hüquqi dövlətin əsasını təşkil edən vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması istiqamətində əhəmiyyətli və həlledici addımlar atılmışdır.

Din ilə dövlət arasında münasibətləri ifadə edən *dünyəvilik* hazırda demokratik dövlətin əsas əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir (6, s. 89). Ş.Əliyev də bu amilə diqqəti cərkərək Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət olmasının əlaməti kimi dinin dövlətdən ayrı olmasını, onların fəaliyyət dairələrinin qanunla fərqləndirildiyini göstərir (7, s. 25). Bununla belə, həmin müəllif dövlətin dünyəvi xarakterinin onun dini icmalara büdcə vasitəsilə dəstək verməsini heç də istisna etmədiyini yazır. Ölkəmizdə də buna misal kimi, Bakının Binəqədi rayonu ərazisində yeni məscid kompleksinin tikilməsi üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını, Təzəpir, Bibiheybət, Əjdərbəy məscidlərinin, pravoslav və katolik kilsələrin, yəhudi kirkəsinin dövlət tərəfindən əsaslı təmirdən sonra dindərlərin istifadəsinə verilməsini göstərmək olar. Bu, demokratik hüquqi dövlətin öz vətəndaşlarının dini inanclarına hörmətlə yanaşmasının təzahürü kimi də dəyərləndirilə bilər.

Müasir demokratik dövlətlərin dir qismindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikası özünü *sosial* dövlət elan etmir. Bununla belə müstəqillik illərində bu istiqamətdə kifayət qədər addımlar atılmış, sosial dövlətin bir çox təzahürləri Azərbaycan gerçəkliyində öz əksini tapmışdır. Məsələyə belə yanaşma həm də Azərbaycan dövlətinin ümumbəşəri dəyərlərə nə qədər önəm verdiyinin, dövlətin öz vətəndaşları qarşısında səmimiyyətinin göstəricisidir. Son nəticədə dövlətin demokratikliyi onun bu və ya digər dəyərləri konstitusiya səviyyəsində bəyan etməsi ilə deyil, həmin dəyərlərin əldə edilməsi üçün etibarlı təminatlar sisteminin yaradılması ilə ölçülməlidir. Məlumdur ki, sosial dövlətin minimal standartı bütün vətəndaşlar üçün minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsidir. Bu siyasətin perspektivi olaraq əhalinin mümkün qədər daha çox hissəsinin layiqli həyat və azad inkişaf səviyyəsi təmin edilməlidir. Eyni zamanda ölkənin milli sərvətlərinin və istehsal edilən ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi üçün elə şərait yaradılmalıdır ki, bu, iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına, hər bir kəsin nemətləri əmək vasitəsilə əldə etməsinə gətirib çıxarsın. Bu gün Avropa dövlətlərini bürüyən, onların bir hissəsinin dövlət kimi mövcudluğunu şübhə altına alan (məsələn, Yunanıstan) iqtisadi və maliyyə böhranının yaranmasının əsas səbəblərindən birinin məhz həmin dövlətlərin öz imkanlarına hesablanmamış sosial siyasət yürütdüyünün olduğunu demək olar. Azərbaycan Respublikasının bu sahədə balanslaşdırılmış daxili və xarici siyasətinin nəticəsində dünyanı bürüyən böhranlar dövründə də ölkəmizin iqtisadiyyatı artan tempə inkişafını davam etdirməkdədir. Hətta bir çox dövlətlərin sosial dövlət statusundan imtina barədə düşündüyü bir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişiklik edilərək iqtisadiyyatın sosial yönümlü olmasının daxil edilməsi deyilənlərə əyani sübutdur. Sosial siyasət sahəsində dövlətimizin mövqeyini belə ifadə etmək olar ki, **sosial yardım və müdafiə funksiyaları fərdə onun üzərində dövlət himayəsini təmin etmək məqsədini deyil, ona özünü kifayət qədər təmin etmək imkanının yaradılmasını nəzərdə tutur.**

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi, xüsusən demokratik və sosial dövlətin qurulması əslində çox çətin bir işdir. Məsələ belə dövlətləri qiymətləndirməyin universal meyarlarının - etalonların olmamasındadır. Adı çəkilən kateqoriyalar haqqında tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan xalqlar və dövlətlərdə təsəvvürlər də

müxtəlif olmuşdur. Cəmiyyətin və dövlətin təşkilində, insan hüquqlarının təminatında bu və ya digər müsbət nəticələr əldə edildikcə, onların mənafeələrinə yeni təhlükələr də meydana çıxır. Məsələn, bir vaxtlar informasiyanın əldə edilməsi üsullarından inqilabi inkişaf kimi dəyərləndirilən müasir texnologiyaların tətbiqi indi heç kimin ağına gəlməyəcək dərəcədə təhlükələr də yaradır. 2012-ci ildə bütün dünyanı qarışdıran, nəinki ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin, həm də bütövlükdə cəmiyyətlərin və dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə təhdid olan informasiya itkisi - "WikiLeaks"-in yaradıcısı Julian Assansın müxtəlif dövlət orqanlarına aid olan bir milyondan çox məxfi sənədi cinayət yolu ilə ələ keçirərək yayması, yaxud yaymaqla hədələməsi deyilənlərə əyani sübutdur. İnsanlar və onların icmalarının demokratiyaya, layiqli həyat səviyyəsinə, hər bir fərdin azad inkişafına, hüququn aliliyinə yaxınlaşması insanın özünü, böyük Füzulinin dediyi kimi, "yer üzünün əsrəfi" saymasına hesablanmış daimi prosesə çevrilir. Buna görə də konstitusiya quruluşunun bu əsaslarını eyni zamanda dövlət və cəmiyyətin əsas vəzifəsi də hesab etmək olardı.

Konstitusiya quruluşunun əsaslarının *sonrakı qrupuna* Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müxtəlif bölmələrində təsbit edilmiş dövlət quruluşunun unitar formasını, respublika idarəçilik formasını, hakimiyyət bölgüsünü, siyasi plüralizmi, hüququn aliliyini, mülkiyyət formalarının və iqtisadi fəaliyyətin müxtəlifliyini, yerli özünüidarəetmənin təminatlarını aid etmək olar. Bu əsasların bir qismi Azərbaycan Respublikasının tarixi təcrübəsindən, onun keçmişindən irəli gəlsə, digərləri istənilən müasir sivil dövlətin əlamətlərinə aid edilə bilər. Sonuncu əlamətlər demokratik hüquqi dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunun əsaslarını müəyyənləşdirir. Bu əlamətlərin hər hansı birindən imtina ciddi ziddiyyətlərə səbəb olar, siyasi sabitsizlik yaradardı. Bu cür əsaslara yenidən baxılması, onların bu və ya digər formada təftiş edilməsi bütün siyasi rejimin transformasiyasına, insan, cəmiyyət və dövlət üçlüyü arasında münasibətlər sisteminin köklü və arzu edilməyən dəyişikliyinə səbəb olar, dövlətin konstitusiya quruluşuna birbaşa təhdidlər yaradardı.

Hər bir xalqın inkişafı unikaldir və həmin xalqın qanunları da özündə bu unikallığı əks etdirir. Azərbaycan xalqı və onun dövləti də bu baxımdan istisna deyildir. 18-ci əsrin feodal dağınıqlarının, 19-cu əsrin xarici hərbi müdaxilələrinin, 20-ci əsrin totalitar rejimlərinin, repressiyaların bir daha təkrar olmasından özünü qorumaq məqsədilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanıb qəbul edilərkən Konstitusiyamıza keçmişin acı təcrübəsinin bərqərar olmasının qarşısını almağa yönəlmiş müddəalar daxil edilmişdir. Dövlətin konstitusiya quruluşunun əsaslarını müəyyən edən bu müddəalara misal olaraq, xalqın vahidliyini təsbit edən 5-ci, hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsi barədə olan 6-cı, başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibənin rədd edilməsi barədə olan 9-cu, fəvqəladə məhkəmələrin yaradılmasını qadağan edən 125-ci maddənin adlarını çəkmək olar. Həmin maddələrdən bir qisminin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 155-ci maddəsi ilə həтта dəyişdirilmək məqsədilə referendumla çıxarılmasının qadağan edilməsi də onlara nə qədər yüksək səviyyədə önəm verilməsinin sübutudur.

Müasir demokratik dövlətlərin bir çoxlarının konstitusiyalarında konstitusiya quruluşunun əsasları arasında dövlətin *xarici siyasətinin* məqsəd və prinsipləri, dünya birliyində statusu öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da bu baxımdan istisna deyil. Konstitusiyanın 10-cu maddəsi ilə müəyyən edilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş prinsiplər əsasında qurur.

Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya quruluşunun hüquqi tənzimlənməsi yalnız Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ilk maddələri ilə məhdudlaşmır. Elə Konstitusiyanın birinci bölməsinin ikinci fəslinin “Dövlətin əsasları” adlanmasının özü elə başa düşülməlidir ki, burada dövlətin konstitusiya quruluşunun yalnız əsasları təsbit olunmuşdur. Konstitusiya quruluşu daha dəqiqliklə Konstitusiyanın sonrakı maddələrində öz əksini tapmışdır.

Müasir dövlətin zəruri əlamətlərindən biri onun öz *hüquq sisteminə* malik olmasıdır. Azərbaycan Respublikasının mürəkkəb tipli unitar dövlət olduğunu nəzərə alaraq demək lazımdır ki, dövlətin hüquq sisteminin strukturunun konstitusiya vasitəsilə dəqiq təsbit edilməsi dövlətin vahidliyinin qorunması üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu isə hüquq sistemi elementlərinin iyerarxiyasını konstitusiya quruluşunun əsaslarından biri kimi qəbul etməyə əsas verir. Deyilənlər xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-ci maddəsi ilə təsbit edilmiş Konstitusiyanın Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması, onun Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminin əsası olması barədə olan müddəalarına aiddir (3, m. 147).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ölkə ərazisində bütün səviyyələrdə **seçkilərin keçirilməsinin** vahid prinsipləri təsbit olunmasa da belə prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır (8). Konstitusiya hüquq normalarının mənbələrinin konstitusiyalarla bərabər həm də digər normativ-hüquqi aktlarda ola biləcəyini nəzərə alaraq, seçkilərin xalq iradəsinin ali ifadəsi və müasir dövrdə birbaşa demokratiyanın başlıca institutu olduğuna istinad edərək, həmin prinsipləri də konstitusiya quruluşunun əsaslarına aid etmək olar.

Hələ ali məktəb kursundan bilirik ki, “hüquqi və faktiki konstitusiyalar fərqləndirilir. Hüquqi konstitusiya maddi və ya formal mənada insan-cəmiyyət-dövlət arasında münasibətlər dairəsini tənzimləyən müəyyən hüquq normaları sistemidir. Faktiki konstitusiya isə bu cür münasibətlərin özüdür.” (9, s. 20). Faktiki konstitusiya heç də həmişə hüquqi konstitusiya ilə üst-üstə düşmür. Bu uyğunsuzluğun inkişafı isə cəmiyyət üçün xoşagəlməyən nəticələrə və hətta dövlət böhranına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri kimi obyektiv mövcud olan gerçəkliyi konstitusiya normalarına uyğunlaşdırmaq vəzifəsi qeyd edilir. Konstitusiya quruluşu yalnız o zaman sabit ola və dövlətin səmərəli fəaliyyəti, cəmiyyətin inkişafı, insanın öz hüquq və azadlıqlarının realizəsi üçün baza yarada bilər ki, onun təminatlarının etibarlı və sınaqdan çıxmış sistemi olsun. Burada əsas yerdə konstitusiya quruluşunun başlıca təminatçısı olan milli təhlükəsizlik sistemi dayanır. Onlara həmçinin aiddir:

1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 6-cı maddəsinin I və II hissələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş, konstitusiya quruluşunun əsasları və dövlətin təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar;

2) konstitusiya məhkəmə nəzarəti;

3) dövlət hakimiyyəti orqanlarının konstitusiya quruluşunun mühafizəsi və qorunması üzrə fəaliyyəti;

4) konstitusiya quruluşunun əsaslarının yalnız müəyyən olunmuş ciddi qaydada dəyişdirilə biləcəyi; (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, m.m. 152, 155)

5) Konstitusiyanın “Xalq hakimiyyəti” adlanan birinci və “Dövlətin əsasları” adlanan ikinci fəsillərinin normalarının onun bütün digər normalarına nisbətən üstünlüyü.

19-cu əsrin və 20-ci əsrin birinci yarısında qəbul edilmiş bir çox konstitusiyalardan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə vətəndaşların hakimiyyətin mənimsənilməsinə müqavimət göstərmək hüququ birbaşa göstərilməsə də, Konstitusiyanın 1-ci maddəsi ilə xalqın hakimiyyətin yeganə mənbəyi olmasını, 6-cı maddəsi ilə hakimiyyətin mənimsənilməsinin xalqa qarşı cinayət elan edilməsini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşuna təminat kimi dəyərləndirilə biləcək müddəaları yenidən qruplaşdıraraq, onları Konstitusiyanın 155-ci maddəsi ilə dəyişdirilmək məqsədi ilə referendumla çıxarılması qadağan edilən digər maddə və müddəalarla birlikdə Konstitusiyanın ayrıca xüsusi fəslində toplamağı təklif edirik.

Açar sözlər: konstitusiya quruluşunun əsasları; hüquq sistemi; xalq hakimiyyəti; dövlət hakimiyyəti; konstitusiya quruluşu; konstitusiya quruluşunun mühafizəsi; konstitusiya quruluşunun təminatları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyev A. Hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2008.
2. Rəhimov İ.T. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə: qarşılıqlı fəaliyyətin hüquqi problemləri. Hüquq elm.üsrə fəls.dok. ...dis. Bakı, 2010, 167 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
4. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2007, 24 may.
6. Əsgərov. Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
7. Алиев Ш. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку: "Юридическая литература", 2000, 728 с.
8. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. Bakı, 2012. 325 s.
9. Nəgıyev F.T. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2011, 240 s.

Самир НАГИЕВ

СИСТЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ

Резюме

Автор исследует вопросы взаимосвязи системы национальной безопасности и основ конституционного строя суверенного государства. Предлагается перегруппировать нормы Конституции Азербайджанской Республики, регулирующие вопросы обеспечения гарантий национальной безопасности и собрать их в отдельной главе Конституции Азербайджанской Республики, придав этой главе статус неизменяемости, установленный статьей 155 Конституции Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: основы конституционного строя, правовая система, народовластие, государственная власть, конституционный строй, охрана конституционного строя, гарантии конституционного строя.

Samir NAGIYEV

**NATIONAL SECURITY SYSTEM AND FOUNDATIONS
OF THE CONSTITUTIONAL ORDER**

Summary

The author examines the issues of relationship of the national security and the constitutional order of a sovereign state. It is proposed to regroup norms of the Constitution of governing the guarantee of national security and put them in a separate chapter of the Constitution Azerbaijan Republic, giving the status of the immutability of this chapter, established under Article 155 of the Constitution of the Azerbaijan Republic.

Keywords: foundations of constitutional order, legal system, democracy, state power, constitutional order, protection of the constitutional system, guarantees of the constitutional order.

Эльмир ЭМИНОВ
Докторант, ИФСП НАНА

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ СОГЛАШЕНИЯ О ПАРТНЕРСТВЕ И СОТРУДНИЧЕСТВЕ В СИСТЕМЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ ЕС И АЗЕРБАЙДЖАНОМ*

После восстановления своей независимости одним из стратегических направлений экономического развития Азербайджана стала интеграция в европейское экономическое пространство.

Самым мощным экономическим союзом на европейском пространстве является Европейский союз - экономическое и политическое объединение 27 европейских государств.

Ставя перед собой основную цель, направленную на развитие и углубление региональной интеграции, Союз был юридически закреплён заключением Маастрихтского договора от 7 февраля 1992 года (вступившим в силу с 1 ноября 1993 года) и дополненного Амстердамским соглашением (вступило в силу в 1999 г.) на принципах Европейских сообществ. (Как известно, Европейское экономическое сообщество было основано 6 странами, а именно: ФРГ, Францией, Италией, Бельгией, Нидерландами и Люксембургом в 1957 году подписанием Римского договора). Собственно ЕС состоит из Европейских сообществ, а последние, в свою очередь, состоят из Европейского сообщества по атомной энергии (Евратом) и Европейского экономического сообщества (ЕЭС) (8, с. 376). Следует отметить, что по истечении срока действия договора (50 лет) Европейское сообщество по углю и стали прекратило свое существование (31, с. 485). С общим населением более 500 миллионов человек (1), или 7,3% населения мира (2), доля ЕС в мировом валовом внутреннем продукте (ВВП), по данным Международного валютного фонда, составила около 20 % (17,6 триллионов долларов США), что измеряется с точки зрения паритета покупательной способности (3).

В системе торгово-экономических связей Азербайджана ЕС занимает ведущее место, в свою очередь, Азербайджан занимает важное место в товарообороте ЕС с другими странами. Азербайджан является 39-м партнером ЕС по уровню товарооборота, а ЕС - первым для Азербайджана: "Более 40 процентов товарооборота Азербайджана приходится на Европу" (4). По итогам января-февраля 2012 года Италия, ФРГ и Франция составили тройку основных торговых партнеров Азербайджана (7).

Несмотря на данное обстоятельство, в азербайджанской юридической литературе нет сколь-либо значимых работ, в которых бы исследовались международно-правовые аспекты экономического сотрудничества Азербайджана с ЕС. Целью настоящей статьи в определенной степени является восполнение такого пробела.

Необходимо отметить, что ЕС является сложным региональным европейским образованием, не укладывающимся в рамки понятий общепринятых международных организаций. В юридической литературе высказывалось мнение, что в Сообществах и созданном на их основе Европейском союзе можно найти одновременно черты

* Məqalə hüquq ü.f.d., dos. Romella Güləliyeva tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

международной организации, конфедерации и федерации (11, с. 192). Касаясь вопроса международной правосубъектности ЕС, немецкий юрист, профессор Потсдамского университета Эккарт Кляйн отмечает «Международная правосубъектность двух сообществ (имеются в виду Евратом и ЕЭС. - прим. автора), основанная на учредительных договорах (ст. 281 Договора о Европейском сообществе; ст. 184 Договора о Евратоме) не подвергается сомнению...» (9, с.486-487). Вместе с тем подчеркивает: «Пока не существует единого мнения по вопросу, является ли Европейский Союз, наряду с двумя сообществами, субъектом международного права» (9, с. 487).

Необходимо отметить, что в соответствии с Лиссабонским договором о внесении изменений в Договор о Европейском союзе и Договор об учреждении Европейского сообщества (подписан на саммите ЕС 13 декабря 2007 года, вступил в силу 1 декабря 2009 года), «Европейский союз становится правосубъектным» (ст. 47 Договора о ЕС) (10). Это означает, что ЕС может заключать международные договора во всех сферах его компетенции в четырёх случаях:

1. Если это предусмотрено основополагающими договорами ЕС (Договор об учреждении Европейского сообщества (Римский договор) и Договор о Европейском союзе (Маастрихтский договор).
2. Если того требует достижение целей, обозначенных в договорах.
3. Если того требует юридически обязательный документ ЕС.
4. Если данный договор может «повлиять на общие правила ЕС или изменить их» (ст. 188Л Римского договора).

Таким образом, ЕС имеет четко определенные полномочия на участие в международных отношениях и заключение международных договоров (6).

Торговые отношения ЕС со странами СНГ вначале строились на основе заключенного в Брюсселе Соглашения от 18 декабря 1989 г. о торговле и экономическом и коммерческом сотрудничестве между СССР и Европейским экономическим сообществом и Европейским сообществом по атомной энергии. После развала СССР на смену ему пришли индивидуальные соглашения о партнерстве и сотрудничестве (ПС), которые ЕС заключил с Россией, Украиной, Беларусью, Молдовой, Казахстаном, Арменией, Азербайджаном и Грузией.

22 апреля 1996 года в Люксембурге было подписано двустороннее Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Азербайджаном.

Соглашение вступило в силу с 1 июля 1999 года после прохождения им ратификации в парламенте Азербайджанской Республики, Европейском парламенте и во всех национальных парламентах государств-членов Союза и сообществ. (Идентичные документы были подписаны и с другими южнокавказскими странами - Грузией и Арменией в 1996 году).

По своей юридической природе данное соглашение относится к категории международных договоров Союза, заключённых совместно Сообществами и государствами-членами. Оно было заключено сроком на 10 лет с последующей ежегодной автоматической пролонгацией Соглашения, если ни одна из сторон не будет заявлять о его денонсации.

В 2008 году срок действия данного договора был продлен. «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Азербайджаном (СПС) будет продлено на будущий год по просьбе Азербайджанского правительства». Об этом 28 ноября в ходе

конференции "Интеграция Азербайджана в ЕС: результаты и перспективы" заявил специальный посланник Европейской Комиссии в Азербайджане Алан Уаддамс (5).

СПС между ЕС и Азербайджаном занимает особое место в системе международно-правовых актов, регулирующих экономические связи между ними.

Наряду с другими областями, СПС заложило правовую основу для развития торгово-экономического сотрудничества между ЕС и Азербайджаном. Соглашение 1996 года имеет рамочный характер, оно содержит общие нормы и положения об экономическом сотрудничестве между ЕС и Азербайджанской Республикой. Поэтому многие его положения нуждаются в дальнейшей конкретизации в рамках специальных двусторонних соглашений по отдельным вопросам торгово-экономического сотрудничества сторон.

Соглашение состоит из преамбулы, 11 разделов, объединяющих 105 статей, пяти приложений и протокола к нему. Анализ данного документа позволяет заключить, что СПС, в целом, определяет общие принципы экономического сотрудничества ЕС и Азербайджана.

В соответствии со ст. 104 данного соглашения, после вступления в силу СПС, оно заменило Соглашение между СССР и Европейским экономическим сообществом и Европейским сообществом по атомной энергии и о торговле и коммерческом и экономическом сотрудничестве, подписанное в Брюсселе 18 декабря 1989 года, применявшееся к отношениям между Азербайджаном и ЕС мутатис мутандис. Относительно экономического сотрудничества между Азербайджаном и ЕС важное значение имеет – III раздел «Торговля товарами», который определяет общие принципы товарооборота между Азербайджаном и ЕС (ст. 9 – 19). Так, ст. 9 предусматривает, что Стороны договора предоставляют друг другу режим наиболее благоприятствуемой нации во всех сферах, касающихся: таможенных пошлин и платежей, применяемых к импорту и экспорту, включая методы сбора таких пошлин и платежей; положений относительно таможенной очистки, транзита, товарных складов и перегрузки; налогов и иных внутренних сборов любого вида, применяемых прямо или косвенно к импортируемым товарам; способов оплаты и передвижения платежей; правил относительно продажи, закупки, транспортировки, распространения и использования товаров на национальном рынке.

Вместе с тем, стороны в своих торговых взаимоотношениях руководствуются принципом свободы транзита. Ст. 10 предусматривает, что в этой связи каждая Сторона обеспечивает свободный транзит через свою территорию товаров, происходящих из таможенной территории или предназначенных для таможенной территории другой Стороны. Правда, правила, содержащиеся в данной статье, не затрагивают специальных положений относительно конкретных секторов, в частности транспорта, или продукции, режим торговли которой согласован между Сторонами отдельно. Также, каждая из Сторон предоставляет другой освобождение от импортных пошлин и сборов на временно ввозимые товары на основе принципа наиболее благоприятствуемой нации и в соответствии со своими международными обязательствами и внутренним законодательством (ст.11).

Для развития экспортного потенциала Азербайджана важное значение имеет ст. 12, предусматривающая, что товары, происходящие из Азербайджана, ввозятся в Сообщество свободно от количественных ограничений. Точно также товары, происходящие

из Сообщества, ввозятся в Азербайджан свободно от любых количественных ограничений и мер с эквивалентным эффектом. Вместе с тем необходимо учесть, что положения раздела применяются к торговле любыми видами товаров, кроме торговли текстильными товарами (ст. 17), угля и изделий из стали (ст. 18), ядерных материалов (статьи 17–19 СПС), правовой режим торговли которыми должен определяться отдельными специальными соглашениями. Важным положением Соглашения является возможность введения Сторонами мер предосторожности и антидемпинговых процедур относительно товаров, импортируемых на территорию друг друга для защиты собственного внутреннего рынка. Однако подобные защитные меры от демпинга и субсидий должны применяться только после консультаций Сторон в Комитете сотрудничества, создаваемого на основе СПС (ст. 14.2 и 14.3).

Соглашение не исключает запретов или ограничений импорта, экспорта и транзита товаров, оправданных с точки зрения общественной морали, обеспечения правопорядка или общественной безопасности; защиты здоровья и жизни людей, животных или растений; защиты природных ресурсов; защиты национальных художественных, исторических или археологических ценностей или охраны интеллектуальной собственности или применения правил, касающихся золота или серебра. Однако такие запреты или ограничения не должны являться средством намеренной дискриминации или скрытого ограничения торговли между Сторонами (ст. 16) В IV разделе «Положения о предпринимательской деятельности и инвестициях» нашли свое отражение закрепительные нормы относительно учреждения и деятельности компаний (глава II), трансграничного предоставления услуг между ЕС и Азербайджаном (глава III), текущих платежей и капиталов (глава V), охраны интеллектуальной, промышленной и коммерческой собственности. Так, Соглашение закрепляет положения относительно движения капиталов и платежей. Стороны обязуются разрешить проведение в свободно конвертируемой валюте любых текущих платежей между своими резидентами, связанных с движением товаров и услуг, осуществляемым в соответствии с положениями настоящего Соглашения. В отношении перевода капиталов на основе баланса платежей обеспечивается свободное движение капитала в форме прямых инвестиций, производимых в компании, созданные в соответствии с законами принимающей страны, и прямых инвестиций, и перевод за границу этих инвестиций, включая любые компенсационные платежи и любой извлеченной из них прибыли (ст. 41).

В разделе V «Сотрудничество в области законодательства» (состоит из одной ст. 43) нашли свое отражение положение о необходимости сближения законодательств сторон, являющееся важным условием укрепления и развития экономических отношений между ЕС и Азербайджаном. В этой же статье содержится положение о том, что Азербайджан стремится к постепенному достижению совместимости своего законодательства с законодательством Сообщества. Процесс гармонизации права охватывает различные отрасли права (например, таможенное законодательство, сфера банковской деятельности, право компаний, налогообложение и др.).

В разделе VI «Экономическое сотрудничество» получили отражение положения в соответствии с которыми Азербайджан и ЕС будут способствовать широкомасштабному экономическому сотрудничеству, с тем чтобы содействовать развитию процесса экономических реформ, восстановлению экономики и устойчивому развитию Республики Азербайджан. Такое сотрудничество способствует укреплению и развитию взаимовы-

годных экономических связей. Меры по реализации этих положений принимаются с целью содействовать проведению экономических реформ и перестройке экономики в Республике Азербайджан. В этом разделе также получили свое закрепление положения о сотрудничестве в сфере торговли товарами и услугами (ст. 45), о промышленном сотрудничестве (ст. 46), строительстве (ст. 47), поощрении и защите инвестиций (ст. 48), энергетике (ст. 55), финансовых услуг (ст. 59), таможенного дела (ст. 67), экономики (ст. 69), денежной политики (ст. 70).

Таким образом, можно заключить, что СПС, являясь действующей юридической базой торгово-экономического сотрудничества между ЕС и Азербайджаном, регулирует все аспекты такого взаимодействия между ними. 7 мая 2009 года в Чехии прошел саммит по программе «Восточное партнерство» (12). На этой встрече всеми 27 странами-членами ЕС и 6 странами, присоединившимися к этой программе, была принята Совместная Декларация, определяющая общие контуры процесса будущего сотрудничества между ними. Основная цель данного проекта направлена на сближение ЕС с 6 постсоветскими странами – Азербайджаном, Украиной, Грузией, Молдовой, Арменией и Беларусью. Программа «Восточное партнерство» предусматривает расширение сотрудничества ЕС с этими странами на двусторонней основе. Так, ЕС с целью создания более тесных связей с каждой из стран-партнеров по этой программе, вместо существующих на двусторонней основе с каждой из стран-партнеров СПС, планирует подписание новых договоров об ассоциации. Если же страна-партнер будет являться членом Всемирной торговой организации (ВТО), то ЕС также планирует создание с ней зоны свободной торговли. Таким образом, разработанная и принятая со стороны Евросоюза программа Восточного партнерства предусматривает постепенную интеграцию ЕС с 6 постсоветскими странами, включая Азербайджан.

Министры иностранных дел ЕС на своей встрече 14 сентября 2010 года уполномочили Еврокомиссию на ведение переговоров с Азербайджаном, Грузией и Арменией с целью заключения двусторонних соглашений об ассоциации. ЕС 16 июня 2010 года начал официальные переговоры с Азербайджаном о заключении соглашения об ассоциации. Следует отметить, что для того, чтобы заключить договор с ЕС о создании зоны свободной торговли, необходимо, чтобы страна-партнер являлась членом ВТО. Грузия является членом ВТО с 14 июня 2000 года, а Армения с 5 февраля 2003 года.

Азербайджан с 1997 года имеет статус наблюдателя в ВТО и ведет переговоры с целью вступления в эту организацию. Естественно, что в свою очередь, подписание имеющего международно-правовую силу соглашения об ассоциации создаст новую юридическую базу во взаимоотношениях Азербайджана с ЕС, что вызовет необходимость имплементации норм и положений данного соглашения во внутреннее законодательство Азербайджана. Но это является предметом уже другого исследования.

Ключевые слова: Европейский союз, соглашение, ассоциация, партнёрство, сотрудничество.

Список использованной литературы

1. Giampaolo Lanzieri. Population and social conditions/Eurostat, data in focus 47/2009//
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-QA-09-047/EN/KS-QA-09-047-EN.PDF
2. European Union reaches 500 Million through Combination of Accessions, Migration and Natural Growth//
http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet/EU_reaches_500_Mill.shtml
3. World Economic Outlook Database, April 2012/International Monetary Fund/4. Report for Selected Country Groups and Subjects
http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weodata/weorept.aspx?sy=2010&ey=2011&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=998&s=NGDP_RPCH%2CNGDPD%2CPPPGBP%2CPPPPI%2CPPPPIH&grp=1&a=1&pr1.x=87&pr1.y=7
4. Зам. министра Махмуд Мамедгулиев рассказал, какие работы проводит Азербайджан для вступления в ВТО//<http://news.day.az/economy/235545.html>
5. Азербайджан продлит Соглашение о партнерстве и сотрудничестве с ЕС//www.regnum.ru/news/1091108.html
6. Sari Aurel. The Conclusion of International Agreements by the European Union in the Context of the ESDP//International and Comparative Law Quarterly. Social Science Electronic Publishing, 2008. Vol. 57.— P.53-86.
7. Германия потеснила Россию в тройке основных торговых партнеров Азербайджана // <http://www.vestikavkaza.ru/news/54851.html>
8. Международное публичное право: учеб./Л.П. Ануфриева, К.А.Бекашев, Е.И.Моисеев, В.В.Устинов [и др.]; отв. ред. К.А.Бекашев. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2009, 1008 с.
9. Международное право/Вольфганг Граф Витцум и др. Пер. с нем. М.: Инфотропик Медиа, 2011, 992 с.
10. Consolidated versions of the treaty on European Union and the treaty on the functioning of the European Union//
<http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st06/st06655.en08.pdf>
11. Европейское международное право. Учебник: /Отв. ред Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.С.Саваськов. М.: Междунар. отношения, 2005, 408 с.
12. EU strategy for the South Caucasus//<http://www.europarl.europa.eu/oeil/FindByProcnum.do?lang=en&procnum=INI/2009/2216>

Elmir EMİNOV

**AVROPA BİRLİYİNİN AZƏRBAYCANLA İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN
HÜQUQİ NİZAMLANMASI SİSTEMİNDƏ TƏRƏFDAŞLIQ
VƏ ƏMƏKDAŞLIQ SAZIŞININ YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Xülasə

Məqalədə müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında iqtisadi-ticarət münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi nizamlanması sistemində vacib yer tutur. Bununla yanaşı müəllif qeyd edir ki, assosiasiya haqqında müqavilənin bağlanması Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərdə yeni hüquqi baza yaradacaqdır. Bu isə müqavilənin norma və müddələrinin Azərbaycanın daxili qanunvericiliyinə implementasiya olunması zərurətini ortaya qoyacaqdır.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, saziş, assosiasiya, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq.

Elmir EMİNOV

**THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE PARTNERSHIP AND
COOPERATION AGREEMENT IN THE SYSTEM OF LEGAL REGULATION
OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE EU AND AZERBAIJAN**

Summary

In the article the author comes to such a conclusion that the Agreement on Partnership and Cooperation Agreement (PCA) has an important place in the international regulation of trade and economic relations between the EU and Azerbaijan. However, the author notes that the signing of the Association Agreement will create a new legal framework in the relations between Azerbaijan and the EU. And this will call for the implementation of the rules and provisions of the agreement into the domestic legislation of Azerbaijan.

Keywords: European Union, agreement, association, partnership, cooperation.

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ИНТЕРЕСОВ СЛУЖБЫ В БАНКАХ*

В условиях стремительно развивающейся сферы банковских отношений актуальным стал вопрос преступлений, совершаемых в финансовых институтах. Уголовное право регулирует отношения, возникающие при противоправных действиях Главой 33 УК АР.

Глава 33 УК АР «Преступления против государственной власти, интересов государственной службы и службы в органах местного самоуправления, а также в других коммерческих и некоммерческих организациях» содержит семь статей: ст.308 «Злоупотребление должностными полномочиями», ст. 309 «Превышение должностными полномочиями», ст. 310 «Присвоение полномочий должностного лица», ст. 311 «Получение взятки», ст. 312 «Дача взятки», ст. 312 «Служебный подлог», ст. 314 «Халатность». Субъектом преступлений, предусмотренных гл. 33 УК АР, для целей настоящей работы, являются лица, выполняющие управленческие функции в коммерческой или иной организации (банках, не банковских кредитных организациях).

Уголовная ответственность по ст. 308, 309, 310 УК АР наступает за использование лицом, выполняющим управленческие функции в коммерческой или иной организации, своих полномочий вопреки законным интересам этой организации и в целях извлечения выгод и преимущества для себя или других лиц либо нанесения вреда другим лицам, или это деяние повлекло причинение существенного вреда правам и законным интересам граждан или организаций либо охраняемых законом интересам общества или государства.

Понятие должностного лица объясняется в примечании 1 ст.308 УК АР для всех статей гл. 33. Таковым признается лицо постоянно, временно или по специальному полномочию осуществляющее функции представителя власти или выполняющее организационно-распорядительные или административно-хозяйственные функции в государственных органах, органах местного самоуправления, государственных или муниципальных учреждениях, предприятиях или организациях, а также в других коммерческих и некоммерческих организациях. Подкоммерческой организацией в соответствии со ст. 43.5 ГК АР следует понимать организацию (юридическое лицо), которая в качестве основной цели своей деятельности преследует извлечение прибыли (например, банки).

К некоммерческой организации относятся юридические лица, которые могут создаваться в форме общественных объединений, союзов юридических лиц, а также в других формах, предусмотренных законом. Некоммерческие организации могут осуществлять предпринимательскую деятельность лишь постольку, поскольку это служит достижению целей, ради которых они созданы, и соответствующую этим целям. Для осуществления предпринимательской деятельности юридические лица, являющиеся некоммерческими организациями вправе создавать хозяйственные общества или

* Məqalə hüquq e.d., prof. Həbil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

участвовать в их деятельности (2, с.208). К таким организациям относятся некоторые небанковские кредитные организации Азербайджана.

В примечании 2 к ст. 308 УК АР законодатель сформулировал понятие служащих, не являющихся должностными лицами так: «Государственные служащие и служащие органов местного самоуправления, не относящиеся к числу должностных лиц, а также служащие других коммерческих и некоммерческих организаций несут уголовную ответственность по статьям настоящей главы в случаях, специально предусмотренных соответствующими статьями».

Существенный вред, причиненный злоупотреблением полномочиями, может выражаться как в потерях материального (имущественного) характера, так и в виде физического вреда, в нарушениях прав и законных интересов граждан, общества и государства.

Цели уголовно наказуемых злоупотреблений выделены в законе – это извлечение выгод и преимуществ для себя или других лиц, либо нанесение вреда другим лицам. Мотивы совершения преступления могут быть различными и на квалификацию преступления не влияют (3, с.64).

Статьи 311 и 312 УК АР предусматривают уголовную ответственность за два связанных между собой состава преступлений: 1) незаконную передачу лицу, выполняющему управленческие функции в коммерческой или иной организации, вознаграждения имущественного характера за совершение действия (бездействия) в интересах дающего в связи с занимаемым этим лицом служебным положением (ст.311 УК АР); 2) дача взятки должностному лицу лично или через посредника (ст. 312 УК АР). По смыслу закона предметом коммерческого подкупа наряду с деньгами, ценными бумагами и иным имуществом, могут, быть выгоды или услуги имущественного характера, оказываемые безвозмездно, но подлежащие оплате (предоставление туристических путевок, ремонт квартиры, строительство дачи и т. п.). Под выгодами имущественного характера следует понимать, в частности, занижение стоимости передаваемого имущества, приватизируемого объекта, уменьшение арендных платежей, процентных ставок за пользование банковскими ссудами.

Субъектами передачи подкупа могут быть любые лица, достигшие шестнадцатилетнего возраста.

Субъектами получения подкупа являются лица, постоянно, временно или по специальному полномочию выполняющие организационно-распорядительные, либо административно-хозяйственные функции в коммерческих организациях независимо от формы собственности, а также в некоммерческих организациях, не относящихся к государственным органам, органам местного самоуправления, государственным и муниципальным учреждениям.

Преступление совершается с прямым умыслом. Обе стороны подкупа осознают, что вознаграждение имущественного характера передается и принимается незаконно – за совершение действия (бездействия) в интересах дающего в связи с занимаемым субъектом получения подкупа служебным положением.

Мотивы у лица, передающего подкуп, могут быть различны. Мотив у лица, принимающего подкуп, всегда корыстный.

Получение лицом, выполняющим управленческие функции в коммерческой или иной организации, денег, ценных бумаг и других материальных ценностей якобы за совершение

действия (бездействия), которое он не может осуществить из-за отсутствия служебных полномочий или невозможности использовать свое служебное положение, следует квалифицировать при наличии умысла на приобретение указанных ценностей как мошенничество по ст. 178 УК АР.

Владелец ценностей в таких случаях несет ответственность за покушение на коммерческий подкуп, если передача ценностей преследовала цель совершения желаемого для него действия (бездействия) указанными лицами (4, с.25).

Как отмечает В.П.Верин: «Мошенничество следует квалифицировать как деяние лица, если оно получает от кого-либо деньги или иные ценности якобы для передачи лицу, выполняющему управленческие функции в коммерческой или иной организации, в качестве предмета коммерческого подкупа и, не намереваясь этого делать, присваивает их. Действия владельца ценностей в таких случаях подлежат квалификации как покушение на коммерческий подкуп. При этом не имеет значения, называлось ли конкретное лицо, выполняющее управленческие функции в коммерческой или иной организации, которому предполагалось передать взятку или незаконное вознаграждение при коммерческом подкупе» (5, с.74). Статья 312 КУ АР содержит примечание, имеющее важное профилактическое значение, в соответствии с которым лицо, совершившее деяние, предусмотренное пунктом 1 и 2 настоящей статьи, освобождается от уголовной ответственности, если в отношении него имело место вымогательство или если это лицо добровольно сообщило о подкупе органу, имеющему право возбудить уголовное дело.

Вымогательство означает требование лица, выполняющего управленческие функции в коммерческой или иной организации, передать незаконное вознаграждение в виде денег, ценных бумаг, иного имущества при коммерческом подкупе под угрозой совершения действий, которые могут причинить ущерб законным интересам гражданина либо поставить последнего в такие условия, при которых он вынужден совершить коммерческий подкуп с целью предотвращения вредных последствий для его правоохраняемых интересов (6, с. 52).

При решении вопроса об освобождении от уголовной ответственности лица, сообщившего органу, имеющему право возбудить уголовное дело, о незаконной передаче лицу, выполняющему управленческие функции в коммерческой или иной организации, денег, ценных бумаг, иного имущества, имеется в виду, что сообщение (письменное или устное) должно признаваться добровольным, независимо от мотивов, которыми руководствовался заявитель. Не может признаваться добровольным сообщение, сделанное в связи с тем, что о коммерческом подкупе стало известно органам власти (7, с.74).

Как было отмечено ранее, если деяния, предусмотренные гл. 22 УК АР, причинили вред интересам других организаций, а также интересам граждан, общества или государства, уголовное преследование осуществляется на общих основаниях, т.е. для возбуждения уголовного дела, производится предварительное расследование и для судебного разбирательства не требуется заявления или согласия гражданина или организации (принцип публичности).

Для развития страны необходимы благоприятные экономические условия, созданию которых способствует укрепление законности и порядка в сфере экономики. По мере расширения сферы экономических отношений в Азербайджане можно предположить увеличение количества уголовных дел данной категории. В связи с этим особого внимания требуют вопросы, связанные с методикой расследования и рассмотрения дел о

преступлениях в сфере экономической деятельности, грамотное, юридически обоснованное разрешение которых приобретает все большее значение в масштабе государства.

По мнению Р.О.Рогалева, к банковским преступлениям следует отнести составы ст. 174 УК РФ - легализация (отмывание) денежных средств или иного имущества, приобретенных другими лицами преступным путем и ст. 174¹ - легализация (отмывание) денежных средств или иного имущества, приобретенных лицом в результате совершения им преступления (7, с.37). Мы не согласны с данной позицией, так как данные преступления не являются банковскими в полном смысле, поскольку их совершение возможно и в других сферах деятельности.

Как считает В.Д.Ларичев, к экономическим преступлениям следует относить преступления в сфере интеллектуальной собственности, поскольку большинство составов этих преступлений предусматривает совершение посягательства в процессе экономической деятельности, либо в процессе «фиктивной» экономической деятельности. Кроме того, к экономическим указанный автор относит и преступления, предусмотренные ст.238 УК РФ «Производство, хранение, перевозка либо сбыт товаров и продукции, выполнение работ или оказание услуг, не отвечающих требованиям безопасности», ст.285.1 «Нецелевое расходование средств государственных внебюджетных фондов», а также ст.289 «Незаконное участие в предпринимательской деятельности», поскольку эти преступления затрагивают интересы экономики и совершаются субъектами экономической деятельности в процессе экономической (хозяйственной) деятельности, либо должностным лицом вопреки запрету, установленному законом и связаны с предоставлением такой организации льгот и преимуществ или с покровительством в иной форме» (8, с.22-23).

По нашему мнению, нет необходимости в таком расширении круга преступлений, совершаемых в банковской сфере за счет преступлений, предусмотренных в иных главах и разделах УК, поскольку они совершаются не только в сфере экономической деятельности и нарушают охраняемые законом имущественные интересы граждан, общества и государства, но и посягают на иные объекты уголовно-правовой охраны. Кроме того, такие преступления в большинстве совершаются лицами, не являющимися субъектами экономической деятельности.

Полагаем, что систему преступлений в банковской сфере по УК Азербайджана можно классифицировать в зависимости от различных оснований. Так, в частности, в зависимости от субъекта преступления все рассматриваемые преступления можно подразделить на: 1 – совершаемые должностными лицами; 2 – совершаемые иными работниками банков и 3 – совершаемые иными участниками банковской деятельности.

В УК Азербайджана не предусмотрена ответственность за незаконную банковскую деятельность как это имеет место в УК РФ. Область применения статьи 172 УК РФ – это незаконная деятельность различных предпринимательских структур, осуществляющих банковские операции. Ими могут быть и зарегистрированные на законных основаниях юридические лица, которые не имеют прав на банковскую деятельность и юридические лица, не имеющие регистрации и прав на банковскую деятельность. Такими структурами могут быть и вполне легитимные учреждения, деятельность которых выходит за пределы их компетенции (9, с.136). Отсутствие в УК Азербайджана нормы об ответственности за незаконную банковскую деятельность представляется нам пробелом в законодательстве, требующим своего устранения. Незаконная банковская деятельность является

специальным составом незаконного предпринимательства. Она подрывает доверие к банковской системе, создает условия для обмана граждан и юридических лиц, пользующихся банковскими услугами, наносит ущерб государству и финансовой системе. Полагаем поэтому, что УК Азербайджана должен быть дополнен нормой хотя бы следующего содержания: «Осуществление банковских операций коммерческой организацией без государственной регистрации, в порядке, установленном законодательством Азербайджанской Республики, либо без специального разрешения (лицензии) на проведение соответствующих банковских операций или с нарушением условий лицензирования, если это деяние причинило значительный (крупный) ущерб гражданам, организациям или государству».

Ключевые слова: банковские услуги, банковская кредитная деятельность, банковские преступления, мошенничество, подкуп, легализация и отмывание денег, доверие банковским операциям.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку: Изд-во «Юридическая литература», 2012.
2. Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей / Под ред. ИЛ. Кожевникова. М., 2000.
3. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Преступления в сфере экономической деятельности. М., 1998.
4. Гамза В.А., Ткачук И.Б. Безопасность коммерческого банка. М., 2000.
5. Верин В.П. Преступления в сфере экономики. М., 2003.
6. Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело / Пер. с англ. М., 2000.
7. Рогалев Р.О. Проблемы ответственности за преступления в сфере банковской деятельности // Журнал российского права, 2003, № 10.
8. Ларичев В.Д. Теоретические основы предупреждения преступлений в сфере экономики. М.: Юрлитинформ, 2010.
9. Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. М.: Изд-во «Спарк», 1999.

Teymur HEYBƏTOV

BANKLARIN XİDMƏT MARAQLARINA QARŞI YÖNƏLMİŞ CİNAYƏTLƏR

Xülasə

Məqalədə bank xidməti və fəaliyyəti ilə bağlı cinayətlərə nəzər salınmışdır. Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə və bu sahədə münasibətləri tənzimləmə mexanizmlərinə baxılmışdır. Cinayət Məcəlləsinin 308-310-cu maddələri təhlil edilir və Cinayət Məcəlləsinin bankların xidmət maraqlarına qarşı cinayətlərlə bağlı normalarına əlavə dəyişikliklərin edilməsi məqsəduyğun sayılır.

Açar sözlər: bank xidmətləri, bank krediti, bank cinayətləri, fırıldaqçılıq, ələalma, pul-ların ləqəlləşdirilməsi və yuyulması, bank əməliyyatlarına etibar.

Teymur HEYBATOV

CRIMES AGAINST THE SERVICE INTERESTS OF BANKS

Summary

In the article the crimes connected with the bank service and activity are considered. The relevant norms in the Criminal Code and mechanisms regulating the relations in this sphere have been examined. The Articles 308-310 of the Criminal Code were analysed and making additional changes to the norms of CC related to the crimes against service interests of banks was considered to be expedient.

Keywords: bank services, bank credit activity, bank crimes, swindle, bribery, legalization and cleaning money, confidence in banking operations.

Rövzət ƏHMƏDOV
Dissertant, AMEA FSHİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏMƏYİN MÜHAFİZƏSİNƏ DAİR QANUNVERİCİLİYİN TƏTBİQİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ*

Əmək şəraitinin, əməyin həyata keçirildiyi ekoloji durumun yaxşılaşdırılması, işçinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi – hazırda bütün bunlar əməyin mühafizəsi ilə bağlı mövcud problemlərin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Bu sahədə əsas vəzifə işçi şəxsiyyəti kimi yüksək dəyərin verilməsi və onun hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini çətinləşdirən əngəllərin təhlil edilməsindən ibarətdir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir (1, s.4).

Konstitusiyanın 35-ci maddəsi isə hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu təsbit edir (1, s.9). Bu baxımdan əməyin mühafizəsi elə bir sahədir ki, burada hüququn aliliyinin və əmək münasibətlərinin hümanistliyinin təsdiq edilməsi üçün real imkanlar mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının əməyin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyi daim təkmilləşdirilməli və bu sahədə mövcud olan beynəlxalq hüquqi aktların, onların müvafiq norma və prinsiplərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bununla bağlı respublikamızda «Əməyin mühafizəsinin idarə edilməsi sistemi - ümumi tələblər. İLO-OSH 2001 (İDT)» beynəlxalq standartının tətbiq edilməsi əhəmiyyətli olardı. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən tövsiyə edilən bu standartın qüvvəyə minmə müddəti elə müəyyən edilməlidir ki, ekspert və auditor kadrlarının təlimatlandırılması, sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması mümkün olsun. Bundan başqa, müasir dövrdə əməyin mühafizəsi sisteminin təşəkkül tapması prosesi əməyin mühafizəsinin idarə edilməsi sisteminin, bu sahədə davamlı milli siyasətin və ölkədə onların tətbiq edilməsi üzrə mexanizmlərin formalaşdırılması, habelə hər bir müəssisədə əməyin mühafizəsi mədəniyyətinin tətbiqini məqsəd kimi qarşıya qoyan əməyin mühafizəsinə dair milli hesabatların və proqramların işlənilib hazırlanması ilə bağlı məsələləri əhatə etməlidir. Belə geniş həcmli tədbirlərin həyata keçirilməsi işçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının həyata keçirilməsini xeyli dərəcədə asanlaşdırardı.

Bir qayda olaraq əməyin mühafizəsi əmək fəaliyyəti prosesində işçilərin həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemi kimi nəzərdən keçirilir. O, kompleks hüquqi, sosial-iqtisadi, təşkilati-texniki, reabilitasiya, sanitar-gigiyenik, müalicə-profilaktik və təhlükəsiz əmək şəraitinin təmin edilməsinə yönəlmiş digər tədbirləri özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət vətəndaşların sahibkarlıq və əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair təhlükəsizlik tələblərinin müəyyən edilməsi və onların icrasına nəzarət kimi funksiyaları özündə saxlamaqla, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin təmin edilməsi üzrə vəzifələri işəgötürənlərə həvalə etmişdir.

İnsana yönəlik əmək mühiti yaratmaq yolu ilə işçilərin həyat və sağlamlığının qorunub saxlanılmasında həlledici rol məhz işəgötürənlərə məxsusdur. Bu, ilk növbədə, iş yerinin

* Məqalə hüquq ü.e.d., prof. Həbil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə aiddir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsi «İş yeri» anlayışına belə tərif verir: «İş yeri işçinin, haqqı ödənilməklə, vəzifəsi (peşəsi) üzrə əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş işləri (xidmətləri) yerinə yetirdiyi yerdir» (2, s.2). İş yeri işçinin öz işi ilə bağlı olmalı olduğu və birbaşa və ya dolaylı şəkildə işəgötürənin nəzarəti altında fəaliyyət göstərdiyi yerdir (ofis, sex, anbar, mağaza və s.). Əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq, işəgötürən hər bir iş yerində təhlükəsiz əmək şəraitini, əməyin mühafizəsi tələblərini təmin etməlidir. İş yerlərinin təchizatına dair tələblər, bir qayda olaraq, sanitar-epidemioloji qaydalarda və normativlərdə öz əksini tapır. Mövcud tibbi-fizioloji təsnifatə əsasən bütün yerinə yetirilən işlər şərti olaraq altı kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriya - ağır işlər fizioloji komforta yaxın şəraitdə yerinə yetirilir. Növbəti kateqoriya işlər tədricən müsbət məqamların azalması və mənfilərin artması ilə xarakterizə olunur. Altıncı kateqoriya ağırlıq dərəcəsinə aid olan işlərdə əmək şəraiti xüsusilə əlverişsiz olur. Bu ağırlıq dərəcəsinə fəvqəladə, gözlənilməz stress, əsəbi-psixi gərginlik nəticəsində kəskin, çox ağır patoloji reaksiyalar doğuran işlər aid edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iş yerinin vəziyyətinin təşkili ilə bağlı işçilərin və işəgötürənlərin mövqeləri bir-birindən fərqlənir. Bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına iş yerlərinin attestasiyası xidmət edir. Belə attestasiya iş yerlərinin təchizatındakı boşluqları aşkara çıxarmağa və aradan qaldırmağa imkan verir. Y.B.Kryajev əmək müqaviləsinin məzmununa iş yerinin attestasiya pasportunun daxil edilməsini təklif edir və göstərir ki, burada işçinin sağlamlığına mənfi təsir edən əmək şəraitinin bütün xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır. Bu zaman attestasiya pasportu məcburi qaydada sertifikatlaşdırılmalı olan daimi iş yerlərinin siyahısına uyğun gəlməlidir (3, s.10).

Əmək şəraitinin işçinin orqanizminə mənfi təsirinin qarşısını tam şəkildə almaq çətindir, çünki həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli işlərdə, insanı (işçini) əvəz edən maşınların tətbiq edilməsi də daxil olmaqla, istehsal texnikası və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi maliyyə qoyuluşu tələb edir. Təcrübə göstərir ki, işəgötürənlər işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasında maraqlı deyildirlər. Nə qədər paradoksal olsa da, bəzən işçilərin özləri də mövcud əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına maraq göstərmirlər.

Müasir istehsal texnikası və texnologiyası zərərli və ya təhlükəli istehsal faktorlarının işçilərə təsirini azaltsa da, onu tam şəkildə istisna edə bilməz. Buna görə də işəgötürənlər istehsal texnikası və texnologiyasının yenilənməsi üzrə texniki tədbirlərlə yanaşı, həm də kompleks təşkilati tədbirlər görməli, xüsusən də mövcud əmək şəraitinin əməyin mühafizəsi sahəsində dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş normativ tələblərə uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər həyata keçirməlidirlər (məsələn, texnoloji proseslər, əməyin və istehsalın təşkili ilə bağlı və s.).

İşçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüququnun reallaşdırılmasında, qanunun tələblərinə uyğun olaraq, həm dövlət, həm də ictimai orqanlar tərəfindən həyata keçirilən daimi nəzarət mühüm rol oynayır. Ayrı-ayrı təşkilatlarda əməyin mühafizəsi vəziyyətinə pilləli nəzarət praktikası formalaşmışdır. Onun məqsədi kompleks təşkilati-texniki və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə zədələnmə hallarının və peşə xəstəliklərinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Belə nəzarət mərhələli şəkildə, ayrıca bölmə tərəfindən bütövlükdə təşkilat üzərində, işəgötürənlərin və işçilərin nümayəndələrinin birgə səyləri ilə həyata keçirilir və istehsal proseslərinin, avadanlıqların, iş yerlərinin və bölmə və xidmətlərin inzibati-texniki heyəti tərəfindən işçilər üçün sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsinin təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunu yoxlamağa imkan verir (5, s.23).

Mərhələli nəzarət sistemi qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməyə də, praktikada öz səmərəliliyini təsdiq etmişdir və buna görə də geniş şəkildə tətbiq edilə bilər.

İşçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının reallaşdırılmasını çətinləşdirən problemlərdən biri də bir çox işəgötürənlərin işçiləri şəxsiyyət kimi qəbul etmək istəməməsi ilə bağlıdır. Belə işəgötürənlər işçiləri, bir qayda olaraq, maşın və mexanizmlərlə birlikdə kapitalın vəziyyətinə təsir göstərən özünəməxsus resurs kimi qiymətləndirirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir işçi insandır və onun stabil və uğurlu əmək fəaliyyəti əməyin mühafizəsi vasitəsi ilə təmin edilir (4, s.302).

Əmək prosesinin (fəaliyyətinin), işçilərin əqli və mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri də daxil olmaqla, insanın maraq və dəyərlərinə yönəlməsi və bu şəkildə işçilərin şəxsi istehsal ehtiyatlarından daha dolğun istifadə edilməsi ümumdünya əməyin humanistləşməsi tendensiyasına xidmət edir.

Əməyin humanistləşməsi çoxaspektli anlayış olmaqla həm də əməyin mühafizəsinə dair xüsusi tələbləri özündə əks etdirir. Belə ki, əmək fəaliyyəti prosesində işçi öz sağlamlığı, gəlirlərinin səviyyəsi, işlə təminatlılığı ilə bağlı hər hansı təhlükə (narahatlıq) hiss etməməli, onun şəxsiyyət kimi özünəməxsus keyfiyyətləri isə bir sıra vasitələrlə, o cümlədən ona gəlirlərinin bölüşdürülməsində iştirak etmək imkanı verilməklə daha tam və dolğun şəkildə inkişaf etməlidir. Hətta işçilərin ayrı-ayrı tələbatlarının, məsələn, əməkdən məmnun qalmasının nəzərə alınması hər hansı əlavə maddi xərclər çəkilmədən əmək məhsuldarlığını artırma bilər. Həmçinin göstərmək lazımdır ki, müasir texnologiyalara əsaslanan əksər yeni istehsal sahələri yalnız işçilərin ümumi insani tələbatları, xüsusən komfortlu (rahat) əmək şəraitinə olan tələbatı nəzərə alındığı hallarda fəaliyyət göstərə bilər.

İşçilərin əməyinin mühafizəsinə dair tələblər baxımından əməyin humanistləşdirilməsinin bir çox istiqamətləri mövcuddur. İşçinin insan kimi əhəmiyyəti haqqında təsəvvürlərin dəyişməsi, onun maraqlarının, şəxsi keyfiyyətlərinin, tələbatlarının və qabiliyyətlərinin nəzərə alınması məcburi şərt kimi yolverilməz fiziki əmək şəraitindən mühafizəni özündə əks etdirir. İnsanın fiziki və əqli imkanları, o cümlədən iş tempi, onun davamlılığı və monotonluğu ilə bağlı streslərə qarşı müqaviməti məhdudiyyətsizdir, onların rəasional şəkildə nəzərə alınması işçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının səmərəli şəkildə reallaşdırılmasını təmin edir. Mövcud əlverişsiz əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, peşəkar fəaliyyətin təşkili, təhlükəsiz avadanlıqların yaradılması, habelə işçilərin özünün qanuni maraqları nəzərə alınmaqla əməyin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması üzrə əsas strategiyaların planlaşdırılması və işlənib hazırlanması məhz bu məqsədlərə xidmət edir.

Əməyin humanistləşməsi işəgötürən üçün əhəmiyyətli itkilərə səbəb olan işçilərin hüquqlarının azalmasına imkan vermir. İşçilərə müxtəlif səbəblərə görə yerinə yetirməyə hazır olmadığı əlavə əmək vəzifələrinin həvalə olunması, onların iş vaxtından artıq işlərə, qanunsuz cərimələrə və hətta normalaşdırılmamış iş gününə cəlb edilməsi işəgötürənin maddi xərclərinin artmasına gətirib çıxara bilər.

Əməyin humanistləşməsi əməyin insanın və digər canlı orqanizmlərin sağlamlığına və həyat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməyən əlverişli ətraf mühit şəraitində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. İdealda hər bir işçi ona öz fiziki və mənəvi potensialını maksimum səmərəli şəkildə maddiləşdirmək imkanı verən əlverişli təbii şəraitdə işləməlidir.

Əməyin humanistləşməsi istiqamətlərindən biri kimi iş yerinin zahiri xüsusiyyətləri, o cümlədən işçilər üçün əlverişli, rahat əmək şəraitinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan xüsusi paltarların olması çıxış edir.

Əmək şəraitinin humanistləşməsi həmçinin işçilərdə yalnız yerinə yetirilən iş sadəcə olaraq maraqlı münasibət formalaşdırmır, həm də onları iş yerində mövcud olan əmək şəraitini və əməyin mühafizəsi şəraitini yaxşılaşdırmağa meyilləndirir. Bu prosesə təşkilati xarakterli tədbirlər, o cümlədən işçilərin əməyin təhlükəsizliyi və mühafizəsinin təmin edilməsi üzrə üsul və vasitələr, habelə şəxsi intizamın möhkəmləndirilməsi və ümumi əmək mədəniyyətinin səviyyəsinin artırılması əsasında onlara həvalə olunmuş funksiya və işlərin yerinə yetirilməsi zamanı bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması ilə bağlı təlimatlandırılması mühüm köməklik göstərə bilər.

Lazımi əmək şəraitinin təmin edilməsi, işçilərin əməyinin humanistləşdirilməsinə keçid vəsaitlərin insan resurslarına və işçilərin ixtisasının artırılmasına yönəldilməsini sadəcə olaraq işəgötürənin əlavə xərcləri kimi deyil, həm də əmək məhsuldarlığının artırılması vasitəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarının inkişafının intensivliyi işçilərin iş qabiliyyətindən birbaşa asılıdır. İşçilərin iş qabiliyyəti dedikdə isə insanın fiziki, psixi və mənəvi qüvvəsinin olması ilə təyin edilən əmək fəaliyyəti qabiliyyəti başa düşülür. İşçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının həyata keçirilməsi onların iş qabiliyyətinin daimi saxlanılmasını tələb edir və bu zaman əmək və istirahət rejimlərinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Rasional, fizioloji baxımdan əsaslandırılmış əmək və istirahət rejimi iş dövrlərinin istirahət dövrləri ilə elə əvəzlənməsini nəzərdə tutur ki, bu zaman ictimai-faydalı insan fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyinə, yaxşı sağlamlıq vəziyyətinə, yüksək iş qabiliyyətinə və əmək məhsuldarlığına nail olunur.

İşəgötürənin əsas bacarığı onun ağıllı surətdə, elm və texnikanın nailiyyətləri əsasında öz biznesini idarə etmək qabiliyyəti hesab olunur. Düzgün idarəetmənin əsas, həlledici komponenti kimi əsaslı və ixtisaslı işçi qüvvəsinin köməkliyi ilə təhlükəsiz və insana layiq olan, habelə əmək məhsuldarlığının və məhsulların keyfiyyətinin artırılmasına imkan verən əmək şəraitinin yaradılması çıxış edir. Əməyin mühafizəsi normalarına uyğun gəlməyən iş mühiti son nəticədə zərərə görə xərclərin artması, zərərli və təhlükəli istehsal sahələrində çalışan işçilərə əlavə məzuniyyətlər verilməsi, fərdi müdafiə vasitələrinə çəkilən xərclər, bədbəxt hadisələrdən və peşə xəstəliklərindən zərər çəkənlərə verilən kompensasiyalar hesabına həm işəgötürənə, həm də cəmiyyətə baha başa gəlir.

Hər bir ayrıca işçinin əməyin mühafizəsinə olan hüququ yalnız qanunvericilik normalarının köməkliyi ilə reallaşa bilməz, burada işəgötürənin və işçinin razılaşdırılmış hərəkətləri sistemi də vacib rol oynayır. Məsələn, təhlükəsizlik qaydalarının pozulması italyan şirkəti olan DHL-in əməkdaşlarından biri ilə bağlı ciddi bədbəxt hadisələrə səbəb olduğundan onun işçiləri əməyin mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə tətillər elan etmişlər və bu, təşkilatın rəhbərliyini həmkarlar ittifaqları ilə danışıqlar aparmağa məcbur etmişdir. Təcrübə göstərir ki, əməyin mühafizəsi qanunvericiliyinin pozulması faktları geniş yayılsa da, kollektiv əmək mübahisələri, bir qayda olaraq, əmək haqlarının ödənilməsinin gecikdirilməsi halları ilə bağlı yaranır.

Humanist əmək şəraiti dedikdə elə əmək şəraiti başa düşülür ki, yerinə yetirilən iş öz meyarlarına görə ağır və ya zərərli deyildir, istehsal mühiti müəyyən edilmiş standartlardan kənara çıxmamalıdır, estetik meyarlara görə müasir tələb və tövsiyələrə cavab verir, işçilər üçün əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik tələblərinə əməl olunmasını təmin edən əlverişli mühit yaradılır.

Əmək şəraitinin humanistləşdirilməsi siyasətinə əməl olunması üzrə əsas vəzifələrdən biri kimi risk elementlərinin istisna edilməsi, rahatlıq elementlərinin tətbiq edilməsi çıxış edir.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, işəgötürənlərin və həmkarlar ittifaqlarının birgə səyləri məhz buna yönəlməlidir. Bu baxımdan hesab edirik ki, «əməyin humanistləşdirilməsi» anlayışının əmək və onunla sıx surətdə bağlı olan digər münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərindən biri kimi ƏM-in 3-cü maddəsində təsbit edilməsi və gələcəkdə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi praktikasının bu prinsip əsasında qurulması məqsədəmüvafiq olardı.

Əməyin təhlükəsizliyi normalarına əməl edilməsinin zəruriliyi həm işçilər, həm də işəgötürənlər tərəfindən dərk edilməlidir. Ona görə də iş yerlərində əməyin mühafizəsi şəraiti, sağlamlığın pozulması riskləri və buna görə nəzərdə tutulan kompensasiyalar, fərdi müdafiə vasitələri ilə bağlı işçilərin məlumatlandırılması sahəsində mövcud olan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, bütün üsul və vasitələrlə işçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının reallaşdırılmasını təmin etmək vəzifəsi hələ ki, cəmiyyətdə prioritet kimi qəbul edilmir, baxmayaraq ki, o, insanın yaşamaq və sağlamlığın qorunmasına olan hüquqları ilə sıx surətdə bağlıdır. Məhz sağlamlığın qorunması və yaşamaq hüquqları işçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüququnun əsasını təşkil edir və müasir şəraitdə bu hüquqlar daha çox pozulur. Ən ümumi şəkildə insanın xüsusi dəyəri kimi sağlamlığını orqanizmin düzgün, normal fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar. İşəgötürən həm işə qəbul zamanı, həm də əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində işçilərin tibbi baxışdan keçirilməsini təmin etməli və zəruri hallarda onun maliyyələşdirilməsini həyata keçirməlidir.

İşçilərin həyat və sağlamlığının qorunmasının təmin edilməsi əməyin mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri sırasına daxildir. Buna görə də işçinin həyat və sağlamlığının qorunmasına olan hüququ ƏM-in 12-ci maddəsində sadalanan işəgötürənin vəzifələrində öz əksini tapmalıdır. Bunun üçün həmin maddənin məzmununa işəgötürənin işçidən onun həyat və sağlamlığını təhlükə altında qoyan işləri yerinə yetirməsini tələb etməsini qadağan edən müddəə daxil edilməlidir.

İşçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının reallaşdırılması, normativ aktların qəbul edilməsi prosesi də daxil olmaqla, bütün maraqlı şəxslərin və müxtəlif səviyyəli təşkilatların sistemli fəaliyyətini nəzərdə tutur. İşçilərin əməyin mühafizəsinə olan hüquqlarının daha dolğun şəkildə həyata keçirilməsi kompleks sistemli yanaşma tələb edir – bu zaman əməyin mühafizəsinə yönələn tədbirlər kifayət qədər maliyyələşir, habelə bu tədbirlər işçilərin ən zəruri tələbatları, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyələrdə elm, texnika və texnologiyanın yeni nailiyyətləri nəzərə alınmaqla, əmək prosesinin humanistləşdirilməsi əsasında həyata keçirilir.

Açar sözlər: əməyin mühafizəsi, hüquq institutu, təhlükəsizlik texnikası, əməyin müdafiəsi institutu, əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2010, 100 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2010, 272 s.
3. Кряжев Е.В. Правовые аспекты охраны труда в Российской Федерации: состояние и перспективы. Автореф. дис.... к.ю.н. СПб., 1997, 173 с.
4. Маврин С.П., Филиппова М.В., Хохлов Е.Б. Трудовое право России. СПб., 2005, 448 с.
5. Нуртдинова А. Защита трудовых прав работников // Хозяйство и право, 2002, №12, 28 с.

Ровзат АХМЕДОВ

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ И УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ ТРУДА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

В данной статье ведется комплексный анализ вопросов применения и усовершенствования трудового законодательства в области защиты труда в Азербайджанской Республике. Автор анализирует институт защиты труда с точки зрения обеспечения защиты жизни и здоровья работников и считает этот вопрос одним из основных направлений государственной политики в области защиты труда. Исходя из вышесказанной точки зрения, автор считает, что обеспечение права защиты жизни и здоровья работника должно найти свое отражение в статье 12 Трудового кодекса Азербайджанской Республики, где перечисляются обязанности работодателей. Для этого в смысловой текст этой же статьи должно быть включено положение, запрещающее работодателю требовать выполнение работ, ставящих под угрозу жизнь и здоровье работника.

В то же время в статье указывается то, что для более полного обеспечения права на защиту труда работников требуется системно-комплексный подход.

Ключевые слова: охрана труда, институт права, техника безопасности, институт защиты труда, усовершенствование трудового законодательства.

Rovzat AHMADOV

PROBLEMS OF APPLICATION AND IMPROVEMENT OF LABOR LEGISLATION IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

In the present article a comprehensive analysis is made of the use and improvement of labor legislation in the sphere of labor protection in the Republic of Azerbaijan. The author analyzes the Institute for the Protection of Labour in terms of health and safety of employees and considers the issue as one of the main directions of the state policy in the field of labor protec-

tion. Proceeding from the above point of view, the author believes that guarantee of the right of protection of life and health of a worker should be reflected in Article 12 of the Labour Code of Azerbaijan Republic where the duties of employers are listed. To do this, the article should include a provision prohibiting an employer to require carrying out work that endangers the life and health of a worker.

At the same time, the article points out the fact that to for more complete ensure of the right to the protection of employees, a system-complex approach is required.

Keywords: labor safety, institute of law, safety measures, Institute for the Protection of Labor, improvement of labor legislation.

Ramin XƏLİLOV

doktorant, AR Ədliyyə Nazirliyi

Məhkəmə-Ekspertiza Mərkəzi

**ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA
QANUNVERİCİLİYİ POZMA CİNAYƏTLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ,
TƏZAHÜRLƏRİ, DİNAMİKASI VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ***

Bəşər tarixində cinayətkarlıq mənfi təzahür kimi həmişə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş və ayrı-ayrı vaxtlarda hər bir dövlət belə təzahürlərlə mübarizənin səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət göstərmişdir. Dövlətin daxili funksiyaları sahəsində üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biri və bəlkə də ən əsası insanların hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin əmin-amanlığının qorunmasını təmin etməyə istiqamətləndirilmişdir. Buna görə də tarixən müxtəlif ölkələrdə cinayətkarlıqla mübarizə siyasəti dövlət səviyyəsində formalaşdırılmış və onun təşkilatı hüququ problemlərinin həll edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Demokratik və hüquqi dövlətlərdə bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilmiş, müsbət təcrübə qazanılmışdır. Təsədüfi deyil ki, ölkədə bu işin təşkili və təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin müxtəlif səviyyələri və digər çoxsaylı amillər nəticəsində müxtəlif ölkələrdə cinayətkarlığın səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Bəzi ölkələrdə cinayətkarlıq yüksək templə inkişaf etdiyi halda, bəzi ölkələrdə cinayətkarlığın səviyyəsi aşağı göstəricilərlə xarakterizə olunur. Elə buna görə də adətən, beynəlxalq səviyyədə müsbət təcrübədən istifadə etmək istəyən dövlətlər işin təşkilini, metodikasını və taktikasını öyrənir və bunu öz ölkəsində tətbiq etməyə üstünlük verirlər. Buna görə də cinayətkarlıqla mübarizə ölkənin taleyüklü problemlərindən biri hesab olunur.

Cinayətkarlıqla mübarizə siyasəti elmlə təcrübənin qarşılıqlı vəhdəti şəklində, yüksək elmi səviyyədə, kompleks qaydada həyata keçirildiyi ölkələrdə bu sahədə çox vaxtı uğurlu nəticələr əldə edilir. Cəmiyyətdə insanlar daima düşünmüşlər ki, necə etmək olar ki, ölkədə qayda-qanun insanların rəftar normasına çevrilsin, heç kimin hüququ pozulmasın, heç kimə zərər vurulmasın, cəmiyyət insan münasibətləri, insanların öz aralarındakı münasibətlər normal məcrada inkişaf etsin. Buna görə də hüquq elmində cinayətkarlıqla mübarizənin səmərəli təşkilinə dair çoxsaylı nəzəriyyələr, baxışlar, fikir və mülahizələr mövcuddur. Bu işin elmi səviyyədə təşkili metod və metodologiyaların düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Cinayətkarlıqla mübarizə yalnız cinayət etmiş şəxsin cəzalanmasından ibarət deyildir. Bəlkə də bu, ilk və ən sadə vasitələrdən biridir. Cəmiyyətin üzvü olan insanın layiqli cəza alması çətin və məsuliyyətli bir tədbirdir. Bu tədbir dövlətin adından həyata keçirilir. Bununla belə cinayətkarlığın vəziyyətinin vaxtaşırı olaraq öyrənilməsi, artan və azalan cinayətlərin səbəblərinin tədqiq edilməsi, cinayətkarlığın proqnozlaşdırılması, cinayətkarlığı doğuran səbəb və şəraitin öyrənilməsi, profilaktiki tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində tədbirlərin görülməsi bu məsələnin vacib elementlərindəndir.

Müəyyən dövrdə və müəyyən ərazidə baş verən bütün cinayətlərin məcmusundan ibarət olan sosial-hüquqi hadisə cinayətkarlıq hesab edilir. Cinayətkarlığın səviyyəsi, quruluşu və dinamikası onun əsas cəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini təşkil edir. (1, s. 6) Bu problemlə nəzəri baxımdan ən çox məşğul olan elm sahəsi kriminologiya elmi hesab edilir. Bir elm kimi

* Məqalə hüquq ü.f.d. Bəxtiyar Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

kriminologiya cinayətkarlığın statistikasını və dinamikasını əsasında təhlillər aparmaqla ayrı-ayrı cinayətlərin vəziyyəti, təzahürləri, dinamikası, inkişaf meyilləri, cinayətkarın şəxsiyyəti, kriminoloji xüsusiyyətləri, cinayətkarlığı doğuran səbəb və şərait, cinayətkarlığın qarşısının alınması və onun proqnozlaşdırılması kimi əsas elmi istiqamətləri özündə birləşdirir. Cəza siyasətinin səmərəliliyi, cinayət etmiş şəxsin islah olunaraq cəzanın öz məqsədinə çatması, cinayətkarın daha təhlükəli olmayan bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətə, ailəsinə və işlədiyi kollektivə qayıtması müstəsna əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdəndir.

Tarixi baxımdan kriminologiya elmi əsasən XIX əsrin yaşadı olmasına baxmayaraq, cinayətkarlıq, onu doğuran səbəb və şərait, habelə belə təzahürlərin qarşısının alınmasının problemi məsələləri zaman-zaman həmişə insanların maraq dairəsində olmuşdur. Müxtəlif tədqiqatçılar cinayətkarlığı tədqiq edərkən müxtəlif metod və metodologiyalardan istifadə etmiş, məsələyə təcrübi materiallar əsasında yaradıcılıqla yanaşaraq nəzəri təhlillər aparmış və bütün bu araşdırmalar nəticəsində müəyyən qanunauyğunluqlar üzə çıxarılmış, maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Cinayət insan fəaliyyəti, insanla bağlı fəaliyyət və cəmiyyətlə sıx bağlı olan təzahür olsa da, cəmiyyətdə bir qayda olaraq cinayət əməlləri həmişə ikrah hissi ilə qarşılanmış və lənətlənmişdir. Kapital münasibətlərinin inkişafı və qloballaşma prosesləri cinayətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin sürətlə artmasına, cinayətin yeni və təhlükəli növlərinin yaranmasına, onun edilmə üsul və vasitələrinin genişlənməsinə, icra mexanizmlərinin təkmilləşməsinə öz təsirini göstərmişdir. Bu gün cinayətkarlıq bəşəriyyət üçün böyük bir bəlaya, dövlət içərisində dövlətə çevrilmişdir. Onun təbiəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, cəmiyyətdə gedən proseslər kontekstində cinayətkarlıq sanki bir peşəyə, sənətə çevrilmiş, insanların müəyyən bir qrupunun həyat tərzinə, yaşayış vasitəsinə çevrilmiş və peşəkar forma almışdır. Elmi-texniki inqilablar və nailiyyətlərin təsiri cəmiyyətə olduğu kimi cinayət fəaliyyətindən də yan ötməmişdir. Bu gün cinayətkarlıq millət, sərhəd və dövlət tanımır, onun işinə və fəaliyyətinə geniş kontingentlər cəlb edilir, elmi nailiyyətlərdən, texnologiyalardan, internet resurslarından istifadə edilir, informasiya əlaqələri genişlənir və bütün bunlar bir şəbəkə kimi kriminal fəaliyyətin, necə deyirlər, «uğurla» başa çatdırılmasına kömək edir. Belə vəziyyətdə cinayətkarlıq tədqiqat obyektini kimi böyük maraq kəsb edir və aktuallıq daşıyır. Ümumiyyətlə, cinayətkarlığın, habelə onun ayrı-ayrı növlərinin tədqiqinə yeni yanaşmalar tələb olunur, yeni metod və metodologiyalardan səmərəli istifadə edilməsinə zərurət yaranır. Buna görə də çoxsaylı ümumi və xüsusi metodların tətbiqi, nəzəri və təcrübi materialların qarşılıqlı əlaqədə və dialektik inkişafda öyrənilməsi, sosioloji tədqiqatlardan, statistik məlumatlardan, təhlillərdən, ümumiləşmələrdən yaradıcılıqla istifadə edilməsi bu sahədə müəyyən uğurlu nəticələr əldə edilməsinin rəhni kimi çıxış edir (2, s. 213-214).

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən 302-ci maddənin cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməsi və qüvvəyə minməsi 1 sentyabr 2000-ci il tarixdən başlasa da, belə əməllərin vəziyyətinin, təzahürlərinin, dinamikasının və inkişaf meyillərinin tədqiqi maraq doğurur. Bu cinayətlər öz ictimai təhlükəliliyinə görə az ağır cinayətlər kateqoriyasına aid olsa da, lakin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gündən-günə genişlənməsi, onun rolunun cinayətkarlıqla mübarizədə artması, bu sahədə qanunvericiliyi pozma əməllərinin yolverilməzliyinə aktuallıq gətirir. Eləcə də bu norma yeni tətbiq olunmasına baxmayaraq, son illər əməliyyat-axtarış orqanlarının və onların həyata keçirdiyi fəaliyyətin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sürətlə dəyişdiyindən, bu tərkibin kriminoloji baxımdan tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin hər bir cinayət əməli kimi əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma əməlləri də cəmiyyətdə gedən proseslərlə sıx bağlıdır və qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də tədqiq edilən əməl dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər

bölməsinə daxil olan ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərin bir növü kimi qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Bu baxımdan əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan 302-ci maddədə son vaxtlar bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər aparılmışdır. Eləcə də Azərbaycan Respublikasının «Əməliyyat – axtarış fəaliyyəti haqqında» 28 oktyabr 2009-cu il qanununa ötən dövr ərzində on beşdən çox müxtəlif və əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Məsələ burasındadır ki, qloballaşan və gündən-günə genişlənən cinayətkarlıq kontekstində bu gün hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətini və cinayətkarlıqla mübarizəni əməliyyat-axtarış fəaliyyəti həyata keçirilmədən təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Statistik məlumatlardan görünür ki, 2000-ci ildə 9467 nəfər, 2005-ci ildə 6178 nəfər, 2010-cu ildə 3663 nəfər, 2012-ci ildə isə 3410 nəfər şəxs axtarışda olmuşdur. Müvafiq olaraq, görülmüş tədbirlər nəticəsində 2000-ci ildə 6469 nəfər, 2005-ci ildə 4531 nəfər, 2010-cu ildə 2322 nəfər və 2012-ci ildə 2020 nəfər şəxs aşkar edilib müvafiq orqanlara təhvil verilmişdir. Eləcə də 2000-ci ildə 1183 nəfər, 2005-ci ildə 1382 nəfər, 2010-cu ildə 926 nəfər və 2012-ci ildə 902 nəfər şəxs itkin düşmüş şəxs barəsində əməliyyat-axtarış tədbirləri həyata keçirilmiş və görülmüş tədbirlər nəticəsində 2000-ci ildə 705 nəfər, 2005-ci ildə 983 nəfər, 2010-cu ildə 665 nəfər və 2012-ci ildə 665 nəfər itkin düşmüş şəxsin taleyinə aydınlıq gətirilmiş və onların bir çoxu tapılıb ailə üzvlərinə təqdim edilmişdir. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin səmərəli təşkili nəticəsində respublikada qeydə alınmış cəmi cinayətlərin 2000-ci ildə 91,5%-i, o cümlədən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin 87%-i, 2001-ci ildə 92,7%, o cümlədən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin 91,2%, 2002-ci ildə 94,1%, o cümlədən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin 92,9%, 2003-cü ildə 92,8%, o cümlədən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin 91,4%, 2004-cü ildə 93,6%, o cümlədən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin 92,9%, 2005-ci ildə 91,2%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 92,8%, ağır cinayətlərin 84,4%, 2006-cı ildə 89,7%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 86,3%, ağır cinayətlərin 75,3%, 2007-ci ildə 92,1%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 92,6%, ağır cinayətlərin 84,6%, 2008-ci ildə 88,3%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 93,3%-i, ağır cinayətlərin 77%, 2009-cu ildə 87,7%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 96,3%, ağır cinayətlərin 82,1%, 2010-cu ildə 86,4%, xüsusilə ağır cinayətlərin 96%, ağır cinayətlərin 79,4%, 2011-ci ildə 82,9%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 91,9%, ağır cinayətlərin 76%, 2012-ci ildə 86,2%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlərin 94%, ağır cinayətlərin 80,1%, 2013-cü ildə isə 85,3%, o cümlədən xüsusilə ağır cinayətlər 94,1, ağır cinayətlər isə 82,3% açılmışdır. İlk baxışda sadə görünən bu rəqəmlər əməliyyat-axtarış orqanlarının böyük və gərgin əməyinin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. 2012-ci ildə qeyri-aşkar şəraitdə baş vermiş cinayətlərin 69,2% və ya 6461-i açılmış, keçmiş illərdən qalmış bağlı cinayətlərin 460-ı, o cümlədən onlardan xüsusilə ağır və ağır kateqoriyasına aid olan 81 cinayətin açılması təmin edilmişdir. İl ərzində 3410 nəfər, o cümlədən 1040 nəfər ağır və xüsusilə ağır cinayət törətmiş təsirləndirilən şəxslər əməliyyat orqanları tərəfindən axtarılmışdır. Axtarış elan edilmiş şəxslərin 2768 nəfəri istintaqdan, 615 nəfəri məhkəmə orqanlarından, 25 nəfəri isə penitensiar xidmət müəssisələrindən qaçıb gizlənmiş şəxslər olmuşlar. Təhlillər göstərir ki, axtarışda olanların 2148 nəfəri və 67,4%-i daxili işlər orqanları, 36 nəfər və ya 41,1% vergilər nazirliyi, 8 nəfər və ya 10,5%-i milli təhlükəzilik orqanları, 6 nəfəri və 35,3% gömrük orqanları tərəfindən müəyyən edilib istintaq orqanlarına təqdim edilmişdir. Göründüyü kimi əməliyyat-axtarış orqanları son dərəcə gərgin və intensiv fəaliyyət göstərmişdir. Bu kontekstdə əməliyyat-axtarış orqanları tərəfindən qanunvericiliyin pozulmasına dair faktlar sürətlə azalmış və minimuma enmişdir. Bu isə onu göstərir ki, əməliyyat – axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma əməlləri intensiv surətdə azalmışdır. Bunun əsas səbəbi bu orqanlarda

çalışanların təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, qabaqcıl iş metodlarının tədrisi və öyrənilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur (3, s.37-51).

Məlumdur ki, cinayətkarlıqla mübarizənin tarixi olduqca qədimdir. Bütün bəşəriyyət tarixində təşəkkül tapan cəmiyyətlərdə, dövlətlərdə ağıllı insanları narahat edən ən qədim problemlərdən biri cinayətkarlıqla mübarizə məsələləridir. Tarixən bu problem zaman-zaman araşdırılmış, onun ayrı-ayrı sahələri intensiv olaraq öyrənilmiş, bu sahə yeni nəzəriyyə və müddəalarla zənginləşdirilmişdir. Öz dövlətinin və xalqının taleyi üçün narahat olan bütün cəmiyyətlərdə cinayətkarlığa müxtəlif ictimai-siyasi və hüquqi qiymət verilsə də, əsas məqsəd onunla səmərəli mübarizənin təşkilinə istiqamətlənmişdir (4, s.7). Bəziləri cinayətkarlığı bir sosial təzahür kimi, (5, s.38) insan xüsusiyyəti kimi, (6, s.136) cəmiyyətin xəstəliyi kimi, (2, s.23) bəşəriyyətin ölümü kimi (7, s. 297) əbədi və normal təzahür kimi (9, s.39) səciyyələndirsə də, cinayətkarın şəxsiyyətinin insan taleyi ilə sıx bağlı olan problem kimi öyrənilməsi, tədqiq edilməsi və cinayətkarlığın qarşısının alınması sahəsində məsələlərin həyata keçirilməsi həmişə aktual olmuşdur. Bəzi cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə bu sahədə uğurlar qazanılmış, bəzən isə cinayətkarlıq sürətlə artaraq təhlükəli həddə yaxınlaşmışdır. Dünyanın tanınmış ictimai-siyasi xadimləri, dövlət rəhbərləri və mütərəqqi insanlar keçən əsrin sonlarında və yeni əsrin əvvəllərində problemin global xarakter almasını və bəşəriyyət üçün böyük təhlükə yaratmasını müşahidə etmiş və bu onların təbii narahatçılığına səbəb olmuşdur. Məşhur alman kriminoloqu Frans fon List hələ 1889-cu ildə Leypsiqdəki çıxışında deyirdi ki, yüksək gigiyena mədəniyyəti xəstəlik və ölüm üzərində qələbə çala bilmədiyi kimi, xəbərdarlıq və cəza tədbirləri də cinayətkarlığın kökünü kəsmək iqtidarında deyildir. Çünki cinayətkarlıq da ölüm və xəstəlik kimi əbədidir. (9) Eyni fikri fransız sosioloqu E.Dyürkgeym və italyalı A.Qarofalo da dəstəkləmişlər (8, s.39; 10, s.153-157).

Hələ vaxtilə Çezari Bekkariya özünün «Cinayətlər və cəzalar haqqında» əsərində haqlı olaraq yazırdı ki, cinayətin qarşısını almaq cəzalandırmaqdan yaxşıdır. Əgər həyatda xeyir və şərin ümumi nəticəsi barədə danışsaq, insanları mümkün qədər böyük xoşbəxtliyə və ya mümkün qədər az bədbəxtliyə aparan istənilən yaxşı qanunvericiliyin başlıca məqsədi bundadır: cinayətkarlığın qarşısını almaq istəyirsinizsə, elə edin ki, qanunlar aydın və sadə olsun, millətin bütün qüvvəsi onların müdafiəsinə səfərbər edilsin. Elə edin ki, insanlar yalnız və yalnız qanunlardan qorxsun. Qanun qarşısında qorxu xeyirlidir, ancaq insanın insan qarşısındakı qorxusu məhvedicidir və cinayət yaradandır (11, s.75-76).

Bəşəriyyət tarixində dövlətə, cəmiyyətə və insanlara maddi və mənəvi zərər vuran, həmişə ikrah hissi doğuran cinayət əməllərinə qarşı aparılan mübarizə bütün dövlətlərin və xalqların tarixində ən aktual problemlərdən biri olmuşdur. Sosialist rejimində belə dövlət xalqla birlikdə kommunist partiyasının rəhbərliyi altında qətiyyətlə mübarizə apararaq cinayətkarlığın kökünü tam kəsmək kimi bir vəzifəni qarşısına qoyurdu. Lakin Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hüquqi dövlət qurmaq yolunu tutaraq, öz iqtisadiyyatını bazar münasibətləri yolu ilə inkişaf etdirərək, “açıq” dövlət kimi qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq, cinayətkarlıqla mübarizənin kompleks və elmi şəkildə aparılmasına üstünlük vermək yolunu tutdu. Etiraf edildi ki, cəmiyyətlə birgə doğulan təzahür kimi cinayətkarlığın kökü kəsilməzdir, o insanla və cəmiyyətlə birgə yaranmışdır və həmişə də olacaqdır. Nə qədər ki, bəşəriyyət və insanlar mövcuddur onların mövcudluğunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan təzahür kimi cinayətkarlığın kökünü tam kəsmək birmənalı şəkildə mümkün olmayacaqdır. Belə yanaşma nəticə etibarilə cəmiyyət üzvlərini və cinayətkarlıqla mübarizə aparan şəxsləri illüziyalardan bir növ xilas etdi, bu fəaliyyətə müəyyən aydınlıq gətirdi,

qətiyyət və məqsədyönlülük stimulu verdi. Buna görə də hazırda ölkəmizdə cinayətkarlığın kökünü kəsmək yox, onunla məqsədli şəkildə, elmi səviyyədə mübarizənin təşkil edilməsinə, profilaktiki tədbirlər kompleksinin hazırlanıb həyata keçirilməsinə, cinayətkarlığın ayrı-ayrı, ən geniş yayılmış və ən təhlükəli növlərinin nəzarətdə saxlanılmasına üstünlük verilir. Bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində görülmüş tədbirlərin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin cinayətkarlığın qarşısının alınması və hüquq pozanlarla rəftaretmə üzrə V Konqresinin materiallarında haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, BMT-nin üzvü olan dövlətlər cinayətkarlıqla və onun qarşısının alınması ilə mübarizəyə öz büdcələrinin ən azı 2%-dən 16%-ə qədərini sərf etməlidirlər (12, s.86). Bu da dünyada cinayətkarlığın təhlükəli növlərinin, transmilli miqyasının gündən-günə genişlənməsi və daha təhlükəli xarakter alması ilə əlaqədardır (13, s.36).

Aparılan təhlillər göstərir ki, dünyada cinayətkarlıq sürətlə artmaqdadır. Son illər cinayətkarlığın artım sürəti insanların doğum sürətini üstələməkdədir. Dünyanın bir çox beynəlxalq təşkilatlarının və böyük ölkələrin statistik hesabatları cinayətkarlığın artım sürəti barədə həyəcənli məlumatlar yaymaqdadır (14, s.455-462; 15, s.334-339; 16, s.527; 17, s.72-78). Təsadüfi deyil ki, BMT-nin Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsi aparıcı dünya dövlətlərinin bu istiqamətə təxirəsalınmadan müdaxilə etməsinə zərurət duyulduğunu vurğulamaqdadır. Qloballaşma prosesləri, bazar münasibətlərinin inkişafı, «açıq» dövlət siyasəti, milli və dini zəmində münaqişələrin artması, transmilli cinayətkarlığın ən müxtəlif və təhlükəli növlərinin sürətli artmasına öz təsirini göstərməkdədir. Bu gün ümumilikdə götürüldükdə cinayətkarlıq bir təzahür forması olsa da, mahiyyət etibarilə özündə çox vaxt dövlət elementlərini əks etdirməyə başlamışdır. Texniki imkanlardan, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, silahdan, nəqliyyat vasitələrindən, müasir elmi nailiyyətlərdən geniş istifadə olunur. Korrupsiya, qeyri-peşəkarlıq, qeyri-operativlik, beynəlxalq və regional əlaqələrin mükəmməl olmaması və digər çoxsaylı amillər cinayətkarlığa öz mənfi təsirini göstərir. Bu gün cinayətkarlıq dövlət içərisində dövlət kimi ciddi problemlər yaratmaqdadır (10, s.153-154).

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hüquq pozuntularına və onun təhlükəli növlərindən olan cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Müstəqillik ölkəyə və ölkə vətəndaşlarına heç nə ilə əvəz olunmayan milli-mənəvi dəyərlər sistemi bəxş etmişdir. Öz müqəddəratını təyin edən Azərbaycan xalqı varislik ənənələrinə əsaslanaraq böyük uğurlar əldə etməkdədir. Bununla yanaşı keçmişdən, İttifaq dövlətinin tərkibində mövcud olduğumuz mərhələdən tam fərqli olaraq, bu gün müstəqil dövlətimizdə cinayətkarlıqla mübarizə kimi mürəkkəb bir işin milli kadrlar vasitəsilə aparılması, bu işə son dərəcə məsuliyyətlə, yaradıcılıqla, qətiyyətlə yanaşılması mərhələsi başlamışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, «açıq» dövlət siyasəti, bazar münasibətlərinə keçid, iş yerlərinin azlığı və digər çoxsaylı problemlər kontekstində ölkədə cinayətkarlıqla mübarizənin təşkili də çətin bir yol keçmişdir. Bu istiqamətdə ötən dövrdə olduqca gərgin iş aparılmışdır. Müstəqillik illərində normativ-hüquqi aktların yaradılması sahəsində səmərəli tədbirlər görülməklə yanaşı, ölkə prezidentinin fərman və sərəncamları ilə hüquq islahatlarının həyata keçirilməsinin müəyyən istiqamətlərdə aparılmasına mühüm dəstək verilmişdir. Bu tədbirlərin əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və hazırda da ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Cinayətkarlıqla mübarizə tarixi, mövcud statistik rəqəmlər və təhlillər müəyyən nəticələrə gəlməyə və işin əsas istiqamətinin dəqiq müəyyən edilməsinə imkan verir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkədə zorakılıqla və tamah niyyəti ilə törədilən qətl, terrorçuluq, banditizm, silah

alveri və s. bu kimi ağır cinayətlərin artmasına öz təsirini göstərmişdir. Ölkədə müstəqillik illərində cinayətkarlığın vəziyyətini öyrənmək üçün müəyyən tarixi proseslərə uyğun olaraq mərhələli tədqiqatlara diqqət yetirilməyə başlamışdır. Müəyyən edilmişdir ki, ictimai-siyasi quruluşda baş verən əsaslı dəyişikliklər, planlı sosialist təsərrüfatından sərbəst bazar münasibətlərinə keçid, işsizlik və yoxsulluq, hüquq-mühafizə sisteminin təşkilati və hüquqi bazasının dəyişməsi, «açıq» dövlət siyasəti kontekstində sərhədlərdəki şəffaflıq, sahibkarlıq fəaliyyətinin maddi-maliyyə bazasının qüsurları, çirkli pulların yuyulması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkədə qanunçuluğa bu və ya digər şəkildə təsiri, nəzarətsiz ərazilərdə qanunsuz fəaliyyətin genişlənməsi, pul-kredit siyasətinin yenidən təşkil edilməsi, xarici valyutaların ölkədə ekvivalent vasitəsinə çevrilməsindəki reallıqlar, hüquq-mühafizə orqanlarının maddi-texniki və kadr potensialındakı bəzi qüsurlar, qanunvericilikdəki boşluqlar və yüzlərlə digər səbəblər ölkəmizdə cinayətkarlığı xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə müxtəlif istiqamətlərdə, ya mənfi, ya da müsbət mənada təsir göstərmişdir. Yeni Cinayət Məcəlləsi insan hüquq və azadlıqlarının, bazar münasibətlərinin, digər zəruri ictimai münasibətlərin cinayət-hüquqi vasitələrlə mühafizəsinə yeni yanaşma və yeni baxışlar kontekstində formalaşmışdır. Buna görə də bəzi əməllərin kriminallaşdırılmasına baxmayaraq, bəzi əməllər dekriminallaşdırılmışdır. Belə əməllərdən biri də əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulması əməllərinin kriminallaşdırılmasıdır. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda cinayətkarlığın vəziyyəti Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan keçmiş sovet respublikalarında ən aşağı yerlərdən birini tutur. Bu da cinayətkarlıqla mübarizə siyasətinin və təşkilati-hüquqi tədbirlərin düzgün və səmərəli aparılmasının nəticəsində baş vermişdir (14, s.115-117). Bu gün cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması vəzifəsi Azərbaycan Respublikası CPM-nin 221-ci maddəsində konkret müəyyənləşdirilmişdir. Lakin reallıq bundan ibarətdir ki, bu vəzifə heç də tam yerinə yetirilmir və ya belə təqdimatlar əsasında səmərəli tədbirlər həyata keçirilmir. Buna görə də «Cinayətlərin qarşısının alınmasında dövlət sisteminin əsasları barədə» normativ-hüquqi Aktın qəbul edilməsinə zərurət yaranmışdır. Cinayətkarlığın nəzarətdə saxlanılması mexanizmlərinin də təkmilləşdirilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Cinayət etmiş şəxsin məhkəmə hökmləri ilə cəzalandırılması mexanizmləri bu gün klassik forma olmaqla, cinayətkarlıqla mübarizənin ən geniş yayılmış formalarındandır. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, bu qədim forma təkmilləşdirilməyə möhtacdır. Cinayətkarlığın profilaktikası, qarşısının alınması istiqamətində tədbirlərin görülməsi, proqnozlaşdırma və buna müvafiq olaraq adekvat tədbirlərin görülməsi, cinayətkarlığın nəzarətdə saxlanılması bu gün kifayət qədər aktualdır. Əminliklə demək olar ki, ölkəmizdə cinayətkarlığın nəzarətdə saxlanılmasına diqqətin artırılması vacibdir.

Qloballaşma dövrü, heç şübhəsiz, bütün cəmiyyətlərdə ciddi problemlər yaratmışdır. Bu öz təsirini cinayətkarlığa da göstərmiş, yeni təhlükəli meyllər yaratmışdır. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə cinayətkarlıq daha da qloballaşmış, dövlətdaxili milli səviyyədə çıxaraq regional və beynəlxalq səciyyə daşımağa başlamışdır. Təhlillər göstərmişdir ki, dünyada insan artımı ilə müqayisədə cinayətkarlığın artım sürəti üstünlük təşkil etmiş və təhlükəli bir xarakter almışdır (18, s.17-21). Dünyanın müxtəlif ölkələrində və ümumiyyətlə, dünyada qeydə alınmış cinayətləri latent şəkildə törədilmiş və gizli qalmış kriminal əməllərlə məcmu şəkildə götürdükdə cinayətkarlığın insanlığa qənim kəsildiyi şübhə doğurmur. Görkəmli kriminoloqlar A.İ.Dalqovanın, V.V.Luneyevin, L.Kralkın, V.E.Kvaşisin, D.A.Linin və başqalarının apardığı tədqiqatlar ciddi narahatçılıq doğurur. Təhlillər göstərir ki, dünyada ildə 600-700 milyona qədər cinayət qeydə alınır. Dünya əhalisinin 5.6%-i cinayətkar kateqoriyalara aiddir. BMT-nin təhlillərinə görə 1995-2002-ci

illərdə dünyada cinayətkarlığın səviyyəsi 12%-dən çox artmışdır. (19, s.5-12) Buna görə də beynəlxalq və regional təşkilatlar, habelə milli hüquq sistemi cinayətkarlıqla mübarizəni daim diqqətdə saxlayır, onun vəziyyətini, inkişaf meyillərini öyrənir və belə təzahürlərin qarşısını almaq üçün kompleks tədbirlər həyata keçirirlər.

Az ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil olan CM-in 302-ci maddəsi dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan on birinci bölmənin ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən otuz ikinci fəslin sıra etibarilə on yeddinci maddəsini təşkil edir. Digər tərəfdən bu sistemaltı elementlərin qrup tərkibində Ədalət mühakiməsi, İbtidai istintaq, Təhqiqat və Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti orqanlarının normal fəaliyyətini təmin edən ictimai münasibətlərin, eləcə də şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin qorunmasını təmin edir. Bu tərkib 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu dövrün cinayətkarlığı təhlil edilərkən aydın olmuşdur ki, ölkədə cinayətkarlığın ən aşağı səviyyəsi 2000-ci ilə 13958, ən yüksək səviyyəsi isə 2011-ci il ilə 24263 və ya 10305 fakt və ya 73.8% artmışdır. Hər yüz min nəfərə düşən cinayətlərin sayı 2000-ci ildə 176 olmuşdursa, 2011-ci ildə 268 və ya 92 fakt və ya 52.2% artmışdır. Bu da adambaşına düşən cinayətlərin 2000-ci ilə nisbətən 52.3% artdığını göstərir. Məlumdur ki, 8 dekabr 1960-cı il tarixli Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 7.1 maddəsində ağır cinayətlərin siyahısı konkret olaraq müəyyənləşdirildiyi halda, 30 dekabr 1999-cu il Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsi cinayətlərin təsnifatını müəyyənləşdirmiş, o cümlədən cinayət normalarının sanksiyasında əməlin xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq 2 ildən artıq olmayan əməllər böyük ictimai təhlükə törətməyən, 7 ildən artıq olmayan əməllər az ağır, 12 ildən artıq olmayan əməllər ağır, 12 ildən artıq azadlıqdan məhrum etmə və daha ağır cəza nəzərdə tutulmuş əməllər isə xüsusilə ağır cinayətlər kimi təsnifatlaşdırılmışdır. (20, s.6-9; 21, s.11-12) Bu da 2000-ci ildən əvvəlki dövrdə qeydə alınan ağır cinayətlərlə 2000-ci ildən sonrakı dövrdə qeydə alınan ağır və xüsusilə ağır cinayətlər arasında əhəmiyyətli fərq yaranması ilə müşahidə olunmuşdur. Əgər 2000-ci ildə qeydə alınan cinayətlərin 4576-sı və ya 32.7%-i ağır cinayətlərə aid olmuşdursa və bu rəqəm yüksək hədd hesab olunursa, 2011-ci ildə qeydə alınmış ümumi cinayətlərin 2255-i və ya ümumi cinayətlərin 9.8%-i ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə aid olmuş, başqa sözlə, ölkədə qeydə alınan ümumi cinayətkarlıqda ağır cinayətlərin xüsusi çəkisi 22.9% azalmışdır. “Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər” üzrə ən aşağı göstərici 2003-cü ildə 521 fakt təşkil etdiyi halda, ən yüksək hədd 1200 olmaqla 2009-cu ildə qeydə alınmışdır. Bu da onu göstərir ki, müqayisəli təhlil aparıldıqda 2003-cü ilə nisbətən 2009-cu ildə dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər 679 və ya 130% artmışdır. Buna müvafiq olaraq ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər son on bir ildə göstəriciləri təhlil edilərkən aydın olur, bu qəbildən olan cinayətlərin ən aşağı göstəricisi 112 olmaqla 2011-ci ildə, ən çoxu isə 242 olmaqla 2006-cı ildə qeydə alınmışdır. Başqa sözlə, 2006-cı ilə nisbətən 2011-ci ildə ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlərin sayı 130 və ya 116% azalmışdır. Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər fəslinə daxil olan əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan CM-in 302-ci maddəsi ilə son on bir ildə rəsmi statistikada cəmi iki cinayət hadisəsi qeydə alınmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə 1 nəfər haqqında 1, 2008-ci ildə isə 2 nəfər haqqında 2 cinayət işi ittiham aktı ilə məhkəməyə göndərilmiş və təqsirli şəxslər məhkəmə hökmləri ilə cəzalandırılmışlar.

Məlumdur ki, baş vermiş cinayətlərin heç də hamısı rəsmi statistikada öz əksini tapmır. Təcrübələr və sorğular göstərir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma

əməllərinin müəyyən bir hissəsi bu və ya digər səbəblər üzündən latent şəkildə törədilir. Hələ keçən əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən latent cinayətkarlığın ciddi bir problem olması ayrı-ayrı tədqiqatlarda diqqəti cəlb edir. Məsələn, Nyu-Yorkda ayrı-ayrı kateqoriya insanlar arasında keçirilən anonim sorğular zamanı “Siz bu və ya digər cinayət əməli törətmisinizmi?” sualına respondentlərin 91%-i müsbət cavab vermişlər. (22, s.117) Son illər müxtəlif metod və üsullarla aparılan təhlillər latent cinayətkarlığın sürətlə artdığını göstərir. Məsələn, rusiyalı alim S.E.Vitsinin təqdim etdiyi metodla aparılan təhlillər Rusiyada hər il 23 milyondan çox cinayətin latent şəkildə törədildiyini göstərir. (2, s.164) Bu problemi azərbaycanlı alimlərdən İ.A.İsmayılov, T.E.Qarayev və başqaları araşdıraraq, ayrı-ayrı növlər üzrə cinayət əməllərinin rəsmi statistikadan üç-beş dəfə artıq olduğunu təsdiq etmişlər. (23, 14; 24, 103) N.F.Kuznetsova isə latent cinayətkarlığın maksimum həddinin 53%-i keçmədiyini qeyd edir. (25, 51) A.A.Konev isə haqlı olaraq göstərir ki, ayrı-ayrı növ əməllərdə latentlik faizi müxtəlif ola bilər. Biz də bu mövqeyə qoşularaq hesab edirik ki, müxtəlif cinayətlərdə latentlik göstəriciləri müxtəlif ola bilər. Bununla yanaşı, zənnimizcə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma əməlləri sırasında da latentlik yüksək yer tutur. Ən müxtəlif səbəblər üzündən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma əməlləri cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi, cinayət haqqında zəruri məlumatların və şikayətlərin vaxtında verilməməsi və ya əməlin daha ağır maddələrlə tövsif edilməsi üzündən rəsmi statistikadan kənarda qalır.

Lakin hesab edirik ki, rəsmi statistikada cinayətlərin və məhkumların sayı barədə məlumatlar tam dəqiq deyildir. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Hüquq-mühafizə orqanlarında formalaşmış ənənəyə görə statistik hesabatlar aparılarkən təqsirli şəxslərə daha ağır maddələrlə verilmiş ittiham əsas götürülərək statistik məlumatlar həmin maddələrlə də qeydiyyata düşür. Məsələn, respublika Daxili İşlər Nazirliyinin baş əməliyyat müvəkkili Hacı Məmmədovun cinayət işində bir sıra əməliyyat işçilərinin, habelə əməliyyat işçisi olmayan dəstə üzvlərinin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin tələbini pozaraq əlbirliklə törədilmiş cinayətlərində dəstənin marağında olan ayrı-ayrı şəxsləri heç bir hüquqi əsas olmadan güdmələrinə, onlar haqqında ən müxtəlif məlumatlar toplamağa, telefon danışqlarını ələ keçirməyə, məxfi məlumatlardan istifadə etmələrinə, xidmət göstərdikləri Daxili İşlər Nazirliyinin əməliyyat-axtarış imkanlarından öz cinayətkar məqsədləri üçün istifadə etmələrinə baxmayaraq, onların heç birinə CM-nin 302-ci maddəsi ilə ittiham verilməmişdir. Qeyd edilməsi zəruridir ki, bu əməliyyatlarda, o cümlədən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin tələblərinin pozulması yalnız Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Cinayət Axtarış İdarəsinin Baş əməliyyat müvəkkili Hacı Məmmədov tərəfindən deyil, eyni zamanda Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Cinayət Axtarış İdarəsinin rəisi Zakir Nəsirov, həmin idarənin şöbə rəisi Kamil Sədrəddinov, Nizami rayon Polis İdarəsinin cinayət axtarış bölməsinin baş əməliyyat müvəkkili Mehman Həsənov, Binəqədi rayon Polis Şöbəsinin baş əməliyyat müvəkkili Ədalət Əsədullayev tərəfindən də 10 mart 2005-ci ilə qədər olan müddətdə mütəmadi olaraq pozulmuşdur (26).

İstintaq və məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, əməliyyat-axtarış orqanlarının səlahiyyətli subyektlərinin və bu orqanın ayrı-ayrı əməkdaşlarının 302-ci maddədə nəzərdə tutulan cinayət əməllərinə dair hərəkətləri çox vaxt CM-in öz sanksiyasına görə daha ağır maddələri ilə - vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməyə görə məsuliyyət müəyyən edən CM-in 308-ci maddəsi, vəzifə səlahiyyətlərini aşmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan CM-in 309-cu maddəsi, vəzifəli şəxsin səlahiyyətlərini mənimsəməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutan CM-in 310-cu maddəsi, yaxud da özbaşınalığa görə

məsuliyyət nəzərdə tutan CM-in 322-ci maddələri ilə tövsif edir və nəticədə CM-in 302-ci maddəsi ilə törədilmiş cinayət əməli statistikadan kənarda qalmış olurr. Bu da onunla bağlıdır ki, istintaq orqanının əməkdaşları ümumi hüquq norması ilə xüsusi hüquq norması arasında fərqləndirməni sona qədər apara bilmir, təqsirli şəxsləri daha ağır maddə ilə ittiham edib işi məhkəməyə göndərməklə öz işlərini bitmiş hesab edirlər. Bu zaman təqsirli şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan şəxs olub-olmamasına, habelə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmayan şəxs tərəfindən, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan həmin Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan hər hansı tədbirin birini və ya bir neçəsini həyata keçirməsini düzgün tövsif edə bilmir, ümumi, xüsusi, cins, növ və bilavasitə obyektləri, cinayətin ədalət mühakiməsi əleyhinə, yaxud da korrupsiya cinayətləri və ya qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlərdən fərqləndirilməsini cinayətin subyektini və subyektiv cəhətini, eləcə də obyektiv cəhətin zəruri elementlərini kifayət qədər mükəmməl fərqləndirə bilmir, bu da qanun pozuntularına gətirib çıxarır.

Aparılan təhlil göstərir ki, son illər əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma əməllərində artım müşahidə edilir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti orqanlarının dairəsinin, iş həcmnin, hüquq və səlahiyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı bir dövrdə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına dövlət tərəfindən təminat verildiyi bir halda, belə artım və inkişaf meylləri narahətçilik doğurur, bir tərəfdən əməliyyat-axtarış orqanlarının nüfuzuna mənfi təsir göstərir, digər tərəfdən şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafeələrinin pozulmasına gətirib çıxarır. Eləcə də son illər gizli qaydada informasiya alınması üçün texniki vasitələrin qanunsuz olaraq əldə edilməsi, satılması, istehsalı, ölkəyə gətirilməsi və bundan müxtəlif şəxsi məqsədlərlə istifadə edilməsi hallarının artması müşahidə edilir. Belə təzahürlərin qarşısının alınması sahəsində görülmüş işlərin vəziyyəti əlaqədar orqanlar tərəfindən nadir hallarda təhlil edilsə də, cinayətkarlığın istintaq və məhkəmə vəziyyəti ümumiləşdirilmir, qüsurlar aradan qaldırılmaz və tətbiq tarixi yeni olduğundan bu sahədə istintaq və məhkəmə orqanlarına yüksək ixtisaslı tövsiyələr az verilir. Belə əməlləri törədən səbəblər də kifayət qədər araşdırılmaz və onların aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görülmür.

Açar sözlər: cinayətkarlıq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, kriminologiya, cinayətkarlığa nəzarət, latent cinayətkarlıq, gizli informasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Səməndərov F. Kriminologiya. B., 2003.
2. Иншаков С.М. Исследование преступности: проблемы методікі і методології. М., 2012.
3. Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquq pozmalar. Bakı, 2013.
4. Долгова А.И. Преступность, ее организованность і кримінальное общество. М., 2003.
5. Глінскій Я.И. Кримінологія: теорія, історія, емпіріческая база, соціальная контроль. СПб., 2009.
6. Шестаков Д.А. Кримінологія. СПб., 2006.
7. Лунеев В.В. Курс міровой і російской кримінології. М., 2011.
8. Дюркгейм Э. Соціологія преступности. М., 1966.
9. Ліст Ф. Преступление как соціально-патологіческое явление. СПб., 1900.

10. Zahidov B.S. Cinayətkarlığın nəzarətdə saxlanılmasının bəzi problemləri haqqında. /Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. B., 2011.
11. Çezari Bəkkariya. Cinayətlər və cəzalar haqqında. M., 1993.
12. Холыст Бруно. Кримінологія. Основные проблемы. М.: Юридлит, 1980.
13. Zahidov B.S. Narkotimz və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri. B., 2004.
14. Лунев В.В. Преступность XX века. Мировой кримінологический анализ. М.: Норма, 1999.
15. Російский кримінологический взгляд. 2011. № 1.
16. Лопашенко Н.А. Уголовная політика. М.: Волтерс Клувер, 2009.
17. Кримінологія. М.: Норма, 2009.
18. Куліков А.С. Мировое сообщество против глобалізації преступности і терроризма. М., 2002. (Глобалізація і новые вызовы безопасности в віде преступности і терроризма).
19. Голік И.В., Коробеев А.И. Преступность – планетарная проблема. СПб., 2006.
20. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi. B., 1999.
21. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı., 2012.
22. Кримінологія /Под ред. Дж.Ф.Шеллі. СПб., 2003.
23. Исмаїлов И.А. Преступность і уголовная політика. Б., 1990.
24. Караев Т.Э. Проблемы борьбы с преступностью в Азербайджанской Республіке. Б., 1992.
25. Кузнецова Н.Ф. Кримінологія. М., 2009.
26. Ağır Cinayətlərə dair İşlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 16 yanvar 2007-ci il tarixli hökmü/ İş № A-0050/07

Рамін ХАЛІЛОВ

**ТЕНДЕНЦІ РАЗВІТІЯ, ДІНАМІКІ, ПРОЯВЛЕНІЯ І СОСТОЯНІЯ
ПРЕСТУПЛЕНІЙ, СВЯЗАННЫХ С НАРУШЕНІЯМИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
ОБ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Резюме

В условиях усиления борьбы с преступностью перед оперативно-розыскными органами стоят важные задачи. Поэтому в новом Уголовном Кодексе была предусмотрена уголовная ответственность за нарушение законодательства об оперативно-розыскной деятельности. В последние годы в нашем государстве для организации плодотворной борьбы против преступности, связанных с нарушениями законодательства об оперативно-розыскной деятельности, время от времени изучаются проявления, динамика і тенденции развития этого вида преступлений і принимаются меры для устранения недостатков. В статье обосновывается важность этого вопроса, вносится ясность в метод і методологию изучения проблемы. В то же время, был выдвинут ряд предложений по улучшению работы в этой области.

Ключевые слова: преступность, оперативно-розыскная деятельность, кримінологія, контроль преступности, латентная преступность, секретная інформація.

Ramin KHALILOV

**THE TENDENCIES OF DEVELOPMENT, DYNAMICS, MANIFESTATIONS
AND STATE OF THE CRIMES CONNECTED WITH VIOLATION OF THE
LEGISLATION ON OPERATIVE-INVESTIGATION ACTIVITIES**

Summary

In conditions of reinforcement of the struggle against criminality the operative-investigation bodies were set the important tasks. Therefore, in the new Criminal Code there was envisaged a criminal responsibility for violation of the legislation on the operative-investigation activities. Recent years in our state to organize the fruitful struggle against criminality connected with infringement of the legislation on operation-investigation activities there were at times studied the manifestations, dynamics and the tendencies of development of crimes of this kind and the measures have been undertaken for elimination of defects. In the article an importance of this issue is substantiated, the method and methodology of studying the problem has been made clear. At the same time a number of proposals on improving the work in this field is put forward.

Keywords: criminality, operative-investigation activities, criminology, crime control, latent criminality, secret information.

YUBİLEYLƏR

İlham Məmmədşadə - 60

İlham Məmmədşadə Azərbaycan fəlsəfə elminin tanınmış simalarından biri, fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, güclü fəhmə, dərin erudisiyaya malik alim, Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarda öz sözü, mövqeyi ilə seçilən şəxsiyyətlərdən biridir. Azərbaycan elminin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən-ləşdirənlərdən olan İlham Ramiz oğlu Məmmədşadə bu günlərdə 60 yaşını qeyd edir.

1953-cü ildə Bakıda ziyalı ailəsində dünyaya gələn alim orta təhsilini bitirdikdən sonra M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsinə qəbul olunur və 1975-ci ildə bu ali təhsil ocağını müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra ilk və bu günə kimi əsas iş yeri olan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başlayır.

İlham Məmmədşadə Elmi-Tədqiqat İnstitutunda çalışmaqla bərabər, Rusiya Elmlər Akademiyasının aspiranturasına daxil olur. Beləliklə, gənc tədqiqatçı dövrünün elmi fikri üçün mühüm əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edən ciddi elmi araşdırmalara başlayır. Onun elmi maraq və məqsədlərini ehtiva edən tədqiqatları səmərəli nəticəsinə verir və 26 yaşlı İlham Məmmədşadə 1980-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunda müdafiə edərək fəlsəfə elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alır. Bu, onun bir alim kimi elmi istiqamətini müəyyən-ləşdir-məklə bərabər, həm də etika elminin inkişafını şərtləndirir.

İlham Məmmədşadə 1989-cu ildə əməkdaşı olduğu «Etika» şöbəsinə müdir seçildikdən sonra bu nəzəri və tətbiqi elmi sahədə yeni bir canlanma yaranır. Qısa zamanda tərkibi genişlə-nən «Etika» şöbəsi elmi müdafiələrin hesabına da xeyli güclənir. Bu gün İlham Məmmədşadənin artıq 25 ildir rəhbərlik etdiyi «Etikanın nəzəri və tətbiqi problemləri» şöbəsi onun zama-nında dəstəklədiyi və elmi fəaliyyətə həvəsləndirdiyi alimlər və daim yenilənən tədqiqatçıları ilə ölkə elmi fikrinin ən ciddi problemlərini araşdırır, cəmiyyətin inkişafının düzgün müəyyən-ləşməsinə yardımçı olur.

Belə bir elmi, yaradıcı mühitdə İlham Məmmədşadə özü də elmi tədqiqatlarını uğurla davam etdirərək artıq elmlər doktoru dərəcəsinə almaq üçün dissertasiya işini bitirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İlham Məmmədşadə həmkarlarından fərqli çox erkən – 26 yaşında fəlsəfə elmləri namizədi olduğu kimi, 37 yaşında (1990-cı ildə) doktorluq dissertasiyası müda-fiə etməklə təkcə Azərbaycanda deyil, SSRİ elmi məkanında ən gənc elmlər doktorları ilə bir sırada dayanır. Həmçinin onun 1985-ci ildə çap olunan «Burjua əxlaqının böhranı» və 1988-ci ildə işıq üzü görən «Əxlaq və siyasət» monoqrafiyaları gənc elmlər doktorunu fəlsəfə elmində öz sözü, mövqeyi olan, seçilən bir alim kimi tanıdır.

İlham Məmmədşadə 1975-ci ildən bu günə kimi müxtəlif illərdə «Etika» şöbəsi ilə bərabər «Etika və estetika», habelə «Aksiologiya və antropologiya» şöbələrinə də rəhbərlik etmiş, ən əsası, həmin ayrı-ayrı sahələrin həllivacib elmi-tədqiqat işlərinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi, bu sahələrdə ayrı-ayrı mövzular üzrə alimlərin yetişdirilməsi işinə töhfələr vermişdir. Təsədüfi deyil ki, bu gün müasir fəlsəfə elmimizi təmsil edən bir çox alimlər onun yetirmələridirlər və filosof İlham Məmmədşadə yenə də vəzifəsinə və mənəvi borcuna sadıq qalaraq yeni tədqiqatçılar nəsli yetişdirmək missiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir.

Məlumdur ki, təşkilatçılıq və rəhbərlik bacarığı qazanılan keyfiyyətlərdir. Biliklər kimi buna da yiyələnmək, onu inkişaf etdirmək fərdin daxili qüvvəsindən, imkanlarından asılıdır.

Bu baxımdan çox gənc yaşından şöbə müdiri seçilmiş fəlsəfə elmləri doktoru İlham Məmməd zadə rəhbərlik etdiyi şöbədə öz işini işgüzar, səmimi münasibətlər formalaşdırmaq, ədalət, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və s. kimi müsbət etik tələblər çərçivəsində qurmaqla artıq bu gün 300-dən artıq əməkdaşın, həm də alim-ziyalı kontingentin çalışdığı kollektivi idarə etmək üçün böyük təcrübə qazanmışdır. İndi onun rəhbərlik etdiyi Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda əsl elmi mühit və ilk növbədə, etik, işgüzar münasibətlər diqqəti cəlb edir.

38 il əvvəl Fəlsəfə İnstitutunda kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətə başlayan, şöbə müdirindən institutun direktoru vəzifəsinə qədər yüksələn İlham Məmməd zadə 9 monoqrafiya, 100-dən çox elmi məqalənin, ümumilikdə 150-yə yaxın əsərin müəllifidir, çox sayda dissertant, doktorant yetişdirmişdir.

İlham Məmməd zadənin «Etikaya giriş», «Əxlaqın şərhinin təcrübəsi», «Siyasət və əxlaq», «Xeyir və şər», «Siyasi etika» əsərləri fəlsəfi fikrimizin dəyərli nümunələri olmaqla bərabər, həmçinin tanınmış alimin əsasını qoyduğu əxlaq-etika vahid elmi sistemi konsepsiyasını özündə ehtiva edir. Onun eyni zamanda etikanın bioetika, siyasi etika sahələri ilə də müntəzəm surətdə məşğul olması, etika və digər elm sahələrinin qarşılıqlı əlaqələri məsələsini önə çəkərək fəlsəfi tədqiqat aləmində fəlsəfə tarixi, kulturologiya, politologiya və s. sahələri yaradıcılıqla tədqiq etməsi milli elmi fikir tariximizin inkişafı işinə xidmətinin bariz nümunəsidir. Etika elminin başlıca vəzifəsi bütün dövrlərdə cəmiyyətin həyatına nüfuz etməsi, ictimai-siyasi həyatla sıx əlaqədar olmasıdır. Bu baxımdan etik-filosof İlham Məmməd zadənin Azərbaycanda keçid dövrü konsepsiyasını işləməsi, konkret olaraq «Vətəndaş cəmiyyəti və milli ideologiya: Azərbaycanda siyasi prosesin fəlsəfəsi», «Fəlsəfə haqqında müasir istiqamətlər, ənənələr və perspektivlər», «Etik analiz baxımından Azərbaycanda etnik konfliktlər», «Qloballaşma və müasirləşmə prosesində fəlsəfənin aktuallığı haqqında», həmçinin yeni çap olunmuş «Fəlsəfə haqqında – müasir istiqamətlər, ənənə və perspektivlər» əsərləri cəmiyyəti düşündürən problemlərdən çıxış yolunu göstərən əhəmiyyətli mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Fəlsəfə elmləri doktoru İlham Məmməd zadə ölkənin ictimai-siyasi həyatında da daim fəal iştirak edir. O, 2010-2013-cü illərdə Bakıda və Moskvada “Ulu öndər Heydər Əliyev qiraətləri”nin keçirilməsində, habelə bir çox beynəlxalq simpozium və konfransların təşkilində yaxından iştirak etmişdir. İlham Məmməd zadə ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyevin reallaşdırdığı dövlət quruculuğu siyasətinə həm elmi-nəzəri fikirləri, həm də ictimai xadim, rəhbər işçi qismində fəaliyyəti ilə xidmət edir. Alimin istər son illər ölkəmizdə keçirilən Beynəlxalq forum və konqreslərin təşkilindəki fəallığı, istərsə də Türkiyə, Rusiya, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Macarıstan, Ukrayna, Çexiya, Polşa, Belarus və başqa dövlətlərdə Azərbaycanın təqdimatı ilə bağlı tədbirlərdə, həmçinin fəlsəfə konqreslərində etika, fəlsəfə, politologiya və mədəniyyət problemləri üzrə elmi məruzələrlə çıxış etməsi, mühazirələr oxuması onun həm alim, həm də ictimai xadim fəaliyyətini layiqincə ifadə edir.

Əlbəttə, əsl alimin tanınması üçün onun dünya elmi ictimaiyyəti tərəfindən dəyərləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. İ.Məmməd zadənin postsovet fəlsəfi ictimaiyyətinin tanıyıb qiymətləndirdiyi Rusiya Federasiyası hökuməti yanında Maliyyə Universitetinin «Humanitar elmlər» beynəlxalq elmi jurnalının redaksiya heyətinə üzv seçilməsi, Rusiya və dünyanın bir çox xarici ölkələrinin aparıcı elmi mərkəzləri ilə elmi əməkdaşlıq haqqında müqavilələri, anlaşma memorandumları, fəaliyyəti haqqında məlumatların Moskvada nəşr olunan ensiklopedik məlumat kitabına və «XIX-XX əsrlərin Rusiya filosofları» kitablarına, daxil edilməsi, habelə alimin N.Makiavelli haqqında məqalələrinin annotasiyalarının mütəfəkkirə həsr olunmuş, Pyotr Barenboumın redaktorluğu ilə çap olunmuş Rusiya-İtaliya bibliografiyasına əlavə edilməsi

və həmçinin rəhbərlik etdiyi Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Avropa və Asiya ölkələri Fəlsəfə İnstitutları Beynəlxalq Assosiasiyasına üzv qəbul edilməsi onun tarixi ənənələri olan Azərbaycan fəlsəfə elminin layiqli davamçısı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İlham Məmməd zadə uzun illərdir ki, Bakı Qərb Universitetinin professoru kimi elmi təcrübəsini, bilik və zəngin dünyagörüşünü ölkədə intellektual, kreativ gənclərin yetişdirilməsi işinə sərf edir. Onun rəhbərlik etdiyi Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda bu gün onunla çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərən keçmiş tələbələri öz müəllimlərinin yolunu davam etdirməklə ölkə elmi fikrinin inkişafını stimullaşdırırlar. Dövlətin elmə daimi diqqəti, qayğısı sayəsində müasir dövrdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında formalaşmış yaradıcılıq atmosferi tanınmış alim İlham Məmməd zadənin rəhbərlik etdiyi elm sahəsində də hiss olunmaqdadır. Onun fəaliyyət amalı – ciddi əmək intizamı, aktual elmi problemlərin sistemli tədqiqi, əməkdaşların ümumi işgüzarlığı indi institutun simasını, daxili dinamikanı ifadə edir.

Hər günü müxtəlif elmi, ictimai-siyasi tədbirlərə qatılmaqla, müxtəlif problemlə əməkdaşları qəbul etməklə, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyət, o cümlədən rəhbərlik etdiyi doktorant, dissertantlarla fikir mübadilələri, məsləhətləşmələr aparmaqla başa vuran tanınmış alim ayları, illəri arxada qoyaraq artıq ömrünün yuvarlaq 60-cı ildönümünü haqlayıb.

Təbiətən sadə, təvazökar insan İlham Məmməd zadə yubiley ərəfəsində də ümumi məqsədə bağlı fəaliyyəti ilə məşğul görünür. Əslində istər peşəsindən, istərsə də xarakterindən irəli gələrək onun üçün şəxsi maraqlar nəinki ikinci, bəlkə onuncu yerdədir. Başqalarının ən xırda əlamətdar hadisəsini hamıdan əvvəl yada salan, dəyərləndirən görkəmli ziyalı özünün ömür zirvəsinin 60 illik bayramını sanki unudub. Lakin ömür hər insana bir dəfə verildiyi kimi, onun hər ili, xüsusən də 60 yaşı – cavanlığın qocalığı, qocalığın cavanlığı ərəfəsi kimi yad edilməli, bölüşülməli, qeyd edilib xatırlanmalı hadisədir.

Fəlsəfə elmimizin inkişafına bağlı 40 il bizdən uzaqlaşmış tarixin səhifəsinə dönsə də, bizimlədir və ümid edirik ki, 4 onillik qədər bir zaman kəsiyində milli elmi fikrimizin təəssübünü çəkmiş, onu inkişaf etdirmiş, eyni zamanda mənəviyyatı, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə yüzlərlə alim-tədqiqatçıya yaxşı nüsxə olmuş, bu gün də böyük enerji, yaradıcı ruhla fəaliyyət göstərən tanınmış alim, AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəlsəfə elmləri doktoru İlham Ramiz oğlu Məmməd zadə bundan sonra da böyük uğurlara imza atacaq.

Sakit Hüseynov - 65

Hüseynov Sakit Yəhya oğlu 25 may 1948-ci ildə Cəlilabad rayonunun Ocaqlı kəndində anadan olmuşdur. 1966-cı ildə orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirib Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuş, 1970-ci ildə ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra Azərbaycan Respublikası EA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun sosiologiya ixtisası üzrə əyani aspiranturasına qəbul olunmuşdur. Aspiranturayı bitirdikdən sonra ordu sıralarında qulluq etmiş və yenidən EA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Sosiologiya şöbəsində elmi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

O, 1978-1980-ci illərdə Rusiyanın Yekaterinburq (keçmiş Sverdlovsk) şəhərində tanınmış sosioloq, fəlsəfə elmləri doktoru, professor L.N.Koqanın yanında təkmilləşmədə olmuşdur.

S.Hüseynov 1980-ci ildə namizədlik, 2001-ci ildə isə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, 1985-2005-ci illərdə AzTU-nun Fəlsəfə və Politologiya kafedrasında dosent vəzifəsində çalışmışdır.

S.Hüseynov 2008-ci il 24 aprel tarixində İran İslam Respublikasının Rudehen şəhərində yerləşən Azad İslam Universitetində keçirilən “Universitetlər və yeni iş yeri yaradanlar” adlı Beynəlxalq konfransda “Yeni iş yerlərinin açılması: yoxsulluğun azaldılması və davamlı insan inkişafı” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Həmin məruzə çap edilmiş və qızıl medala layiq görülmüşdür.

S.Hüseynov 2005-ci ildən AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində çalışır, 2009-cu ildən isə həmin institutun “Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri” şöbəsinin müdürüdür.

S.Hüseynovun əsas elmi fəaliyyəti – məişət mədəniyyəti, dini tolerantlıq mədəniyyəti, dini etiqad azadlığı, milli-mənəvi dəyərlər, davamlı inkişaf və davamlı insan inkişafı, məişət ekologiyası və s. sahələri əhatə edir. S.Hüseynov 4 monoqrafiya, ali məktəblər üçün 1 dərslik, 7 broşyura və metodik vəsait, 150-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

S.Hüseynovun məşğul olduğu tədqiqat sahələrindən biri məişət ekologiyasının sosial-fəlsəfi problemləridir. Məişət və ekologiya problemi ayrı-ayrılıqda tədqiq olunsa da, “məişət ekologiyası” – həm bir anlayış kimi, həm də sosial ekologiyanın bir sahəsi kimi respublikamızda ilk dəfə olaraq S.Hüseynov tərəfindən araşdırılmışdır. Bu araşdırmaların nəticəsi onun 1996-cı ildə çap edilmiş “Məişət ekologiyası” adlı kitabında öz ifadəsini tapmışdır. S.Hüseynov bu kitabda “məişət ekologiyası” anlayışını – insan populyasiyasını inkişaf etdirən sosial-ekoloji məkan kimi şərh etmişdir. S.Hüseynov apardığı elmi araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, ailə qurulması, nəslin artırılması, uşaqların sağlam böyüməsi, əhali artımı, çoxcəhətli sosial funksiyaların həyata keçirilməsi sosial-ekoloji məkan baxımından məişətlə bağlıdır. Deməli, insanların sağlamlığının qorunması və inkişafı məişət ekologiyasının vəziyyətindən asılıdır. Çünki insanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin bərpaı əsasən məişətdə baş verir. Bu baxımdan mənzil-məişət şəraitinin abadlığı, mənzildə istifadə edilən əşyaların gigiyenik normalara uyğun gəlməsi, məişətdə hazırlanan və istifadə edilən qida növlərinin ekoloji cəhətdən təmizliyi, mənzillərdə yaşayış üçün normal temperaturun yaradılması məhz məişət ekologiyasının vəziyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Buradan göründüyü kimi, insanların gündəlik həyat və fəaliyyətində məişət ekologiyası mühüm rol oynayır. S.Hüseynov məişət ekologiyasının araşdırılmasının elmi əhəmiyyətini məhz bununla bağlayır.

S.Hüseynovun elmi yaradıcılığının digər istiqaməti Davamlı İnkişaf və Davamlı İnsan İnkişafının sosial-fəlsəfi cəhətdən araşdırılmasıdır. Onun bu araşdırmaları 2003-cü ildə nəşr edilmiş “Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri” adlı kitabda öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, S. Hüseynovun bu monoqrafiyasını respublikamızda Davamlı İnkişaf konsepsiyasının sosial-fəlsəfi mahiyyətinə həsr edilmiş ilk kitab hesab etmək olar. Kitabın maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, S.Hüseynov burada cəmiyyətin davamlı inkişaf modelinə keçməsinin konseptual istiqamətlərini fəlsəfi cəhətdən şərh etmiş, Azərbaycanda davamlı insan inkişafının müxtəlif aspektlərini - siyasi-hüquqi, sosial-iqtisadi, ekoloji, demoqrafik, səhiyyə-sağlamlıq, ailə və məişət, elm və təhsil, informasiya, mədəniyyət, turizm və s. tədqiq etmişdir. S.Hüseynov insan inkişafının əsas indikatorları sırasında mənəvi-psixoloji amilləri ilk dəfə olaraq ayrıca indikator kimi təqdim etmişdir. Keçid dövründə mənəvi-psixoloji faktorların insan inkişafına ciddi təsir edən amil olduğunu S.Hüseynov ilk dəfə olaraq bu kitabda elmi cəhətdən əsaslandırmışdır.

S.Hüseynovun maraqlı əsərlərindən biri də onun mərhum dissertantı Rasim Sarıyevlə birgə yazdıqları «Ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri» (Bakı, 2007) adlı monoqrafiyadır. Kitab ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Kitabda insan-təbiət münasibətlərinin tarixi təkamülü, ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn predmeti izah edilir, respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində ekoloji hüququn anlayış və terminləri fəlsəfi cəhətdən təhlil edilməklə Sovet dövründə ekoloji fəlsəfə və ekoloji hüququn inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirilir. Kitabda təbiətdən istifadənin fəlsəfi-hüquqi əsaslarına, edilməklə ekoloji nəzarətin mənəvi-hüquqi istiqamətlərinə diqqət yetirilir, urbanizasiya prosesində şəhərsalmanın hüquqi və sosial ekoloji aspektləri, ekoloji şüurun formalaşmasında hüquqi və mənəvi məsuliyyət şərh edilir, ekoloji hüququn inkişafında ekoloji tərbiyənin rolu izah edilir. S.Hüseynov həm də vətənpərvər alimlərimizdənndir. Onun son illərdə apardığı elmi araşdırmalar buna misal ola bilər. Ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimizin ekoloji vəziyyəti haqqında ilk həyəcən təbili çalan ziyalılarımızdan biri Sakit müəllim olmuşdur.

S.Hüseynov – BMT İP, “Oksfam”, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi layihələrdə müstəqil ekspert kimi fəal iştirak etmişdir. Hal-hazırda S.Hüseynov Qafqaz Regional Ekoloji Mərkəzi Beynəlxalq Məşvərət Şurasına Azərbaycandan üzv seçilmiş, 2008-ci ildə isə Rusiya Federasiyası Avrasiya İnzibati Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. S.Hüseynov dinşünaslıq, ekoloji mədəniyyət, davamlı inkişaf, mədəniyyətin fəlsəfi problemləri və s. mövzular üzrə vaxtaşırı olaraq xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda məruzəçi kimi çıxış etmişdir.

OXUCU RƏYİ

VƏTƏNDAŞLIQ DƏRSİ

Müasir epistemologiya (idrak nəzəriyyəsi və elmşünaslıq), eləcə də sosial və siyasi fəlsəfənin ən aktual problemlərinə aid dəyərli tədqiqatların müəllifi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əbülhəsən Abbasovun “Milli maraqlar və milli ideologiya” adlı yeni kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabın yeniliyi, hər şeydən əvvəl, ondadır ki, burada da müəllifin əvvəlki kitablarında olduğu kimi səlis və ardıcıl, məntiqi fikir axını vardır. Bayağı, məlum fikirlərin yenidən təkrarı, köhnə samanın yenidən sovrulması yoxdur. Qoyulan, haqqında bəhs olunan ideyalar real həyat hadisələri və kamil, nümunəvi düşüncə əsasında bütün zəruri istiqamətlərdə nəzərdən keçirilir. Azərbaycan gerçəkliyi və Azərbaycan düşüncəsi, onun idraki və dünya-görüşü səciyyəsi heç bir subyektiv yanaşmaya yol verilmədən elmi obyektivliklə təhlil olunur. Həyatımızda mövcud olan pozitivlərlə yanaşı, problemləli olan, ziddiyyətli məsələlər də öz əksini tapır. Problemləli məsələlərin həlli üsullarının tapılmasına cəhd göstərilir və bu istiqamətdə söylənilən fikirlər, irəli sürülən təklif və tövsiyələr kifayət qədər əsaslandırıldığı üçün etiraz doğurmur.

Monoqrafiyada müasir dünya elmi və fəlsəfəsi tərəfindən işlənən yeni nəzəriyyə və ideyalar məhz müasir Azərbaycan gerçəkliyi müstəvisində araşdırılır. Bunu edərkən müəllif gerçəklik faktlarını mövcud nəzəriyyə və konsepsiyalar çərçivəsinə salmır, gerçəkliyin özünü hərtərəfli araşdırmaqla nəzəri müddəanın gerçəkliyə uyğun olub-olmadığını yoxlayır və lazım gəldikdə müəyyən əlavə və düzəlişlər edir. “Millət”, “millilik”, “milli maraqlar”, “milli ideologiya”, “azərbaycançılıq” anlayışlarının tədqiqi və təhlili prosesində bu, çox aydın şəkildə özünü göstərir.

Kitab yalnız ilk baxışda haqqında çox yazılan, çox danışılan mövzunu xatırladır. Onu diqqətlə oxuduqda müəllifin irəli sürdüyü və kifayət qədər əsaslandığı yeni ideya və prinsiplərlə, paradixmalarla qarşılaşırıq. Ümumiyyətlə, Əbülhəsən Abbasovun bu yeni əsəri də, həmişə olduğu kimi, elmi yenilik baxımından çox zəngindir və istər-istəməz yeni-yeni mövzulara, istiqamətlərə yol açır və qida verir.

Bizim cəmiyyətimiz keçən əsrin 80-ci illərinin sonu və 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş sosial turbulentlikdən, xaos və dərəbəylikdən çıxmış cəmiyyətdir. 1993-cü ildən bu xaos, dərəbəylik, turbulentlik nizama salınmağa başlasa da, hələ də həm sosial, iqtisadi, siyasi və mənəvi həyat sahələrində, həm də şüur və psixologiya səviyyəsində bu elementlərin qalıqlarına, təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür. Bütün bunları müəyyən nizama salmaq üçün isə ciddi nəzəri tədqiqatların aparılmasına, müvafiq konsepsiyaların hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Kitabın ilkin bazasını müasir dünya epistemologiyasında mövcud olan müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyə və konsepsiyalar, onların yığcam tənqidi-sinergetik təhlili, bu nəzəriyyə və konsepsiyaların bir-biri ilə səsleşən məqamlarından istifadə təşkil edir. Bu göstərilən xüsusiyyətə nail olmaq üçün həqiqətən zəngin erudisiyaya və ümumiləşdirmə bacarığına nail olmaq lazımdır. Müəllif bu və ya digər sosial-fəlsəfi problemi araşdırarkən ilk növbədə həmin məsələyə yanaşmanın qnoseoloji və metodoloji əsaslarını axtarıb tapır. O, problemin sadəcə olaraq təsviri ilə, onun üzə çıxan, müşahidə edilən, gözlə görünən, hiss olunan cəhətlərini qeydə almaqla kifayətlənmir. Həm də təqdirəlayiq haldır ki, müəllifin fikir refleksiyasında, mülahizə və qənaətlərində aksioloji məqamlar önəmli yer tutur və onlara ciddi nəzər yetirilir.

Metodoloji məsələləri araşdırarkən sosial-fəlsəfi nəzəriyyə və konsepsiyalarla yanaşı, yeri gəldikcə mənşəcə konkret-fiziki olan, həm də ümumepistemoloji səciyyə daşıyan “qadağa prinsipi” (Pauli), “qeyri-müəyyənlik prinsipi” (Heyzenberq), “tamamlıq prinsipi” (Bor) kimi prinsiplər sosial-fəlsəfi müstəviyə keçirilir və çox uğurla tətbiq olunur. Bu isə heç də cəmiyyət həyatına fizikalist-reduksionist yanaşma deyil, təbiətə aid baxışlara məxsus olan idraki prinsiplərdən rəşional və səmərəli istifadə olunmasıdır.

Müəllif əvvəlki əsərlərində tədqiq etdiyi mürəkkəblik fəlsəfəsini, tənqidi-sinergetik tərəkür konsepsiyasını, postneoklassik epistemologiyani və sinerqiya nəzəriyyəsini bu monoqrafiyada da inkişaf etdirir. Eyni zamanda onlardan sosial-fəlsəfi problemlərin tədqiqində məharətlə istifadə olunur. Milli ideologiya və milli maraqlar kimi sosial fəlsəfi problemlərin həm politoloji, həm iqtisadi, həm ideoloji, həm də beynəlxalq münasibətlər müstəvisində araşdırılması prosesində bu cəhət aşkar şəkildə özünü göstərir.

Monoqrafiyanın ən uğurlu cəhətlərindən biri sinerqiya nəzəriyyəsini cəmiyyət həyatında, qlobal dünyada baş verən hadisə və proseslərə tətbiqidir. Böyük epistemoloji əhəmiyyət daşıyan və geniş yayılmış bu nəzəriyyə təbiətşünaslıq sahəsində kifayət qədər tətbiq olunur. Lakin onun cəmiyyət həyatına tətbiqi müəyyən problemlərlə qarşılaşırdı. Bu, əsasən xaos və nizamlanma, eləcə də özünü təşkil və determinasiya məsələlərinə aid idi. Haqqında bəhs olunan monoqrafiyada göstərilən məsələlər özünün dəqiq və birmənalı həllini tapmışdır. Bunun üçün müəllif nizamlanan xaos nəzəriyyəsindən də istifadə etmişdir ki, bu da özlüyündə çox məntiqi və məqsəduyğundur. Çünki bu məsələləri araşdırmadan vətəndaş cəmiyyəti, onun real halda təşkili işinə nail olmaq mümkün deyildir.

Monoqrafiya yalnız ictimai-humanitar elmlər sahəsində, dövlət və qeyri-dövlət strukturlarında, digər qurumlarda işləyənlər üçün deyil, ümumiyyətlə, yaşadığı cəmiyyətin məzmun və mahiyyətini anlamaq, onun necə, hansı yollarla və meyarlar əsasında inkişaf edə bilməsi haqqında bilik almaq istəyən hər bir vətəndaş üçün faydalıdır. Çünki kitabda, sadəcə qeydiyyat əsasında deyil, ruhən və mənən vətəndaş olmağın sirləri, qaranlıq tərəfləri açılır. Bu əsər – vətəndaşlıq dərslidir. Belə ki, buradan hər bir şəxs öz həyat və fəaliyyətinin nədən ibarət olduğu haqqında geniş məlumat əldə edir, onun təsiri ilə “həyat düsturu”nun kamilləşməsi naminə dərin düşüncələrə baş vurmaı olur. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan ölkəsi, onun idarə olunması haqqında qayğılanan və düşünən hər bir vətəndaş, hər bir ziyalı üçün bu kitabı oxumaq, mənimsəmək istənilən qədər fayda verə bilər.

AYDIN ŞİRİNOV
fəlsəfə doktoru, professor

ELMI HƏYAT

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, Qafqaz Universiteti və Türkiyənin Melikşah Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası kontekstində insan haqlarının səmərəli müdafiəsi” mövzusunda Bakıda ikigünlük beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. İnstitutun akt zalında öz işinə başlamış konfransın ilk iclasını açan institutun direktoru, professor İlham Məmmədzadə müzakirəyə çıxarılmış məsələnin əhəmiyyətindən danışaraq bildirdi ki, tədbirdə Azərbaycandan və dünyanın müxtəlif ölkələrindən insan hüquqları sahəsində tanınmış alim və mütəxəssislər, bir sıra xarici dövlətlərin Bakıdakı səfirləri və diplomatik nümayəndələri iştirak edirlər. İki gün davam edən konfransda mövzu üzrə 40-dək məruzə və çıxışlar dinlənildi, ilk növbədə Azərbaycanın, Türkiyənin və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliklərinin beynəlxalq hüquq müstəvisi kontekstində müqayisəli təhlili aparıldı. Konfransda bildirildi ki, müstəqillik illərində insan hüquq və azadlıqlarının qanunvericilikdə təsbiti, müdafiəsi və mühafizəsi sahəsində Azərbaycanda ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirilir.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun bir qrup tədqiqatçısı Fransanın ən böyük universitetlərindən biri olan Sofiya-Antipolis Universitetinin Hüquq və İctimai elmlər fakültəsi tərəfindən təşkil olunmuş «Dinlər və dövlət» mövzusunda beynəlxalq fənlərarası konfransda iştirak üçün dəvət olunmuşdu. Konfransda Səudiyyə Ərəbistanı, Azərbaycan, Fransa və Rusiyadan dəvət olunmuş alimlər iştirak edirdilər. Azərbaycanı Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, professor İlham Məmmədzadə, «Xarici Əlaqələr» şöbəsinin müdiri Zöhrə Əliyeva, «Cinayət Hüququ» şöbəsinin müdiri İsxan Vəliyev təmsil edirdilər.

Cari ilin iyun ayında AMEA FSHİ və Sofiya-Antipolis Universiteti arasında əməkdaşlıq haqqında memorandum təsdiqlənmişdir. Səfər zamanı Azərbaycan təmsilçilərinin İtaliyanın Genuya Universitetinin rəhbərliyi ilə görüşü oldu və əməkdaşlıq haqda saziş hazırlanmağı qərara alındı.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda öz işinə başlayan konfrans müxtəlif məzhəb və qruplara ayrılan müsəlmanlar arasında Xəlvəti təriqətinin yaradıcısı, böyük sufi filosof Seyyid Yəhya Bakuvinin vəfatının 550 illiyinə həsr olunmuşdu. Bu təriqətin şöhrəti Qafqazdan yayılaraq Azərbaycanla məhdudlaşmamış, bütün İslam aləminə-Şərqdə Əfqanıstandan başlayaraq Qərbdə Əlcəzair, Anadolu, Şam və Misirə qədər yayılmışdı. Ən böyük sufi təriqətlərindən hesab olunan Xəlvətiliyə bu gün Əl-Əzhər Universitetinin şeyxi Əhməd Tayyib başçılıq edir və o, Misirdə fəaliyyət göstərən Xəlvətilik təriqətinin şeyxidir. Bu Beynəlxalq konfrans 2013-cü ilin UNESCO tərəfindən Seyyid Yəhya Bakuvi ili elan edilməsi qərarı çərçivəsində keçirilmişdir. Konfransda dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan mötəbər alimlərin və sufi şeyxlərinin iştirak etməsi faktı Azərbaycan hökumətinin sufi mirasına və onun öyrənilməsinin inkişaf etdirilməsinə olan diqqət və qayğısının ifadəsi olaraq, eyni zamanda millətlər və xalqlar

arasındakı dialoq və dözümlülüyün artırılması məqsədindən irəli gəlir. Konfransda maraqlı məruzələr dinlənilmiş, məntiqli təkliflər irəli sürülmüşdür.

* * *

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası və AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki Ramiz Mehdiyevin «Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair» məqaləsinin müzakirəsinə həsr olunmuş Dəyirmi masa keçirilmişdir.

Dəyirmi masada AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədzadə, Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Fəlsəfə və sosial psixologiya” kafedrasının müdiri, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Etibar Nəcəfov, Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Siyasi idarəetmə” fakültəsinin dekani, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zaur Bağirov, Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Elmi Təşkilat şöbəsinin müdiri, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəcəb Rəhimli, Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi Araşdırmalar İnstitutunun direktoru, siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru Elman Nəsirov, Dövlət İdarəçilik Akademiyasının «Tarix» kafedrasının müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firdovsiyə Əhmədova çıxış etmiş, maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Çıxış edənlər məqalənin elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda institut rəhbərliyinin və institutda fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev məktəbinin təşkilatçılığı ilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Konfrans iştirakçıları əvvəlcə Fəxri Xiyabanda Ulu Öndərin məzarını ziyarət etmiş və əklil qoymuşlar. Sonra tədbir institutun akt zalında öz işinə başlamışdır.

Konfransı giriş sözü ilə institutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədzadə açmış, görkəmli dövlət xadiminin həyat fəaliyyətinə dair elm ocağında görülmüş tədbirlərdən, habelə “Heydər Əliyev məktəbi” tərəfindən həyata keçirilən ideoloji-maarifçilik işlərinin əhəmiyyətindən bəhs etmiş, Ulu Öndərin Azərbaycanı davamlı inkişaf yoluna çıxarmış strategiyasının müsbət nəticələrinə diqqət çəkmişdir. Xaricdən dəvət olunmuş tanınmış elm və dövlət xadimləri, o cümlədən Rusiya Fəlsəfə Cəmiyyətinin birinci vitse-prezidenti Aleksandr Nikolayevic Çumakov (Moskva), digər tanınmış şəxslərdən – Arif Asaioğlu (Türkiyə), Valentina Qavrilovna Fedotova (Moskva, Rusiya), Nadejda Nikolayevna Fedotova (Moskva) və b. tədbirdə iştirak etmiş, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf strategiyasının beynəlxalq aləmdə əldə etdiyi uğurlara nəzər salmışlar.

Daha sonra konfransda Ulu Öndərin zəngin və çoxşaxəli siyasi-dövlətçilik fəaliyyətini əks etdirən mövzular ətrafında bir sıra alim- tədqiqatçılar, o cümlədən institutun direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru Bəhram Zahidov, əməkdaşlardan fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Füzuli Qurbanov, hüquq üzrə elmlər doktoru Mərağa Cəfərquliyev, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Adil Əsədov, qonaqlardan Ədliyyə Nazirliyi Bələdiyyələrlə İş Mərkəzinin rəisi, III dərəcəli ədliyyə müşaviri Mehti Səlimzadə, institutun «Heydər Əliyev məktəbi»nin təşkilatçılarından Azər Mustafayev, Sənan Həsənov çıxış etmiş, Ulu Öndərin son əlli ildəki dövlətçilik fəaliyyətinə dair maraq doğuran fikir və mülahizələr dinlənilmiş, ətraflı müzakirələr aparılmışdır.

Bütövlükdə dinlənən məruzə və çıxışlar ətrafında öz fikirlərini bildiren nətiqlər Azərbaycanın müasir dünyada gedən siyasi proseslərin aktoru kimi çıxış etməsini təlqin etmişlər. “Heydər Əliyev məktəbi”nin institutda fəaliyyət göstərdiyi 2006-2013-cü illər ərzində həyata keçirilən 7 böyük ümumrespublika layihələrinin Ulu Öndərin fəaliyyətinin bir çox istiqamətlərini əhatə etməsi və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanması bu irsin öyrənilməsinə dəyərli töhfə kimi qiymətləndirilə bilər.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda Özbəkistanın Fəlsəfə Cəmiyyətinin sədri, akademik Səid Şermuxamedov ilə görüş keçirilmişdir. Görüşdə institutun əməkdaşları və digər azərbaycanlı qonaqlarla yanaşı, Özbəkistanın Milli Universitetinin müəllimləri, o cümlədən «Fəlsəfə və elmin metodologiyası» kafedrasının müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Niqinaxon Şermuxamedova da iştirak edirdi. Tədbirdə Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu və Özbəkistanın Milli Universiteti arasında qarşılıqlı müqavilə imzalandı.

Görüşün sonunda Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru İ.R.Məmmədzaadəyə Özbəkistanın Fəlsəfə Cəmiyyətinin Fəxri Fərmanı təqdim edildi.

* * *

Astara rayonunda Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunan «İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) və Qloballaşma» mövzusunda elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya Fəlsəfə Cəmiyyətinin birinci vitse-prezidenti, Rusiya Federasiyası hökuməti yanında Maliyyə Akademiyasının fəlsəfə kafedrasının müdiri Aleksandr Nikolayeviç Çumakov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, akademik, Rusiya Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun sosial fəlsəfə bölməsinin müdiri (Moskva, Rusiya) Valentina Qavrilovna Fedotova, sosiologiya elmlər doktoru, Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun sosiologiya kafedrasının dosenti Nadejda Nikolayevna Fedotova və AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədzaadə başda olmaqla institutun bir sıra əməkdaşları iştirak etmiş və maraqlı məruzələr söyləmişlər.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda «Uydurma erməni soyqırımı: miflər və reallıqlar» mövzusunda elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir.

Tədbiri giriş sözü ilə açan institutun direktoru, professor İlham Məmmədzaadə «Uydurma erməni soyqırımı: miflər və reallıqlar» adlı məruzəsində ermənilərin tarixi faktları təhrif edərək dünya ictimaiyyətinə çatdırdıqlarını söyləmişdir.

Alim qeyd etmişdir ki, bu proseslərin qarşısının alınması və tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində ölkəmizdə dövlət siyasəti çərçivəsində məqsədyönlü işlər həyata keçirilir. Əsrlərlə davam edən erməni siyasətinin ifşa olunması üçün gənclərimiz də müasir informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə edərək həqiqətlərin dünyada yayılması üçün təbliğat işlərini gücləndirməlidirlər.

Konfransda Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor İsmail Məmmədovun, Şərqsünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor

Solmaz Tohidi-Rüstəmovanın, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Rauf Hüseynzadənin və Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktor müavini, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Bəhram Zahidovun, şöbə müdürü, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Həbil Qurbanovun, aparıcı elmi işçi Rauf Qarayevin, doktorant Kamran Behbudovun məruzələri dinlənildi.

Tədbir iştirakçıları mövzu ətrafında fikir mübadiləsi apardılar, öz rəylərini bildirdilər.

* * *

Bakı Dövlət Universitetində (BDU) universitetin 2012-ci il üçün illik hesabatına həsr olunmuş iclas keçirilmişdir.

Elmi Şuranın iclası çərçivəsində BDU ilə AMEA Geologiya İnstitutu arasında kadr hazırlığı və elmi-tədqiqat sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanaraq BDU-nun «Seysmologiya və yer təkinin fizikası» kafedrasının Geologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən Filialının yaradılması nəzərdə tutulmuş və Filialın Əsasnaməsi hazırlanmışdır. Həmçinin universitet ilə Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Tədbirdə AMEA-nın prezidenti, akademik Akif Əlizadə və AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədşadə imzalanmış müqavilələrin Azərbaycan elminin və təhsilinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirərək gələcəkdə universitet və institutlar arasında elmi-tədqiqat və kadr hazırlığı sahəsində birgə əməkdaşlığın yaradılmasının və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini vurğuladılar.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun konfrans zalında Türkiyə Respublikası Süleyman Dəmirəl Universiteti Texniki və Humanitar Elmlər Fakültəsi, Sosiologiya kafedrası müəllimlərindən Dr.Bülent Şen və Ayşe Alicanın iştirakı ilə “Qloballaşma kontekstində meqapolis problemləri: İstanbul nümunəsində miqrasiya, yoxsulluq və seyreksiyə (fərqli məkanlar)” mövzusunda Dəyirmi masa keçirildi. Dəyirmi masanı giriş sözü ilə açan institut direktoru, professor İlham Məmmədşadə modern dünyada, xüsusilə elmi ədəbiyyatda meqapolis şəhərlərin yaranmasının sosioloji-psixoloji və hüquqi aspektlərinin ciddi şəkildə tədqiq olunduğunu ifadə etdi. Meqapolis şəhərlərdən biri olan İstanbul nümunəsi mərkəzə alınaraq bu sahədə elmi tədqiqatlar aparmış olan türkiyəli mütəxəssislərin iştirakı ilə belə bir Dəyirmi masanın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda keçirilməsi aktualıq kəsb edir. Belə ki, Dr. Bülent Şenin “Türkiyədə Qloballaşma Müzakirələri və Nəticələri” adlı doktorluq dissertasiyası və gender problemi baxımından əhəmiyyət kəsb edən Ayşe Alicanın “Dövlət qulluqçularının mənsub olduqları Həmkarlar İttifaqlarında rəhbər vəzifələrdə çalışan qadınlar” adlı tədqiqat işi ətrafında qarşılıqlı fikir mübadiləsi aparıldı. Dr. Bülent Şen qloballaşma, miqrasiya, şəhər sosiologiyası, Ayşe Alican isə gender problemləri, ailə sosiologiyası və şəhər sosiologiyası kimi mövzularda öz fikirlərini institut əməkdaşları ilə bölüşdü. İnstitutun direktor müavini, fəlsəfə doktoru Roida Rzayeva da multikulturalizm kontekstində meqapolis şəhərlərini modernizm-postmodernizm aspektindən təhlil edərək Dəyirmi masada çıxış etdi. Ümumiyyətlə, institut əməkdaşları Dəyirmi masada fəal iştirak etdilər.

Yekunda AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu ilə Isparta Süleyman Dəmirəl Universiteti Texniki və Humanitar Elmlər Fakültəsi arasında digər sahələrdə də əməkdaşlığın

inkışaf etdirilməsi istiqamətində müştərək Dəyirmi masa və layihələrin keçirilməsi qərara alındı.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi ilə birlikdə “Müstəqil Azərbaycan 20 il: dövlət, ailə, qadın və uşaq siyasəti” kitabının təqdimetmə mərasimi keçirilmişdir.

Təqdimetmə mərasimini giriş sözü ilə açan institutun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmməd zadə çıxışında göstərmişdir ki, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü ilə bağlı” 21 yanvar 2011-ci il tarixli 1293№-li Sərəncamına müvafiq olaraq Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi “Müstəqil Azərbaycan 20 il: dövlət, ailə, qadın və uşaq siyasəti” adlı monoqrafiyanı çapa hazırlamış və əsər nəfis şəkildə nəşr edilmişdir. Bu monoqrafiyanın hazırlanmasında və Elmi Şurada müzakirə edilməsində AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun kollektivi, o cümlədən institutun «Politologiya və siyasi sosiologiya» şöbəsinin əməkdaşları fəal iştirak etmiş və onların məqalələri monoqrafiyada dərc edilmişdir.

Təqdimat mərasimində institutun şöbə müdiri, professor Rəna Mirzə zadə, Şərq təbabəti Klinikasının baş həkimi Zərifə Quliyeva, şöbə müdiri, professor İsaxan Vəliyev, institutun direktor müavini, professor Bəhram Zahidov və başqaları çıxış edərək əsərin yüksək elmi və nəzəri səviyyədə hazırlandığını vurğulamış və belə sanballı nəşrə görə Komitənin sədri Hicran Hüseynovaya dərin minnətdarlıqlarını bildirmişlər.

Mərasimdə «Müstəqil Azərbaycan 20 il: dövlət, ailə, qadın və uşaq siyasəti» adlı kitab Komitənin sədr müavini S.Qəhrəmanova və institut direktoru, professor İ.Məmməd zadə tərəfindən müəlliflərə təqdim edilmişdir.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda dövlət və cəmiyyət üçün aktual məsələlər, əlamətdar hadisələr, tarixi günlərlə əlaqədar tədbirlərin - müxtəlif elmi-praktik konfransların, simpoziumların, “dəyirmi masa”ların keçirilməsi ənənə şəklini almışdır. İnstitutda bu qəbildən keçirilən növbəti tədbir «Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası» mövzusunda Dəyirmi masa oldu.

Tədbiri giriş sözü ilə açan institutun direktorunun elmi işlər üzrə müavini, hüquq elmləri doktoru, professor Bəhram Zahidov bildirdi ki, aktual mövzuya həsr olunmuş bugünkü Dəyirmi masada institutun alimləri ilə yanaşı, respublikanın digər qurumlarını təmsil edən mütəxəssislər – hüquqşünaslar, filosoflar, sosioloqlar da iştirak edirdilər.

Konfransda çıxış edənlər qeyd etmişlər ki, müasir dövrün ən aktual və ən əhəmiyyətli problemlərindən biri də insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı mühafizəsi məsələsidir. Nəzəri baxımdan bu problemin tarixi qədim yunan demokratiyasına gedib çıxır. İnsan hüquqlarının tarixi insanlığın tarixi qədər qədimdir. Bəşəriyyətin tarixi əslində insan hüquqları uğrunda mübarizə tarixidir. Dünyanın əsrəfi və ən ağıllı varlığı olan insan ən qədim dövrlərdən başlayaraq həmişə öz hüquqları və azadlıqları uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə ən qəddar rejimlərdə də, ən liberal cəmiyyətlərdə də həmişə aktual mahiyyət daşımışdır. Lakin insan hüquqlarının dünyada bu gün ən qabaqcıl bir təzahür kimi formalaşmasında və təşəkkülündə bəşəriyyət qədim Şərq, yunan, Roma, ingilis və fransız mütəfəkkirlərinə həmişə minnətdar olmalıdır.

Milyonlarla insanın tələfatı ilə nəticələnən II Dünya müharibəsindən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası 1948-ci il dekabrın 10-da Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsini qəbul etdi. Bundan sonra dünyanın bir çox ölkələrinin əsas qanunlarında Bəyannamənin müxtəlif normaları öz əksini tapdı. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsini ratifikasiya etmiş və ona qoşulmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və referendum yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında bu müddəaların əksəriyyəti nəzərə alınmışdır. Belə ki, Konstitusiyamızın üçüncü fəslində "Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları"na həsr olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də insan hüquq və azadlıqlarının müxtəlif sahələrinin hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində zəruri normativ hüquqi aktlar qəbul edilmiş, insan hüquqlarının etibarlı müdafiəsi və mühafizəsi ilə məşğul olan çoxsaylı dövlət orqanları yaradılmışdır.

10 fevral 1998-ci ildə ilk dəfə olaraq ölüm cəzası Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsindən çıxarılmış, Avropa Şurası ilə genişmiqyaslı əməkdaşlıq başlamışdır. Ölkədə üçpilləli məhkəmə sisteminin, İnsan hüquqları üzrə müvəkkiliyin (Ombudsman), Konstitusiyaya Məhkəməsinin yaradılması təmin edilmiş, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə əməkdaşlıq genişləndirilmişdir.

Dəyirmi masada həmçinin Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin müavini Sədaqət Qəhrəmanova, institutun şöbə müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor İsxan Vəliyev və başqaları da maraqlı çıxışlar etmişlər.

YENİ NƏŞRLƏR

Məmmədzadə İ.R. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı: Təknur, 2012, 216 s.

Monoqrafiyada fəlsəfə və elm, onların qarşılıqlı əlaqəsi problemi ətraflı araşdırmaya cəlb olunur, fəlsəfənin aktuallığı məsələsinə diqqət yetirilir. Fəlsəfə və din arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə aydınlıq gətirilir. Modernləşmə problemlərinin fəlsəfi mənalandırılması da öz əksini tapmışdır. Burada multikulturizm qloballaşma dövrünün çağırışı kimi təqdim edilir, fəlsəfi refleksiyada mədəniyyətlərin dialoquna nəzər salınır.

**Əsədov A.İ. Siyasətin fəlsəfəsi: mahiyyətin gerçəkləşdirilməsinə yönələn insani iradə və onun tarixi taleyi üzərində düşüncələr (insan, cəmiyyət, hakimiyyət və siyasət spiritua-
list aristokratizm fəlsəfəsi kontekstində) //Fəlsəfi pentalogiya: 5-ci cild //Yenidən işlənmiş
və genişləndirilmiş nəşri.** Bakı: Təknur, 2013, 464 s.

Adil Əsədovun oxucuların mühakiməsinə verdiyi «siyasətin fəlsəfəsi» monoqrafiyası onun tərəfindən irəli sürülən və spiritualist aristokratizm adlandırılan fəlsəfi sistemin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Monoqrafiyada müəllif bəşər təfəkkürünün ən görkəmli ixtiralarından biri kimi səciyyələndirdiyi dövlət fenomeninin özünəməxsus fəlsəfi təqdimatını verir. Bu təqdimat siyasi təfəkkürün metafizik və substansial başlanğıclarının aşkarlanmasına əsaslanır və müəllif tərəfindən aristokratik, tiranik, kommunistik və demokratik adlandırılan siyasi doktrinaların tarixi inkişafda dominantlıq məkanını müəyyənləşdirir.

Adil Əsədovun təqdim etdiyi fəlsəfi sistemin şərh olunduğu üslub fəlsəfi pentalogiya janrının ilk nümunəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Hazırkı nəşr “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası zəminində yenidən işlənmiş və genişləndirilmişdir.

Monoqrafiya fəlsəfi elmlər üzrə mütəxəssislər, siyasətçilər və siyasətşünaslar, ali məktəb tələbələri, həmçinin siyasət və fəlsəfə mövzuları ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

Əhmədzadə X. Beynəlxalq terrorizm və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizə.

İstanbul: RN nəşriyyatı, 2013, 353 s.

Kitabda beynəlxalq terrorizmin kriminoloji xarakteristikası verilmiş, onunla mübarizədə dünya təcrübəsi ümumiləşdirilmiş, habelə terrorun inkişaf tendensiyası və onun müasir dövr üçün yaratdığı problemlər əsas yer tutmuşdur.

Əsər həm də ona görə qiymətləndirilməlidir ki, burada terrorun kütləvi insan ölümünə gətirib çıxarması, əsrlərlə bərpası mümkün olmayan mənəvi, maddi, mədəni dəyərlərin məhv edilməsi, habelə müasir terrorizmin miqyas və qəddarlığı, onunla hər şeydən əvvəl hüquqi metodlarla arasıkəsilməz mübarizənin aparılmasının zəruriliyi öz əksini tapmışdır.

Yüksək peşəkarlığa və inkarolunmaz faktlara əsaslanan kitab bu gün hər bir dövlətin və onun hüquq-mühafizə orqanlarının daimi istifadə proqramına çevrilməlidir. Bu elmi əsər hüquqşünaslar, hüquq-mühafizə orqanları və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hüseynov S. Azərbaycanca dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik.

Bakı: Təknur, 2012, 176 s.

Monoqrafiyada Azərbaycanda tarixən dini tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşması araşdırılmış, İslam dininin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yayılması, həm İslam dininin özünün tarixən tolerant din olması, həm də Azərbaycanda dini tolerantlığın formalaşması və mövcud vəziyyəti faktlar əsasında tədqiq edilmişdir.

Kitabda müstəqillik dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi şərh edilmiş, dini etiqad azadlığının hüquqi və sosioloji aspektləri təhlil olunmuş, respublikamızda milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında dini təhlükəsizliyin əhəmiyyəti izah edilmiş, davamlı inkişafa keçilməsində dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun rolu vurğulanmışdır. Kitabda Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksəldilməsində və dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində Ulu Öndər H.Əliyevin rolu işıqlandırılmış və onun layiqli davamçısı prezident İ.Əliyevin bu sahədə fəaliyyəti şərh edilmişdir.

Abbasov Ə. Milli maraqlar və milli ideologiya. Bakı: Təknur, 2012, 240 s.

Monoqrafiyada ölkəmizin dinamik inkişafı və tərəqqisi baxımından olduqca aktual və əhəmiyyətli olan, lakin az işlənmiş milli maraqlar və milli ideologiya problemlərindən bəhs olunur. Mövzu ilə bağlı bir sıra zəruri anlayışlar, mövcud baxışlar, spesifik və ümumi cəhətlər təhlil edilir. İctimai və global transformasiyalar şəraitində Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının məzmun-mahiyyəti açıqlanmaqla, onların reallaşmasına yönəlmiş müəllif fikirləri, təklif və tövsiyələri irəli sürülür. Milli maraqların adekvat və dolğun ifadə olunmasında, onların həyata keçirilməsində əvəzsiz missiya daşıyan milli ideologiyanın mühüm struktur elementləri, funksional-fəaliyyət şərtləri, aparıcı ideya və prinsipləri təqdim edilir. Təhlil və ümumiləşdirmələrdə, məsələlərin qoyuluşunda və həllində, anlayış və prinsiplərin şərhində, elmi-nəzəri əsaslandırılmalarda postneoklassik epistemologiyaya və onun təməl daşıyıcılarından olan mürəkkəblik fəlsəfəsinə, tənqidi-sinergetik təfəkkür konsepsiyasına, sistemli və sinergetik yanaşmaya üstünlük verilir.

Mirzəzadə R. Multikulturalizm siyasəti: din və gender dialoqunda. Bakı: Təknur, 2013, 168 s.

Kitabda Azərbaycan siyasətşünaslıq elmində ilk dəfə olaraq multikulturalizm siyasəti, Qərb-Şərq mədəni muxtəlifliyi din və gender dialoqunda təhlil olunmuş, tarixi inkişaf mərhələlərində cinslərarası münasibətlərə mədəni, mənəvi aspektdə nəzər yetirilmiş, qloballaşma zəminində gender siyasəti və din məsələləri işıqlandırılmışdır.

Əsədov A., Əsədova N. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında regional resursların əhəmiyyəti. Bakı: Fəlsəfi Maarifçilik Assosiasiyasının nəşri, 2012, 40 s.

Metodik vəsaitdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün Şərq və Qərb mənşəli resursal əhəmiyyətli məqamlar diqqət mərkəzinə gətirilir. Milli mədəniyyətin həm daxili, həm də transmilli resurslarının gerçək həyati status kəsb etməsi sahəsində Azərbaycanın zəngin tarixi təcrübəsi araşdırılır.

Рзаев А.Г. Государственная служба: организационно-правовые аспекты. Баку: ЭЛМ, 2013, 560 с.

В книге предпринята попытка комплексного анализа организационно-правовых проблем государственной службы Азербайджанской Республики, ее взаимосвязь и взаимодействие с

государственно-правовыми явлениями - как государство, государственная власть, государственный аппарат и государственное управление.

В сравнительно-правовом плане анализируются особенности института государственной службы Азербайджанской Республики и некоторых зарубежных стран, порядок прохождения государственной службы, пути демократизации, подготовки и повышения квалификации государственных служащих и их роль в повышении эффективности, законности и дисциплины в системе государственной службы.

Abdallı H., Şabanov Z. Qadın: ailədə, siyasətdə, təhsildə, dində, ədəbiyyatda. Gender kitabxanası. 21-ci buraxılış. Bakı: Avropa, 2013, s.332.

Monoqrafiyada Azərbaycan qadının ailədə və cəmiyyətdə qarşılaşdığı bir sıra problemlər təhlil olunur və onların aradan qaldırılması yolları barədə fikirlər irəli sürülür, qadınların rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində ölkədə aparılan islahatlara, qəbul edilən qanunvericilik aktlarının mahiyyətinə fəlsəfi nəzər yetirilir. İslam dinində və milli ədəbiyyatşünaslıqda qadına münasibət araşdırılır, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparılır, ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin fikirlərinə münasibət bildirilir.

Aliyev İ.H., Hüseynov S.Y., Əsədov A.M. Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf. Bakı: Avropa, 2012, 475 s.

Kitabda «Azərbaycan 2020 - gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası» çərçivəsində milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və davamlı inkişafı problemləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə davamlı inkişafın, modernləşdirmənin nəzəri-metodoloji əsasları tədqiq edilmiş, qloballaşma şəraitində modernləşmə və davamlı inkişafın xarakterik cəhətləri göstərilmiş, bu sahədə mövcud vəziyyət araşdırılmış, davamlı inkişaf və iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş, eləcə də kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm və s. istiqamətlərdə davamlı inkişafın təmin olunmasına dair fikir və mülahizələr, təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Kitabda davamlı inkişaf və modernləşməyə dair çoxsaylı mənbələrdən, beynəlxalq sənədlərdən, ayrı-ayrı yerli və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından və s. istifadə edilərək ətraflı təhlillər aparılmışdır.

Quliyev A. VIII-XII əsrlərdə Azərbaycanda siyasi-hüquqi fikir. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, 448 s.

Kitab 2003-cü ildə müəllif tərəfindən nəşr etdirilmiş «Ən qədim dövrlərdə Azərbaycanda siyasi-hüquqi fikir» adlı monoqrafiyanın davamıdır. Monoqrafiyada İslamın siyasi-hüquqi ideologiyasının, xürrəmiliyin sosial-siyasi ideyalarının, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda ictimai-siyasi fikrin səciyyəvi xüsusiyyətləri, habelə Nizamülmülkün dövləti idarəetmə məsələlərinə baxışları təhlil edilir. Əfzələddin Xaqaninin, Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi görüşləri tədqiq olunur, Mxitar Qoşun «Qanunnaməsi»nin siyasi-hüquqi fikrimizə təsiri məsələləri nəzərdən keçirilir.

Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu «Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı: Elm, 2012, 752 s.

Kitabda milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər həm tarixi, həm də müasir aspektdə tədqiq olunur. Məcmuədə Qafqaz xalqlarının mənəvi dəyərləri, azərbaycanlıların

milli identikliyinə formalaşması, müasir Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiyası, millət və ideologiya, milli ideya, milli kimlik, milli strategiyaların prioritetləri, dövlət müstəqilliyi və milli ideologiya, həyat səviyyəsi, davamlı inkişaf və s. mövzularda maraqlı məqalələr dərc olunmuşdur.

Seyidov M.N. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyin inkişafı. Bakı: Təknur, 2013, 336 s.

Monoqrafiya IX-XV əsrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinin hüquq və qanunvericiliyinin tarixi inkişafının, strukturunun və mahiyyətinin sistemli-kompleks tədqiqinə ilk cəhddir. Burada indiyədək müəyyən qədər araşdırılmış sahələrlə yanaşı, bir sıra yeni problemlərdən bəhs olunur. Azərbaycanın həmin dövrdəki dövlət quruluşu və idarəetmə sistemi, hüquq institutlarının strukturu və mahiyyəti, qanunvericilik fəaliyyəti geniş planda şərh olunur. Monoqrafiyada müsəlman hüquq elminin, hüquq məktəblərinin yaranması və onların Azərbaycan hüququna və qanunvericiliyinə təsiri araşdırılır.

Tanınmış filosof, ekoloq, sosioloq (Sakit Hüseynov – 65). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013, 288 s.

Kitab tanınmış ziyalı, fəlsəfə elmləri doktoru Sakit Hüseynovun anadan olmasının 65 illiyi münasibətilə hazırlanmışdır. Burada Sakit Hüseynova həsr olunmuş məqalələr, onun əsərlərinə dair rəylər, müsahibələr verilmişdir.

Həsənov A. Milli ideologiya və milli-mənəvi dəyərlər. Bakı: Təknur, 2013, 176 s.

Təqdim olunan kitab Azərbaycanda milli ideologiya və milli-mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı münasibətləri probleminin fəlsəfi-etik aspektdən araşdırılmasına həsr olunub. Kitabda Azərbaycanda milli ideologiyanın hələ də aktual olmasının səbəbləri araşdırılmış, milli ideologiyanın məqsədi və əsas prinsipləri hərtərəfli təhlil edilmişdir. Eyni zamanda kitabda elmi ədəbiyyatda bəzən mübahisələr doğuran milli ideologiya anlayışının mahiyyəti, məzmunu, qaynaqları geniş təhlil olunur, milli ideyanın milli ideologiyaya çevrilməsi prosesi izlənilir. Milli-mənəvi dəyərlər sisteminin tərkib hissələri olan milli dil və mədəniyyətin milli ideologiyanın yaranması və formalaşmasında rolu, milli xarakter və mentalitetin milli ideologiyaya təsiri, milli ideologiya və dini-mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri geniş tədqiq olunur.

Salmanova N. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişafı (sosial-fəlsəfi təhlil). Bakı, 2013, 178 s.

Monoqrafiyada Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişaf tarixi, formaları və funksiyaları təhlil edilir. Cəmiyyətin inkişafında və tarixin keçid mərhələlərində ailə sosial-fəlsəfi kontekstdə araşdırılır. Azərbaycanda baş verən boşanma halları və onu doğuran səbəblər, boşanmaya təsir göstərən motivlər, faktorlar göstərilir.

Cəmiyyət, din, dövlət. Toplu. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu «Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 716 s.

Kitabda müasir dünyada dinin yeri və rolu araşdırılır. Müasirləşən cəmiyyətdə dinin roluna diqqətin artırılması dəstəklənir, ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dinlər və onların cəmiyyətə və mənəvi dəyərlərə faydası öyrənilir. Məcmuədə dini şüurun modernləşməyə təsiri, dini fəzilətlər,

mədəniyyətdə dini amillər, müxtəlif dini cərəyanların fəlsəfi mahiyyəti, ədalət və din, ekologiya və din, dini mərasim və rituallar və s. mövzularda məqalələr öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda politologiya və siyasi sosiologiyanın aktual problemləri. I hissə. Bakı: Təknur, 2013, 192 s.

Kitabda politologiya və siyasi sosiologiyanın müasir aktual problemləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada siyasi elmin və sosiologiyanın nisbəti, müasir Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi sosiallaşması, milli təhlükəsizlik, daxili siyasət, dövlətlərarası münasibətlər və s. mövzulara həsr olunmuş vacib məsələlər araşdırılmışdır.

Etikanın aktual problemləri. IV buraxılış. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı: Təknur, 2013, 139 s.

Kitabda müasir etikanın bəzi nəzəri problemləri təhlil edilir, etika və mədəniyyət arasında parallel aparılır. Ümumi rifah və mənəfe, siyasət və əxlaq, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət, ailə dəyərləri, milli ideologiya, etnik problemlər, həyat və ölüm, ünsiyyət və virtuallıq məsələləri yeni aspektdə və yeni baxış bucağından araşdırılır.

YUNESKO-nun təsis etdiyi «Ümumdünya Fəlsəfə Günü»nə həsr olunmuş «Qərb fəlsəfəsini necə dərk edirik?» mövzusunda beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları (Bakı, 28 noyabr 2012). AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı: Təknur, 2012.

Kitabda müasir fəlsəfənin bir sıra məsələləri araşdırılır, mülahizələr irəli sürülür. Fəlsəfənin müxtəlif sahələrini əks etdirən məqalələrdə Şərq və Qərb məsələlərinə toxunulur, müasir Qərb fəlsəfəsinə yeni baxış keçirilir, Fransada İslam fəlsəfəsinə münasibət araşdırılır, gender mədəniyyətinin mahiyyətinə enilir, dini fəlsəfəyə təsiri və s. məsələlər öyrənilir.

Müasir dövrdə dinşünaslığın və mədəniyyətin aktual problemləri. (I buraxılış)

Bakı: Təknur, 2012, 232 s.

Kitab bütövlükdə müasir dövrdə dinşünaslıq, dinlərin tarixi və fəlsəfəsi, mədəniyyətin fəlsəfəsi problemlərinin aktual məsələlərinə həsr edilmişdir. 3 bölməni əhatə edən toplusunun I və II bölməsində ayrı-ayrılıqda dinlər tarixi və dinşünaslığın nəzəri problemləri tədqiq edilmişdir. Burada İslam apologetikasının konseptual istiqamətləri, dini ideal məsələləri, sekulyarlaşma prosesinin mənşəyi və mahiyyəti, sivilizasiyaların dialoqunda ümumbəşəri dəyərlər, Orta əsr türk düşüncəsində dini ənənələr, postmodern fəlsəfədə dini və mənəvi dəyərlərin yeri, Şərq fəlsəfəsində (Qəzalinin «İhya-ülumiddin» əsərinin timsalında) mənəvi qurtuluş konsepsiyası, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yeni İslam islahatçılarının yaradıcılığı araşdırılmışdır. III bölmədə Qədim dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti tarixi və kulturoloji səpgidə araşdırılmış, qloballaşma dövründə Azərbaycanda davamlı inkişaf və dini tolerantlıq mədəniyyəti sosial-fəlsəfi cəhətdən təhlil edilmiş, ailədaxili münasibətlərdə sosial-psixoloji amillər öyrənilmiş, dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Şərq fəlsəfəsi problemləri. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 1, 2012 (Azərbaycan və rus dillərində).

Jurnalın bu sayında həm Azərbaycan və həm də əcnəbi filosofların Şərq və Qərb fəlsəfəsinin bəzi problemləri barəsində məqalələri dərc olunmuşdur. Belə ki, dərgidə fəlsəfə

tarixinin tədqiqinin aktual məsələləri, ümumvəhdət fəlsəfə konsepsiyasına baxış, Hegel fəlsəfəsində panteizm məsələləri, İslam fəlsəfəsinin mahiyyəti barədə maraqlı tədqiqatlar dərc olunmuşdur.

Azərbaycanda gender problemləri: mövcud vəziyyət və əsas istiqamətlərdə inkişaf» mövzusunda II Respublika konfransının materialları. Bakı: Avropa, 2013, 240 s.

Kitabda Azərbaycanda gender problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlər, qanunların gender ekspertizası, mövcud qanunlara və qanunvericilik aktlarına edilmiş dəyişikliklər və əlavələr, dövlət büdcəsində gender büdcəsinin qoyulması, gender bərabərsizliyinin həllində Həmkarlar İttifaqlarının rolu, təhsildə gender məsələsi, ictimai həyat sahələrində qadınların təmsil olunma vəziyyəti, qərar qəbul etmədə qadınların iştirakı, peşə seçimində təzahür edən bəzi problemlər, ailələrdə məişət zorakılığı və başqa müxtəlif məsələlər barəsində məqalələr öz əksini tapmışdır.

Müasir idrak nəzəriyyəsinin aktual problemləri. Bakı: Təknur, 2012, 208 s.

Kitab şöbə əməkdaşlarının son ildə apardıqları elmi tədqiqatların qısa şərhindən ibarətdir. Məqalələrdəki mövzu genişliliyi və yanaşma müxtəlifliyi oxucuda institut əməkdaşlarının elmi maraqları və ümumilikdə ölkədə elmin fəlsəfəsi sahəsindəki araşdırmaların indiki vəziyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır.

Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 1 (20), 2013. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu.

Jurnalın bu sayında fəlsəfənin, sosiologiyanın, psixologiyanın, siyasi elmlərin, ilahiyyat və hüququn obyektini təşkil edən bəzi Şərq məsələlərinə aid məqalələr dərc olunmuşdur. Ümumi rifah və maraq, siyasi modernləşmə, postmodernizm və modernizm, mürəkkəblik fəlsəfəsi, insan fenomeni, azadlıq, elmlərin konvergensiyası, təhsilin sosioloji problemləri, sivilizasiyalararası dialoq və başqa məsələlər tədqiqata cəlb edilib. Xarici ölkə tədqiqatları da böyük maraq doğurur.

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər
qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:**

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çıxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir.
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalara və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

**Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики к научным изданиям при
приеме статей, отражающих основное содержание диссертации:**

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 5-8 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан в алфавитном порядке и пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (CIPA), Times New Roman – 14 шрифтом 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответствующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия, место работы и его адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

**Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,
не принимаются редакционным советом.**

**Requirements of the Supreme Attestation Commission under the
Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the
articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific
editions recommended for publication**

1. Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 5-8 lines.
2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.
3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.
4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.
5. Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.
6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.
7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.
8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.
9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.
10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.
11. In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the work with advanced science.
12. The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

**Articles not meeting the above mentioned requirements
are not accepted by the editorial board.**

ELMI ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (21), 2013

Redaktorlar:

SVETLANA CABBARLI, GÜLARƏ AXUNDOVA, SOLMAZ QURBANOVA,
XURAMAN TURABOVA, ALMAZ HƏSƏNOVA, ŞURA MƏMMƏDOVA, RƏHİLƏ HƏSƏNOVA,
SƏBİNƏ MUSTAFAZADƏ, ŞƏFƏQ HACIYEVA, MƏLAHƏT TAĞIYEVA

Texniki redaktor:

OKTAY YUSİFOV

Kompyuter tərtibatı və dizayn:

MEHRİBAN ƏLİYEVƏ

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 2 (21), 2013

Editors:

SVETLANA JABBARLY, GULARA AKHUNDOVA, SOLMAZ GURBANOVA,
KHURAMAN TURABOVA, ALMAZ HASANOVA, SHURA MAMMADOVA,
RAHILA HASANOVA, SABINA MUSTAFAZADE, SHAFAG HAJIYEVA, MALAHAT TAGIYEVA

Technical editor:

OKTAY YUSIFOV

Printing and design:

MEHRİBAN ALIYEVA

Yığılmağa verilmişdir: 06.11.2013
Çapa imzalanmışdır: 04.12.2013
Kağız formatı: 60x84 16/1. Çap vərəqi: 12,6. Tirajı 200.
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə,
Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
Informasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.
Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru **Adil Həşimov**
tel.: 050-337-74-33 Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.
Tel.: (99412)539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az

Submitted to collection: 06.11..2013
Sent to the press: 04.12.2013
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 12,6. Copies: 200
Published in the Information and Publishing department
of IPSL of ANAS
Department chief: doctor of philosophy **Adil Hashimov**
phone: 050-337-74-33 Address: H.Javid ave. 31.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az

